

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Dominika Gapska

**KOBIETA – CERKIEW – PAŃSTWO. KULTY ŚWIĘTYCH W PIŚMIENICTWIE
SERBSKIEJ CERKWI PRAWOSŁAWNEJ**

Rozprawa doktorska napisana na
Wydziale Filologii Polskiej i Klasycznej
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
pod kierunkiem prof. UAM dr hab. Marzanny
Kuczyńskiej

Poznań 2020

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE.....	3
1. Św. Anastasija (Ana Nemanjić) – 21 czerwca.....	12
2. Św. Jelena Andegaweńska (Jelisaveta) – 30 października, 8 lutego.....	31
3. Św. Jelena Dečanska – 21 maja.....	47
4. Św. Jelisaveta-Jevgenija (Jelena, matka Uroša V) – 2 grudnia.....	50
5. Św. Jevgenija-Eufrozina (księżna Milica) – 19 lipca.....	56
6. Św. Angelina Branković – 30 lipca, 10 grudnia.....	70
7. Św. Jelisaveta (Jelena Štiljanović) – 4 października.....	80
8. Św. Paraskewa-Petka (Serbska, Belgradzka, Epiwatska, Tyrnowska, Bułgarska, Jaska, Młodsza, Bałkańska) – 14 października.....	84
9. Św. Zlata Megleńska – 13, 18 października.....	110
ZAKOŃCZENIE.....	130
SUMMARY.....	135
BIBLIOGRAFIA.....	137

WPROWADZENIE

Kulty żeńskie w serbskiej Cerkwi zawsze odgrywały ważną rolę, pojawiły się w początkach jej istnienia i w ciągu wieków zyskiwały na znaczeniu. Traktowano je jako kulty towarzyszące (matki, żony świętych władców), choć właściwie powinno się je określać jako współistniejące. Później zyskiwały autonomię, odpowiadając na potrzeby religijne wiernych. Od średniowiecza po współczesność pełnią czołowe funkcje w kreowaniu serbskiej kultury duchowej i narodowej tożsamości. Badania naukowe nadal słabo odzwierciedlają tę specyfikę serbskiej Cerkwi. A wyróżnia się ona na tle innych Kościołów wschodnich, nawet Cerkwi rosyjskiej, gdzie liczba żeńskich kultów jest wysoka, lecz mają one słabsze oddziaływanie społeczne, np. w budowaniu rosyjskiej samoidentyfikacji. W Serbii święte kobiety modelują postawy hierarchiczne, urzędowe (np. władców) oraz powszechne – zwykłych wiernych. To uosobienie Serba, poddanego często ekstremalnym doświadczeniom egzystencji w warunkach kryzysu, wojny, niewoli, programowej ateizacji. Są niezbędne w procesie obecnej „rechrystianizacji”, w formowaniu wzorca chrześcijanina, obywatela i patrioty.

Głównym celem niniejszej rozprawy jest poddanie szczegółowej analizie badawczej wizerunków i funkcji świętych kobiet w serbskim imaginariu narodowym i duchowym, z uwzględnieniem tła historyczno-kulturowego oraz społecznego państwa i Kościoła. Podstawowy materiał badawczy stanowi serbska hagiografia i hymnografia (poezja liturgiczna) z czasów dawnych oraz współczesna. Wiele nowych tekstów dedykowanych kobietom napisano w ostatnich latach jako uzupełnienie istniejącego korpusu lub zupełnie od nowa w przypadku świętych, które nigdy nie posiadały utworów służących oprawie dni ich pamięci. Proces ten się nie zakończył, w Serbii nieustannie tworzy się i wydaje hymnografię i hagiografię poświęconą kobietom (nie tylko w języku serbskim, ale także np. rosyjskim czy rumuńskim). W pracy zostały omówione charakterystyczne tylko dla Serbii zjawiska z zakresu kultury pamięci, związanej z szeroko rozumianą ideą *sacrum*, która stanowi ich budulec, a jednocześnie w zasadniczy sposób stymuluje ich formy i treść.

Rozprawa ma w dużym stopniu charakter pionierski, ponieważ przedstawiana tematyka, traktowana kompleksowo jako integralny składnik historii państwa i narodu pozostawała dotąd poza zakresem naukowego zainteresowania, i nie tylko w Polsce, ale również w samej Serbii, gdzie dopiero ostatnie lata przynoszą aktywizację badaczy na tym polu. Dotychczas powstałe w różnych środowiskach naukowych prace o podobnym, ale nie identycznym charakterze, dotyczą przede wszystkim kultury wczesnochrześcijańskiej (E.

Patlagean, E. Nardi, A.M. Talbot), zachodniego odłamu chrześcijaństwa (A. Valerio, E. Giannarelli) lub – częściowo – duchowej kultury rosyjskiej (N. L. Puskariowa, Z. Brzozowska). Studia kulturowo-literaturoznawcze nad problemem świętości kobiet w serbskiej Cerkwi prawosławnej dopiero się rozpoczynają. Badacze, wśród których są głównie kobiety (T. Rudi, S. Semjačko, M. Ch. Ferro, S. Tomin) podkreślają zarówno słabe zainteresowanie tematem świętości kobiet w ogóle, jak i brak równowagi pomiędzy ilościowymi i jakościowymi studiami odnoszonymi do świętości obu płci. W historycznoliterackich badaniach nad kultami kobiet w prawosławiu zdecydowanie przodują literaturoznawcy rosyjscy¹, natomiast południowosłowiańskie centra badawcze – w tym serbskie – są dalekie od nadawania im właściwego znaczenia i formy. Starsze serbskie opracowania o charakterze historyczno-etnograficznym², szczególnie praca Leontije Pavlovicia, *Култови лица код Срба и Македонаца* (Смедерево 1965), stanowiące do dzisiaj główne źródło informacji o świętych kobietach wyniesionych na cerkiewne ołtarze, nie podejmują tematu ich roli w narodowym imaginarium. Badania archeograficzne nad starodrukami prowadzone w Serbii³ i w innych krajach, np. w Bułgarii⁴, a także w Polsce⁵, skoncentrowane są na tekstologii.

Południowosłowiańskie historycznoliterackie i kulturoznawcze opracowania (takie jak: M. Georgievski, *Македонски свеци. Живот и култ*, Скопје 1997; S. Mileusnić, *Свети Срби*, Нови Сад 2000; S. Tomin, *Деспотица и монахиња Ангелина Бранковић – света мајка Ангелина*, Нови Сад 2009) nie wykraczają poza literaturę podstawową, zawierają najważniejsze informacje – daty świąt, główne zakresy patronatu, niekiedy dane o hagiografii. Badania są rozproszone, mają charakter przyczynkarski. Dość obszerna literatura w typie katechetycznym (dydaktycznym) nosi charakter rudymenarny, encyklopedyczny, hagiograficzny i bardzo często moralizatorski. Studia nad udziałem kobiet w historii serbskiego średniowiecza podjęła Svetlana Tomin, autorka dwóch monografii:

¹ Przelomem w rosyjskich badaniach stała się monografia N.L. Puskariowej, *Женщины древней Руси*, wydana w roku 1989. Dla Rusi częściowe analizy poświęcone temu tematowi przeprowadziła Tatiana R. Rudi i ogłosiła w swoim wystąpieniu *La santità femminile nell'antica Rus'* podczas konferencji *Forme della santità russa* w Bose (rok 2002). Podjęte przez Puskariową i Rudi studia kontynuuje również włoska badaczka, Maria Chiara Ferro, autorka opracowania: *Santità e agiografia al femminile. Forme letterarie, tipologie e modelli nel mondo slavo orientale (X-XVII sec.)*, Firenze 2010.

² Wspomniane opracowania skupiają się przede wszystkim na przedstawieniu poszczególnych kultów w porządku historycznym, wskazują podstawowe informacje dotyczące literatury obrzędowej, miejsca pochówku, niekiedy podają dane związane z kanonizacją.

³ Т. Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1999.

⁴ Z nowszych należy wymienić: P. Станкова, *Култ и химнографија. Служби за местни јужнославјански и балкански светици в рѣкописи от XIII-XV в.*, Софија 2012.

⁵ Prace Aleksandra Naumowa, Doroty Gil, np. D. Gil, *Serbska hymnografia narodowa*, Kraków 1993.

Књигољубиве жене српског средњег века (Нови Сад 2007) oraz *Мужаствене жене српског средњег века* (Нови Сад 2012). Badaczka nie porusza w nich problemu kobiet w eklezjalno-politycznej wizji państwa. W ostatnich latach ukazały się dwa tomy zbiorowe: jeden poświęcony carycy Milicy⁶, drugi Jelenie Andegaweńskiej⁷. Autorzy artykułów poruszają w nich wiele tematów związanych z postaciami świętych Serbek. Do nich należy również najnowszy tekst Đorđe Trifunovicia poświęcony *Slovu o prenosu mošti sv. Petke Grigorija Cambłaka* (Gornji Milanovac 2018). Na uwagę zasługuje praca Smilji Marjanović-Dušanić *Владарска идеологија Немањића* (Београд 1989), która omawia zagadnienia związane z kreowaniem wizji średniowiecznej Serbii, jednakże tylko częściowo odwołuje się do sylwetek kobiecych jako członków świętej dynastii Nemanjiciów. Praca Danicy Popović *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији* (Београд 2006) porusza szereg problemów badawczych związanych z kultem władców i relikwii. Dla niniejszej pracy najważniejsze były uwagi zawarte w rozdziale poświęconym św. Petce i kształtowi jej kultu w Serbii. W czołówce światowych badaczy serbskiej kultury i tradycji duchowej znajdują się polskie badaczki: Dorota Gil i Izabela Lis-Wielgosz autorki monografii: *Православие-История-Народ. Мјесте културе духовеј в сербској традицији и współczesności* (Kraków 2005) i *Święci w kulturze duchowej i ideologii Słowian prawosławnych w średniowieczu (do XV w.)* (Kraków 2004). W ich pracach wyodrębniony i opisany został model ogólny serbskiej kultury, jego wyznaczniki szczegółowe, ale bez rozwijania kwestii figur kobiecych. Prezentowana rozprawa doktorska wpisuje się w te badania, uzupełniając część odnoszącą się do kobiet, wskazuje znaczenie ich świętości i funkcji w obrębie serbskiej wspólnoty duchowo-narodowej. Pośrednio udowadnia, iż w specyficznym modelu serbskiej kultury duchowej żeńskie obrazy świętych – królowych, księżnych, ale też pustelnic czy wieśniaczek męczennic – odgrywają nie mniej ważną rolę ideową (ideologiczną) jak postaci świętych mężczyzn. Rozprawa podejmuje więc również próbę zrównoważenia dysproporcji między studiami na temat roli kobiet i mężczyzn w budowaniu tradycji narodowo-duchowej Serbii oraz skorygowania pewnych stereotypowych wyobrażeń o kulturze serbskiej.

Praca nad materiałem badawczym ma charakter analizy literackiej oraz historyczno-kulturowej. Ze względu na specyfikę literatury obrzędowej wschodniego kręgu cywilizacyjnego, dawniej i współcześnie, zastosowane zostały metody wypracowane dla analiz piśmiennictwa średniowiecza z obszaru *Slavia Orthodoxa*. Wykorzystano klasyczne

⁶ *Кнегиња Милица монахиња Јевгенија и њено доба*, ред. С. Мишић, Д. Јечменица, Трстеник 2014.

⁷ *Јелена. Краљица. Монахиња. Светитељка*, ред. С. Мишић, К. Митровић, Манастир Градац 2015.

już koncepcje teoretyczne opracowane przez włoskiego slawistę Riccarda Picchio⁸, który wskazał przede wszystkim na klucz biblijny w realizacji zamysłu twórczego autorów średniowiecza, w największym stopniu odpowiedzialny za formalne, znaczeniowe i ideowe rozwiązania artystyczne, jak również za prezentowany system aksjologiczny. Rosyjski uczony, Dymitr Lichaczow⁹, wprowadził do badań pojęcie systemowości oraz etykiety literackiej, służące typizacji, symbolizacji świata przedstawionego, zarówno w odniesieniu do bohaterów, jak sytuacji, zachowań czy warstwy wyglądom. Ważne dla analizy i interpretacji tekstów są także koncepcje Krasimira Stanczewa¹⁰ – z akcentem na pojęciach „podwójnego odbicia” i utożsamienia (identyfikacji z modelowymi figurami, zwłaszcza biblijnymi). Na gruncie tych rozważań swoje uzupełnienia wnoszą badacze polscy, jak Aleksander Naumow (teoria „warstwy pośredniczącej”), czy serbscy, skoncentrowani na sposobach istnienia piśmiennictwa średniowiecznego, zwłaszcza poezji: Đorđe Trifunović¹¹, Dimitrije Bogdanović¹² i inni. Jak dotąd największym polskim opracowaniem serbskiej hymnografii jest monografia Doroty Gil pt.: *Serbska hymnografija narodowa* (Kraków 1995), która dokonuje analizy porównawczej kolejnych wydań *Srbljaków*, zwracając uwagę na dobór poszczególnych tekstów służb wchodzących w skład zbioru oraz ich budowę tekstologiczną.

Teologicznym i religioznawczym kontekstem rozprawy stały się studia znanych teologów prawosławnych: Paula Evdokimova, Johna Meyendorffa, Włodzimierza Łoskiego, Nikolaja Velimirovicia, a także studia nad rolą Biblii w literaturze wschodniego kręgu kulturowego np. Aleksandra Naumowa *Biblia w strukturze artystycznej utworów cerkiewnosłowiańskich* (Kraków 1983).

Z punktu widzenia niniejszej rozprawy ważne jest usankcjonowanie świętości kobiet wywiedzione, między innymi, z wersetu Pawłowego listu do Koryntian (1 Kor 11, 11-12): „Zresztą u Pana ani mężczyzna nie jest bez kobiety, ani kobieta nie jest bez mężczyzny. Jak bowiem kobieta powstała z mężczyzny, tak mężczyzna rodzi się przez kobietę. Wszystko zaś pochodzi od Boga”. Pozwala on bowiem spojrzeć na pierwszą kobietę, biblijną Ewę, nie jak na przyczynę upadku i oddalenia człowieka od Boga, lecz jako na postać, która ontologicznie posiada status równy z Adamem. W kolejnych rozdziałach pracy poświęconych konkretnym świętym przywoływane są konstytutywne dla żeńskiej świętości biblijne wzorce osobowe kobiet, a także model maryjny, określający w największym stopniu chrześcijańską koncepcję

⁸ *Studia z filologii słowiańskiej i polskiej*, Kraków 1999.

⁹ *Głównie Poetyka literatury staroruskiej*, Warszawa 1981.

¹⁰ *Стилистика и жанрове на старобългарската литература*, София 1985.

¹¹ *О Србљаку. Студије*, Београд 1970.

¹² *Византијски књижевни канон у српским службама средњег века*, Београд 1970.

kobiety, zarówno w wymiarze wewnętrznym, szczególnie matki, jak i zewnętrznym – służby Kościołowi – idea *deesis* (wstawiennictwa), święto Pokrowu (opiekunki, patronki), Bogurodzica Przewodniczka (Hodegetria). W polu zainteresowania znajdują się ponadto konkretyzacje modeli wczesnochrześcijańskich – dziewica, męczennica, królowa matka (na wzór św. Heleny, matki Konstantyna).

Zasadniczą część pracy jest omówieniem sposobu funkcjonowania kultów świętych kobiet w Cerkwi: kultury oficjalne – lokalne (np. regionalne, czczone w grupie klasztorów lub w jednym) i ogólnocerkiewne – a także pamięć o nich kultywowana nieoficjalnie (poprzez epikę ludową, ikonografię). Na wstępnym etapie prac wydzielono kultury, które spełniają założone kryteria badawcze, bo rejestr świętych kobiet w Cerkwi serbskiej jest dużo większy, niż zostanie omówiony. Poza obszarem zainteresowania zostają święte ogólnochrześcijańskie, których kultury nie mają praktycznego przełożenia na „narodową” duchowość serbską. Podstawowym wyróżnikiem wyboru określonego kultu jest nie kryterium etniczne, lecz funkcjonalne – istotne znaczenie danej świętej w Kościele, życiu państwa i narodu, jej niezbywalna rola religio-, państwo-, kulturotwórcza. W tym celu przedstawionych zostanie dziewięć postaci świętych reprezentatywnych dla serbskiej tradycji cerkiewnej: św. Anastasija (Ana Nemanjić), św. Jelena Andegaweńska, św. Jelena Dečanska, św. Jelisaveta-Jevgenija (Jelena, matka Uroša V), św. Jevgenija-Eufrozina (księżna Milica), św. Angelina Serbska (Angelina Branković), św. Jelisaveta (Jelena Štiljanović), św. Paraskewa-Petka, św. Zlata Megleńska. Postaci prezentowane są w porządku chronologicznym, tożsamym z dziejowym rozwojem i przemianami serbskiej państwowości. Podjęta też będzie próba rekonstrukcji rozwoju danych kultów w czasie, ich transformacje (często była to więcej niż jedna przemiana) wraz ze zmieniającą się sytuacją kraju, innym życiem społeczeństwa. Łączy się to ze zbadaniem początkowego stadium ich istnienia, pierwszych form przejawiania się – bo zwykle najstarsze kultury nie posiadały oficjalnej decyzji Kościoła o kanonizacji świętej, tradycyjnie uznawane były za kultury towarzyszące świętości mężów lub synów, albo wywiedzione z kultów świętych czczonych w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, co nie oznaczało jednak ich gorszego statusu. Już wtedy bowiem doceniano eklezjalno-polityczne i społeczno-kulturowe funkcje matek i żon, przede wszystkim świętych władców i hierarchów – Stefana Nemanji, Sawy, Stefana Pierwoukorowanego, Dragutina, Milutina.

Na kształt średniowiecznej kultury serbskiej jako stałego modelu nieprzerwanie aktualizowanego aż do współczesności wpłynęło kilka zasadniczych czynników: trwałość tradycji cerkiewnej, obejmującej także cerkiewną literaturę, której twórcy przyczynili się do sakralizacji dziejów państwa i narodu; pielęgnowana i szerzona przez nią idea

współzależności i współdziałania Cerkwi i państwa oraz tradycja patriarchalna i literatura ludowa, kreująca narodowe mity i stereotypy¹³. W związku z tym ważnym elementem pracy jest podkreślenie znaczenia tekstów liturgicznych ku czci świętej dla ostatecznego ukonstytuowania się kultu, przede wszystkim dla jego autonomizacji w kalendarzu kościelnym. Istotne miejsce w tym procesie zajmują średniowieczni i późniejsi autorzy, którzy swą twórczością, konkretnym modelowaniem danej żeńskiej świętości, wspierają, a często również tworzą, narodowy światopogląd i serbską ideologię eklezjalno-polityczną.

Decydujące znaczenie dla koncepcji żeńskich kultów w Serbii miały dzieje państwa i Cerkwi. O ile ich początkowy etap wyznacza budowanie struktur władzy – państwowej i kościelnej – autonomicznej wobec Bizancjum i Rzymu, o tyle późniejszy – walka o odzyskanie niezależności utraconej na rzecz Imperium Otomańskiego. Konstytutywny wpływ na rozwój kultów żeńskich miało powstanie już w XIV wieku odrębnych tekstów liturgicznych do ich oprawy obrzędowej (Danilo II, *Żywot św. Jeleny Andegaweńskiej*). Dynastyczno-mnisza specyfika kultów serbskich świętych, w które wpisano też kobiety, sprawia, iż najbardziej eksponowanym typem kultu jest władczyni-(matka)-mniszka. Wynika to z konsekwentnie realizowanego wizerunku Serbii jako „Nowego Izraela”, narodu-theofora¹⁴. Wysoka pozycja społeczna, więzi z tronem, zdecydowały, iż autonomizująca się świętość władczyń mniszek nie została zamknięta za klasztornym murem i ograniczona do wspólnoty sióstr. Wzorem świętych władców, fundatorów wspólnot, z Chilandarem na czele, ich żony, jako mniszki często pełniące funkcje igumeni, poprzez działalność dobroczynną i wsparcie materialne ofiarowywane monasterom, równie intensywnie włączały się w nurt duchowości narodowej. Na tej podstawie średniowieczni autorzy kształtowali ich postaci jako aktywne uczestniczki życia serbskiej wspólnoty religijnej, nastawione na nieustanne wspieranie i motywowanie istnienia Cerkwi, państwa i narodu. Jako pierwsza model ten realizuje św. Ana-Anastasija Nemanjić – żona Stefana Nemanji (św. Simeona) i matka Rastka (św. Savy) i Sefana (Pierwoukoronowanego) oraz kilku, nieznanych z imienia, córek. Wraz ze Stefanem jest założycielką dynastii i matką narodu. Św. Ana-Anastasija jest nie tylko matką i żoną, dalece wychodzi poza ten model – jest pierwszą igumenią, fundatorką i propagatorką zgodnego współistnienia Cerkwi i państwa. Jej przykład na stałe zapisuje się na kartach serbskiej historii, będąc wzorcem dla kolejnych władczyń rodu Nemanjiców, Lazareviciów i Brankoviciów.

¹³ D. Gil, *Prawosławie Historia Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005, s. 20.

¹⁴ I. Lis, *Święci w kulturze duchowej Słowian prawosławnych w średniowieczu (do XV w.)*, Kraków 2004, s. 97-134, D. Gil, *Prawosławie...*, s. 20-86.

Kontekst działalności pierwszych władczyń przywoływał i ożywiał chwalebą przeszłość kraju, figury władców – ojców narodu, patronów państwa, ofiar zbrojnych najazdów wroga. W pewnym sensie święte władczynie mniszki stały się w okresie niewoli funkcjonalnymi analogami kultów dawnych królów, opiekunkami Kościoła, strażniczkami wiary, patronkami wiernych, matkami potrzebujących – ubogich, chorych, wdów i sierot. Czasy kryzysu wydobywały z nich szczególnie potrzebne dla formowania chrześcijańskich postaw cnoty samopoświęcenia, wyrzeczenia, hartu ducha, ufności Bogu, daru modlitwy, cierpienia i „przechowania” nieskażonego prawosławia dla przyszłych pokoleń.

Jaskrawym przykładem takiego modelu jest świętość księżnej Milicy (mniszki Jevgeniji), wyeksponowana podczas II wojny światowej, gdy Serbia stanęła do konfrontacji nie tylko z Niemcami, ale i z faszystującym ruchem ustaszy, niechętnym chrześcijańskiej tradycji wschodniej. Nie dało się wówczas uniknąć instrumentalnego, ideologicznego traktowania kultu władczynie, którą premier marionetkowego rządu Serbii pod niemieckim patronatem, Milan Nedić, wykorzystał jako część ideowej podbudowy koncepcji „Wielkiej Serbii”, osadzonej na ideale męczenników kosowskich.

Innym przykładem jest świętość Angeliny Branković, której historia obrazuje w miniaturze losy całego narodu serbskiego – walkę o zachowanie tożsamości państwowej i religijnej, prześladowania, ucieczkę, wędrówki w poszukiwaniu miejsca osiedlenia. Za życia święta jest depozytariuszką wiary przodków, jej rola ogniskuje się wokół zadań opiekuńczych w duchu miłosierdzia, pobożnego wychowania synów do samodzierżawnych¹⁵ rządów. Po śmierci otoczona kultem staje się niebiańską patronką, matką narodu. Obecność świętych relikwii Angeliny to widzialny dowód Bożej obecności wśród Serbów.

Schyłek serbskiej niepodległości przyniósł popularność kobiety spoza Serbii i dynastii królewskiej – Greczynki pustelnicy, św. Paraskiewy-Petki (Tyrnowskiej, Bułgarskiej, Belgradzkiej, Serbskiej, Jasskiej, Nowej), patronki bułgarskich zwycięskich wojen z Bizantyńczykami początku XIII wieku. Relikwie Paraskiewy przeniesiono do Serbii w XIV wieku z zajętej już przez Osmanów Bułgarii, wraz z ciałem świętej przeniesiono na serbski grunt ukształtowany wokół niej w Bułgarii system aksjologiczno-ideowy. Stał się on częścią programu polityki dynastycznej Stefana Lazarevicia – służył usankcjonowaniu jego władzy, patronował krajowi i dynastii panującej, tworzył sakralną topografię nowej stolicy państwa – Belgradu. Za czasów niewoli osmańskiej nastąpiła folkloryzacja kultu świętej, ludowe wersje hagiografii stworzyły jej nawet serbski rodowód. W tym obrazie świętości funkcje

¹⁵ W przypadku państwa serbskiego termin ten oznacza suwerenność rządów kolejnych dynastii od czasów Nemanjiciów.

polityczno-obronne odeszły w zapomnienie, a do głosu doszły funkcje opiekuńcze według schematu maryjnego (tzn. Matki Boskiej Opiekunki). Paraskiewa przede wszystkim opiekowała się małżeństwem, rodziną, ciężarnymi kobietami, kobiecymi pracami domowymi, bogactwem domu. Współcześnie, po latach marginalizacji, kultowi Paraskiewy przywracane jest dawne wysokie miejsce. Rozwija się on w dwóch kierunkach – zadań/funkcji społecznych (m.in. opieka nad rodziną, walka z alkoholizmem, pomoc emigrantom) – i znanych już z przeszłości zadań politycznych (patronat nad państwem).

Niewola osmańska, wielki narodowy eksodus z ziem południowej Serbii na północ kraju (Wojwodina) i do Austrii, kryzysy polityczno-ekonomiczne w imperium tureckim nie sprzyjały rozwojowi narodowej kultury. Serbowie skupili się wówczas na kodowaniu, zachowaniu i przekazaniu rodzimego dziedzictwa, wartości, doświadczeń następnym pokoleniom (szeroko na temat kultury pamięci pisze Izabela Lis-Wielgosz w swojej książce pt.: *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*). Duch narodowy przejawiał się wtedy głównie poprzez świadomość religijną, zwrot ku przeszłości, poczucie duchowej i kulturowej wspólnoty prawosławnych narodów, będących poddanymi Porty. W tym okresie (XV – XIX wiek) na Bałkanach ostoją duchowości były duże monastery i w szczególności Góra Atos jako stały punkt odniesienia dla bałkańskiego prawosławia. Obok klasztorów greckich wznosiły się tam monastery słowiańskie – serbski, bułgarski, rosyjski. W odpowiedzi m.in. na pogłębiający się proces islamizacji chrześcijan oraz ich indyferentyzm moralny, na Atosie pojawiła się grupa kultów neomęczennickich, kierowanych do prostego ludu, które miały powstrzymać negatywne tendencje, przeciwdziałać konwersjom, promując w osobach nowych męczenników religijne wartości i chrześcijańską etykę, aby wzmocnić tamtejszy Kościół. Wśród kultów neomęczennickich znalazł się kult młodej wieśniaczki Zlaty, z macedońskiego Meglenu, zamęczonej za odmowę ożenku z Turkiem i obronę chrześcijaństwa. Szybko rozprzestrzenił się on na innych ziemiach słowiańskich i został wpisany do kalendarzy lokalnych Kościołów, także Kościoła serbskiego. Model samopoświęcenia za wiarę przeciwko islamowi, ukształtowany wokół postaci świętej, stopniowo uzupełniony został o idee ofiarowania siebie na ołtarzu państwa (tzw. *žrtve za narod*). Ten nowy obraz nabiera obecnie coraz większego znaczenia w kulturze duchowej, mając za kontekst nowe podziały polityczne Serbii, kwestię islamu, a także ekspansję kultury konsumpcjonizmu, zagrażającej tradycyjnym wyobrażeniom o tożsamości Serbów.

Kulty kobiece obejmują całość życia duchowego Serbii, patronują tendencjom eklezjalno-państwowym, fundowanym na tradycjach narodowych i normach religijnych, które sankcjonują serbską tożsamość. Ważny jest tu stan państwa i Kościoła nie tylko w epoce

średniowiecza, ale również ten zaistniały po II wojnie światowej oraz po rozpadzie Jugosławii, gdy doniosłą rolę odgrywa aktualizacja starych kultów w nowo powstałych kontekstach religijno-politycznych odnoszonych do sytuacji wewnętrznej oraz międzynarodowej. Świętość kobiet – królowych-mniszek, ascetek, męczennic – będzie tu, między innymi, wywierać wpływ na głoszone idee odrodzenia kulturalno-duchowego albo zostanie użyta do konfrontacji z innowierstwem.

Mojej Nauczycielce – **prof. Marzannie Kuczyńskiej** – za cierpliwość i nieskończoną liczbę rozmów na temat koncepcji niniejszej pracy, najserdeczniej dziękuję.

ROZDZIAŁ I

ŚW. ANASTASIJA (ANA NEMANJIC) – 21 czerwca

Pierwsze serbskie święte – żony władców i matki wyniesionych później na ołtarze następców tronu – zostały wpisane w sakralny model średniowiecznej kultury serbskiej opartej na kilku zasadniczych czynnikach: trwałości tradycji cerkiewnej, obejmującej także literaturę, której twórcy przyczynili się do sakralizacji dziejów państwa i narodu; pielęgnowanej i szerzonej przez nią idei współzależności i współdziałania Cerkwi i państwa oraz tradycji patriarchalnej i literaturze ludowej kreującej narodowe mity i stereotypy¹⁶. Początkowo otaczane były czcią z powodu przynależności do panującej świętej dynastii wyobrażanej za pośrednictwem biblijnego winnego krzewu, tzn. świętej „łozy” Nemanjiców. W takim właśnie symbolicznym kluczu rozwijał się kult Any Nemanjić, św. Anastasji – żony Stefana Nemanji (św. Simeona) i matki św. Savy Serbskiego – pierwszej świętej kobiety w gronie serbskich świętych. Od samego początku wpisano go ściśle w ideologię eklezjalno-państwową ówczesnych czasów.

Dane historyczne na temat Any (1125(?)–1200) są znikome, pochodzą głównie z materiałów hagiograficznych. Polski badacz, Błażej Szepliński, stwierdza, że nic pewnego o niej nie wiadomo¹⁷. Imię władczyni pojawia się w *Żywocie św. Simeona (Žitije sv. Simeona)*, autorstwa św. Savy¹⁸ oraz Stefana Pierwoukoronowanego (*Žitije sv. Simeona*)¹⁹. Szczątkowe informacje na temat świętej znajdują się ponadto w dwóch atoskich żywotach św. Savy autorstwa mnicha Domentijana z Chilandaru, ucznia pierwszego serbskiego biskupa²⁰, i Teodosija Chilendarskiego²¹.

¹⁶ D. Gil, *Prawosławie...*, s. 20.

¹⁷ B. Szepliński, *Trzy oblicza Savy Nemanjicia: postać historyczna – autokreacja – postać literacka*, „Byzantina Lodziensia” 2016, XXV, Łódź, s. 27-28.

¹⁸ Свети Сава, *Сабрани списи*, прир. Д. Богданивић, Београд 1986, s. 149-150. Rękopiśmienny odpis tekstu pochodzi z 1619 roku i stanowi część tzw. zbioru studenckiego, przechowywanego obecnie w Muzeum Narodowym w Pradze – zbiór Pawła Józefa Šafárika, sygn. 144: IX H 8 (śaf. 10).

¹⁹ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Ј. Јухас-Георгиевска, Београд 1988, s. 66. Jedyny zachowany odpis pełnej jego wersji datuje się na XIV wiek i znajduje się w *zborniku* nr Cod. Slave 10 w Bibliothèque Nationale w Paryżu, zob. ibidem, s. 61.

²⁰ Utwór zachował się w trzech źródłach rękopiśmiennych: 1. Rękopis wiedeński z XVI wieku w serbskiej Bibliotece Narodowej, sygn. Cod. Slav 57; 2. rękopis Šafárika z XVI w. znajdujący się w jego praskich zbiorach pod sygn. IX F 7 (Š 25); 3. rękopis z Peći znajdujący się w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej im. Sałtykowa-Szczedriny w Petersburgu pod sygn. ОР Гильф. 54 (<<http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?prm=081E6F51-A2AC-4838-9085-CBE14298D1A7>>, dostęp: 11.09.2020). Доментијан, *Живот светоза Саве и Живот светоза Симеона*, прир. Р. Маринковић, Београд 1988, s. 409, żywot dostępny online: <<https://domentijanmyblog.wordpress.com/>>, dostęp: 2.02.2019.

²¹ Edycję drukowaną przygotował Đura Daničić na podstawie rękopisu z XV wieku, który został zniszczony w 1941 roku. W wieku XIX planowano przygotowanie edycji krytycznej *Žywota* na podstawie dwóch innych rękopisów: Teodula z 1336 roku i Marka z lat 60. XIV wieku, jednakże prace nie zostały zakończone. Przeróbkę

Z *Žywotów św. Simeona* autorstwa braci Stefana i Savy czytelnik dowiaduje się, że Ana była żoną pierwszego serbskiego władcy, matką kilkorga jego dzieci: synów i córek. Kiedy Nemanja ufundował żeński monaster Matki Bożej koło Toplicy (w wiosce Kuršumljia), otrzymała go pod zarząd. Po decyzji męża o wstąpieniu do klasztoru Ana również zdecydowała się na ten krok, 25 marca 1195²² została mniszką kuršumlijskiej wspólnoty o zakonnym imieniu Anastasija:

А после свега овога учини да свима буде јављено дело овога премудрога и дивнога мужа, и благословивши свет свој, остави од Бога дану му владавину и све много своје изванредно и различно, пошто се Богу тако изволело и пресветој Владичици Богородици да му неизрециву и свету жудњу засити. Раздавши све своје имање ништима, изиђе од владавине своје и деце своје и жене своје, богоданога првога венца, јер овај не постаде учесник другога брака, но учини себе заједничарем неисказаног и часнога и светоанђелскога и апостолскога образа, малога и великога, и би му наречено име господин Симеон, месеца марта 25, на Свето Благовештење године 6703 (1195). У исти дан и богодана му жена, која је била госпођа свој српској земљи, Ана, и она прими овај свети образ, и би јој наречено име госпођа Анастасија²³.

Domentijan w swoim utworze pisał o cesarskim pochodzeniu Any²⁴ i właśnie za nim późniejsi serbscy hagiografowie najczęściej przyjmują, iż była córką bizantyńskiego imperatora Romana IV Diogenesa (1168–1171)²⁵, choć historycznie wyklucza się taką możliwość. Prawdopodobnie łączenie pochodzenia Any z rodem Diogenesów może wynikać z faktu, że imię, jakie nosiła, cieszyło się dużą popularnością w bizantyńskim kręgu kulturowym, podobnie jak jej imię zakonne – Anastasija – na co zwraca uwagę Marija Vušković²⁶. Błażej Szepliński, odtwarzając genealogię rodu św. Savy, powołuje się na pracę Maura Orbiniego, *Królestwo Słowian*, z 1601 roku, gdzie historiograf odnotował, iż teściem Nemanji był ban Bośni²⁷. O bośniackim rodowodzie żony Stefana Nemanji pisze także serbski historyk Jovan Rajić, podając, iż Ana była córką bana Stefana Boricia²⁸. Rodosłów z

na współczesny język serbski wydał w 1925 roku Milivoje Bašić. Szczegółowo zob. Теодосије, *Житија*, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, s. 294-295.

²² Święto Zwiastowania Najświętszej Marii Pannie (dalej: NMP); serb. Blagovesti Bogorodice.

²³ Свети Сава, *Сабрани списи...*, s. 105.

²⁴ W istocie było to porównanie do caryc, nie nazwanie carycą: „подобєћи се светим великим царицама”.

²⁵ С. Милеуснић, *Свети Срби*, Крагујевац 1989, s. 32. Zob. redakcję żywota napisaną przez Justina Popovića: J. Поповић: *Житије Преподобног и Богоносног оца нашег Саве, првог Архиепископа српског*. Dostępny online:

<http://spc.rs/sr/arhimadrit_justin_popovitch_zhitije_prepodobnog_bogonosnog_oca_nasheg_save_prvog_arhieriskora>, dostęp: 1.02.2020.

²⁶ М. Вушковић, *Монахиња Анастасија и манастир Свете Богородице у Куришумлији*, w: *Стафан Немања и Топлица (тематски зборник)*, уред. Д. Бојовић, Ниш 2011, s. 38-39.

²⁷ В. Сзеплински, op. cit., s. 28; М. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, prev. S. Husić, prired., uvod F. Šanjek, Zagreb 1999, s. 310.

²⁸ П. Пузовић, *Госпођа Ана, незнаног порекла*, „Српско наслеђе: историјске свеске” 1998, br. 5. Dostępny online: <<http://www.srpsko-nasledje.co.rs/sr-l/1998/05/article-09.html>>, dostęp: 12.01.2018. J. Rajić, *Историја Срба*, Беч 1874. Vaso Glušac, historyk Bośni, dodatkowo miesza fakty, raz pisząc o Anie jako córce bana Boricia, w innym znów miejscu podając, że była wspomnianego bana siostrą. Zob. szczegółowo m.in. М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића. Историјска студија*, Београд 1996, s. 10.

Tronošy zawiera informację, że władczyni wywodziła się z francuskiego rodu: „Због његовог порекла, мудрости и храбрости, сам Краљ му је дао своју ћерку Ану за супругу, па су и живели на краљевом двору у Француској”²⁹. Wśród hipotez związanych z pochodzeniem żony wielkiego żupana pojawiła się również taka, która wskazuje Borysa Kolomanowica, syna króla węgierskiego Kolomana I Uczonego, jako jej ojca³⁰.

Za datę śmierci Anastasiji historycy uznają 21 czerwca (1199 lub 1200 roku³¹), kierując się zapisem św. Savy w *Chilandarskim typikonie*, rozdział 35 – *Како треба појаму панихиде ктиторуима*³². Jej szczątki spoczywały najpierw w Kuršumlji, następnie zostały przeniesione do innej fundacji Simeona – monasteru w Studenicy. Dokładna data *translatio*, podobnie jak szczegóły życia Any, łącznie z życiem monastycznym, nie są znane.

Inicjatorem kultu pierwszej serbskiej władczyni jest niewątpliwie syn, św. Sava. Jego prace pozwoliły ustalić dzień pamięci matki w rocznym cyklu kalendarza na 21 czerwca. Wyrazem najwcześniejszej, nieoficjalnej jeszcze fazy kultu Anastasiji, były, podobnie jak w przypadku św. Simeona, doroczne panichidy (nabożeństwa za zmarłych)³³ – o czym też mówi wspomniany wyżej zapis Savy z rozdziału 35 *Chilandarskiego typikonu*³⁴.

Właściwie do lat 70. XX wieku kult Anastasiji można traktować jako lokalny, ograniczony jedynie do miejsca pochówku i późniejszego złożenia relikwii, czyli do wspólnot monasterskich w Toplicy (Kuršumlji), Studenicy i Chilandarze³⁵. Na ścianie studenickiej świątyni znajduje się fresk z wyobrażeniem Any jako mniszki, nie świętej – klęczy ona przed postacią Bogurodzicy i się modli. Malowidło wieńczy napis: Превјатаја Дјево и Бога нашега мати, прими мољенија рабје својеј монахинији Анастасији³⁶. W Studenicy wspominana jest

²⁹ Јосиф Трношац, *Трношки родослов*, прев. Д. Протић, Шабац 2008, s. 24. Podobna informacja podana jest także w *Kronice Slowian Illyricum, Górnej Mezji i Dolnej Mezji* Jerzego Brankovicia z lat 1684–1688 (Ђ. Бранковић, *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, прев., пиред. С. Бугарски, предг. Ј. Ређеп, Нови Сад 1994, s. 31).

³⁰ П. Пузовић, *Госпођа Ана...*, op. cit.

³¹ Rok śmierci nie został ustalony. W *Chilandarskim typikonie* (1200) znajduje się zalecenie, jak odprawić panichidy na dzień pamięci Any, zatem, zdaniem historyków, musiała umrzeć przed lub w roku ukończenia typikonu. Zob. Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-етнографска расправа)*, Смедерево 1965, s. 188 oraz Ђ. Перић, *Мајка св. Саве, госпођа Анастасија, према историји и предању*, „Теолошки погледи: двомесечни версконаучни часопис” 1986, год. 18, бр. 3/4, s. 220.

³² Тумачење: *Јак належу одправијат панихиду фундатором*. Zob. Л. Павловић, op. cit., s. 188.

³³ Д. Поповић, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, s. 47.

³⁴ Д. Поповић, op. cit., s. 47.

³⁵ Л. Павловић, op. cit., s. 188.

³⁶ Ibidem, s. 188. П. Пузовић, *Преподобна Анастасија-Ана*, w: idem, *Прилози за историју Српске православне цркве*, Ниш 1997, s. 9-15 lub П. Пузовић, *Госпођа Ана...*, op. cit.

również jako władczyni zasłużona dla rodu Nemanjiciów, a na Atosie jako współfundatorka Chilandaru³⁷.

Kilka wieków imię Any pozostawało poza serbską pamięcią zbiorową, postać władczyni przypomniał dopiero metropolita Jovan Georgijević (Đorđević)³⁸, przygotowując Serbom z metropolii karłowickiej nowy kalendarz w 1741 roku (serb. *Зборник молитва са календаром*). Jeden z pochwalnych hymnów kalendarza, *Stichera ogólna serbskim świętym* (*Стихира опиша Светитељем Србским* pod datą 30 sierpnia³⁹) przypominała prawosławnej emigracji w katolickim imperium Habsburgów figury i czyny zasłużonych osób Cerkwi i państwa, wśród nich Anastasję – żonę założyciela kraju, matkę pierwszego serbskiego króla i pierwszego biskupa⁴⁰. Ponadto, jak pisze Laza Čurčić, odczytywanie *Stichery* podczas liturgii miało służyć podkreśleniu wyjątkowości i autonomii serbskiej Cerkwi, a także być wyrazem sprzeciwu wobec nasilającej się rusyfikacji⁴¹.

Jedna z wersji *Stichery* wykonywana wspólnie:

СТИХИРА СВЕТИМ СРПСКИМ ПРОСВЕТИТЕЉИМА, глас 5:

Свети српски Просветитељи и Учители,
и преподобни Краљеви и Цареви и Кнежеви:
Симеоне Мироточиви, Саво равноапостолни,
Стефане Првовенчани, Владиславе краљу,
и Саво Други, са свехвалним Теоктистом,
преподобни Милутине, Никодиме, Данило,
са Евстатијем премудрим, предивни међу страдалницима
Стефане, Дечана славо и Уроше часни,
Преславни и велики кнезе Лазаре,
који си пролио крв своју за веру и Отаџбину,
свехвалне царице, кнегиње и деспотице опевамо:
Јелену, Анастасију и Ангелину,
свети деспоти Георгије, Стефане, Максиме и Јоване
сирмијских и крушедолских обитељи славо,
свети Петре Коришки, Јоанкије Девички,
Прохоре Пчињски, Јоване Рилски
Свети чудотворче Науме, Давиде, Гаврило Лесновски
Иларионе Осоговски, свети Василије чудотворче захумски:
све вас прослављамо и славимо.
Јер сте велики заступници и представници рода српскога.
О, оци, и пастири добри!

³⁷ Ђ. Перић, op. cit., s. 224-230.

³⁸ Związany z pećkim patriarchą Arsenijem IV Jovanovicem, więcej w książce szumadijskiego biskupa Savy Vukovićia: *Српски јерарси од деветог до двадесетог века. Асбучни и хронолошки преглед*, Београд-Нови Сад 1996-2012, s. 246.

³⁹ Zob. D. Gil, *Serbska hymnografija...*, s. 99-102. Tekst *Stichery* oraz szczegółowe uwagi: B. Stefanović, *Stihira Serbima svetiteljima – problem teksta, melodije i mesta njenoga u službama svetim u Srbijaku*, Beograd 1964; Л. Чурчић, *Параклис Стефану Дечанском Јована Георгијевића из 1762 године*, w: idem, *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад 1988, с. 169; Ђ. Радојичић, *Архиђакон Јован, писац стихова 18. века*, у: *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967, s. 305.

⁴⁰ Tekst pieśni ewoluował, późniejsi hymnografowie i kompozytorzy ingerowali w tekst, dodając imiona świętych. W starszej wersji (z XVIII wieku), która zawierała wykaz 30 serbskich świętych, kobiety są trzy, w roku 1943 – cztery, obecnie dziewięć.

⁴¹ Л. Чурчић, op. cit., s. 160.

Упутите Отацбину (народ) ка пристаништу спасења,
и молите мир од Бога роду нашем!⁴²

Dopiero w latach 70. XX⁴³ stulecia pojawiły się pierwsze w całości poświęcone Anastasiji teksty hymnograficzne, świadcząc o nowym spojrzeniu serbskiego Kościoła na osobę władczyni, o nowym potencjale jej duchowego oddziaływania – w 1972 roku protojerej Mirko Pavlović napisał służbę ku czci świętej⁴⁴. Tekst wydano w *Srbljakach* z roku 1986 i 2015 (II wydanie w 2018 r.)⁴⁵, pod datą 21/22 czerwca⁴⁶. Inny tekst służby ku czci świętej znany jest w języku angielskim, jej autorka to mniszka Nazarija⁴⁷.

Czytając pobieżnie literaturę na temat św. Anastasiji, można odnieść wrażenie, że wizerunek postaci, jaki się z niej wyłania, reprezentuje wyłącznie kult towarzyszący – niezwykle skonwencjonalizowany typ świętości nazywany zwyczajowo „świętą matką” lub, bardziej poprawnie, „matką świętych”⁴⁸. Po głębszej analizie materiałów hagiograficznych i hymnograficznych nasuwają się inne wnioski. Pewne jest, iż kult „matki wszystkich

⁴² Музичка редакција Радио „Благовесника”, <http://muzickaredakcija.blogspot.com/2011/05/blog-post_19.html>, dostęp: 26.08.2020.

⁴³ Od końca II wojny światowej i dojścia do władzy komunistów do początku lat 80. Serbska Cerkiew Prawosławna (dalej posługiwać się będę skrótem: SCP) pozostawała na marginesie życia społecznego i duchowego w Serbii. Zwierznicy Kościoła rzadko zabierali publicznie głos, obchodzono jedynie najważniejsze cerkiewne święta i rocznice. Dopiero połowa lat 70-tych przyniosła zwrot ku odnowie religii, która w połowie lat 80-tych zaowocuje tzw. serbskim „renesansem duchowości”. Był to także czas działalności Justina Popovicia. W latach 1972-1977 powstało jego 12 tomowe dzieło: *Žitija svetih*. Zob. D. Gil, „*Filary duchowości*” czasów współczesnych, w: *Prawosławie-Historia-Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005, s. 167-186. A także M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd 2001, s. 9; M. Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva. Sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*, Beograd 2005, s. 72, 169.

⁴⁴ D. Gil, *Serbska hymnografija...*, op. cit, s. 144. Tekst: *Србљак*, Београд 1986 oraz *Србљак*, Добрунска Ријека 2015.

⁴⁵ *Novi Srbljak* sukcesywnie uzupełniany i publikowany na stronie <<http://www.novisrbljak.narod.ru/>> jest inicjatywą Zorana Staničevicia (Zorasta), współczesnego serbskiego hymnografa. Celem tego przedsięwzięcia jest stworzenie możliwie najpełniejszej bazy serbskiej hymnografii. Na podstawie nowszych tekstów zebranych na stronie wydano drukiem dwutomowy *Srbljak* – pierwsze wydanie w 2015 roku (Добрунска Ријека 2015) i, uzupełnione o kolejne teksty, drugie w 2018. Więcej na temat współczesnej serbskiej hymnografii i jej autorach: P. C. Левушкина, З. А. Станчевић, *Сербское гимнографическое творчество конца XX – начала XXI веков*, „*Fontes Slavicae Orthodoxae*” 2017, 1, s. 31–41. Tłumaczeniem ksiąg liturgicznych (minei, oktoichu, triodów) oraz *Srbljaka* na nowoserbski zajmował się również bp budapesztański i temeszwarwski Lukijan (Pantelić). Teksty jego autorstwa można znaleźć na stronie <<http://www.novisrbljak.narod.ru/>>.

⁴⁶ Niekiedy w serbskich kalendarzach i zbiorach żywotów wspomnienie św. Anastasiji zapisane jest pod 22 czerwca, zamiast 21 dnia tego miesiąca, zob. Kalendarz SCP za 2015 na stronie: <www.pravoslavlje.net/index.php?title=%D0%88%D1%83%D0%BB_2015>, dostęp: 4.03.2016.

⁴⁷ Г. Благојевић, *Срби у Калифорнији: обредно-религијска пракса и етницитет верника српских православних парохија у Калифорнији*, Београд 2005, s. 192. Niestety, nie udało mi się dotrzeć do tekstu służby. Mniszka Nazarija jest jedną z 20 sióstr monasteru pw. Paisija Welickowskiego w Kaliforni, USA.

⁴⁸ W literaturze określane są mianem (tytułem) „matka...”, co nie pozostawia wątpliwości, że ich świętość została „wykreowana” przez święte dziecko, jest projekcją jego „boskiej” aury. Często świętość przypisuje się obojgu rodzicom – w żywotach i tradycji liturgicznej częściej oddaje się „świętym rodzicielom” lub świętym synom wraz z ich matkami. Cerkiew serbska czci m.in. 26 stycznia – św. Ksenofonta i Marię, rodziców Jovana i Arkadija, czczonych wspólnie z synami; 21 maja – św. cara Konstantyna i jego matkę, carycę Helenę; 19 lipca – św. Stefana Lazarevicia i jego matkę, Eugenię-Eufroznę (carycę Milicę); 30 października – św. króla Milutina, Teoktysta (Stefana Dragutina) i ich matkę Helenę.

Serbów”⁴⁹ z tradycji tej wyrasta i czerpie podstawowe wzorce, lecz jednocześnie przekracza jej ogólnie znane granice. Z typem łączy go skąpa biografia, odtwarzana na podstawie nielicznych danych zawartych w tekstach osób spokrewnionych (męża, potomków) oraz długotrwały brak odrębnych, indywidualnych tekstów do liturgicznej oprawy kultu. Jednakże w stosunku do Any Nemanji nie można w prosty sposób zastosować kryterium „świętości odbitej”, którego używa w odniesieniu do niektórych świętych kobiet Maria Ch. Ferro, twierdząc, że jest ona niejako „odbita” od świętości synów (i męża), w ich świętości ma swoje źródło i pochodzenie, a wyniesienie na ołtarze nastąpiło *a priori*, ze względu na fakt obdarzenia życiem innych ważnych świętych⁵⁰.

Sama idea świętości matek korzeniami sięga Starego i Nowego Testamentu. Znajdziemy tam wzory, z których obficie będą czerpać słowiańscy twórcy w budowaniu kultów kobiet włączanych do panteonu świętych. Stary Testament wskazuje na ciągłość powołań ludzi prawych i sprawiedliwych⁵¹. Historie Abrahama i Sary oraz Zachariasza i Elżbiety⁵² stanowią częste biblijne odniesienia w literaturze liturgicznej. Zapowiedź narodzin Izaaka (Rdz 17) starej Sarze, a później zesłanie długo oczekiwanego syna Zachariaszowi i Elżbiecie, to zwiastuny nadprzyrodzonego powołania kolejnej ziemskiej matki – Maryi Dziewicy – do unii hipostatycznej z Bogiem jako Theotokos. Rodowód Jezusa, zamieszczony w Ewangelii Mateusza (Mt 1,1-16), posłuży literaturze apokryficznej (*Protoewangelia Jakuba*) do przedstawienia Maryi jako cudownie poczętej z łaski Boga córki Joachima i Anny, która zgodnie z Jego zapowiedzią zostanie ziemską Matką Boga.

⁴⁹ Takim określeniem zostaje nazwana przez współczesnego pisarza Dragana Damjanovicia, który wydał powieści o losach Any Nemanjić pod tytułami: *Анастасија: Мајка свих православних Срба*, Београд 2011; *Пророчанство Немањине жене – света Анастасија*, Београд 2016 (II wydanie uzupełnione); *Чуда српске светитељке – Анастасија*, Београд 2018. Dragan Damjanović (1952-) – autor, dziennikarz, publicysta i pisarz, członek Serbskiej Królewskiej Akademii Nauk i Sztuk (Српска Краљевска академија научника и уметника – SKANU). Opublikował ponad 30 książek, w znacznej mierze poświęconych postaciom i tematyce związanej z dynastią Nemanjciów. W jednym z wywiadów czytamy: „Siguran sam da mi kao narod, istorijski postojimo na čvrstom temelju od vremena Nemanjića, kada smo se, kako se to kaže, venčali u Hristu, kada nas je Sveti Sava krstio kao narod i kao Božiju decu. Dakle, to vreme srednjeg veka, vreme Nemanjića, tada nastaje moderna srpska država, od tada imamo i svoj jezik, svoja slova, svoje crkve, bolnice, svoje običaje”. Slavica Đukić, *O Srbima, istoriji i Kosmetu*, <<https://www.bastabalkana.com/2017/10/dragan-damjanovic-publicista-strpimo-se-i-otrpimo-sve-je-u-vremenu/>>, dostęp: 25.03.2020.

⁵⁰ M.Ch. Ferro, *Sante madri. Una tipologia particolare di sante della Rus'*, „Studi Slavistici” IV, Firenze 2007, s. 70; M.Ch. Ferro, *Santità e agiografia al femminile. Forme letterarie, tipologie e modelli nel mondo slavo orientale (X-XVII sec.)*, Firenze 2010, s. 62-63. Znaczną „autonomię” kultową mimo świętości „odbitej” Ferro przypisuje św. Marii z Radoneża (†1337), matce św. Sergiusza Radoneskiego, wyniesionej na ołtarze wraz z mężem przez Cerkiew rosyjską w 1992 roku. Por. żywot świętej na internetowej stronie: <<http://days.pravoslavie.ru/Life/life6723.htm>>, dostęp: 11.10.2012.

⁵¹ Np. Noe – Rdz 6, 9. Identyfikacje biblijne za: *Biblia Tysiąclecia*, Poznań 2003.

⁵² Por. Mt 7, 17-18: „Tak wszelkie drzewo dobre rodzi dobre owoce, a złe drzewo rodzi złe owoce. Nie może dobre drzewo rodzić złych owoców, a złe drzewo rodzić dobrych owoców”; J 15: parabola o krzewie winnym; Łk 1, 42: „Elżbieta została napelniona Duchem Świętym i zawołała głośno: Błogosławionaś ty między niewiastami i błogosławiony owoc twojego łona!”.

Macierzyńskie powołanie Maryi jako drugiej Ewy (wg Łk 1,28) zmywa z ludzkości grzech pierworodny i zapowiada nadejście Królestwa Bożego (Rz 13,12)⁵³.

Wspólna tradycja chrześcijańska obdarza kultem wiele matek świętych, by wymienić tylko niektóre: św. Monikę – matkę św. Augustyna (4 maja, 27 sierpnia i 15 czerwca⁵⁴ – w dniu wspomnienia św. Augustyna), św. Emilię (1 stycznia) – matkę św. Bazylego Wielkiego, św. Grzegorza z Nyssy, św. Piotra z Sebasty, św. Makryny Młodszej, św. Nonnę (5 sierpnia) – matkę św. Grzegorza z Nazjanzu i św. Helenę (21 maja) – matkę św. Konstantyna Wielkiego. Świętość matek opromienia ideał Matki Bożej, który w pełni realizuje się w posłannictwie Syna. Paul Evdokimov w swoich rozważaniach na temat świętości kobiet wysuwa nawet tezę, że w związku z pojmowaniem narodzin Jezusa jako narodzin Nowego Adama (czyli Nowego Człowieka), Matkę Boską należałoby nazywać nie Theotokos, lecz Theo-Anthro-Tokos⁵⁵. Przedstawienie Maryi jako „Boga-człowieka-rodzicy” łączy się z ideą wstawiennictwa, szeroko rozpowszechnioną w Kościele prawosławnym. Najdoskonalszym wzorem oranty jest Najświętsza Panna – „figura modlitwy” i „charyzmatu wstawiennictwa”⁵⁶. Dzięki swojej niezwyklej wspólności z Synem i Duchem Świętym (a przez Niego z Kościołem), i dzięki temu, że jest Ona Theotokos lub Theo-Anthro-Tokos, jej macierzyńska opieka roztacza się nie tylko nad Dzieciątkiem, ale także nad całym światem i każdym człowiekiem. Słowa Chrystusa zanotowane przez Jana Ewangelistę (J 19,26-27) legną u podstaw idei deesis⁵⁷ i wyznaczą Maryi szczególną rolę pośrednika.

Maryja swoim macierzyństwem wyznacza tzw. *ordo caritatis* – porządek miłości, otwarcie na Boga, służebną postawę wobec Niego, opiekę nad człowiekiem (Łk 1,38)⁵⁸. Przymioty przypisywane Maryi: wypełnianie woli Bożej, cnota, bogobojność, świadectwo życia, zachowywanie przykazań, świadczenie o świętości Syna oraz Jej posłannictwo – stają się konstytutywnymi wyznacznikami typu świętości odnoszonego do świętych matek, a także budowania ich kultu w hagiografii i hymnografii słowiańskiej, w tym również serbskiej.

*

⁵³ Zob. np. M. Kuczyńska, *Teologia maryjna Joanicjusza Galatowskiego. Zarys problemu*, w: *Krakowsko-Wileńskie Studia Słowistyczne, Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim*, t. 4, red. M. Kuczyńska, W. Stępnia-Minczewska, J. Stradomski, Kraków 2009, s. 193.

⁵⁴ Dni pamięci świętych według starego stylu, czyli kalendarza juliańskiego.

⁵⁵ P. Evdokimov, *Kobieta...*, s. 212.

⁵⁶ P. Evdokimov, *Prawosławie*, op. cit., s. 163.

⁵⁷ Szerzej na ten temat: R. Mazurkiewicz, *Deesis. Idea wstawiennictwa Bogarodzicy i św. Jana Chrzciciela w kulturze średniowiecznej*, Kraków 2002.

⁵⁸ M. Kuczyńska, *Teologia maryjna...*, s. 192.

Koncepcję kultu św. Anastasiji Serbskiej w najogólniejszych zarysach określił żywot Simeona autorstwa Savy, a dookreślili go późniejsi hagiografowie, rozpoczynając od Stefana Pierwoukoronowanego. Św. Sava w swoim utworze wykreował sakralną ideę dynastyczną, gdzie reprezentantem rządzącej mesjańskiej dynastii Nemanjiciów jest nie tylko sam panujący, ale cała jego rodzina, tzn. także żona oraz dzieci (z prawego łoża), występujące w funkcji następców tronu, dziedziców państwa, strażników ustalonego przez rodziców ładu oraz dynastycznych wartości identycznych z wartościami państwowymi⁵⁹. Kluczowe znaczenie ma użyte w stosunku do matki określenie „władczyni całej serbskiej ziemi” („госпођа свој српској земљи”) i „darowana Symeonowi od Boga żona” („богодана му жена”). Wizja Savy łączy Anę w przewidziany przez Boga wobec Serbii nadprzyrodzony porządek dziejów, w uniwersalną historię (plan) zbawienia nie tylko jej rodziny, ale całego państwa oddanego przez Boga jej mężowi we władanie, a wraz z państwem całego serbskiego narodu. Dzięki temu żonę Simeona obejmuje idea Bożego wybraństwa i szczególnego ziemskiego posłannictwa, sprawiając, że bez niej los kraju nie mógłby potoczyć się w przewidzianym przez Boską Opatrzność kierunku.

Wychodząc od obrazu matki władczyni, Sava zapisał w żywocie odpowiedzialność królewskich potomków przed całą świętą dynastią, w której matka zajmuje miejsce równe męskim jej członkom – ojcu „władcy” i „szlachetnie urodzonym” braciom – w tym celu wykorzystał biblijny obraz marnotrawnego syna (Łk 15,11–32):

Овај блажени господин наш Симеон имађаше три сина. Један најмлађи – немогу га назвати сином, већ робом – кога љубљаше изнад свих, а и овај му неодступно работаше. Јер овај као млађи међу свом браћом и најмлађи, и, просто рећи, видевши немоћ своје природе и умножење грехова својих, учини као и блудни син, оставивши доброга оца и господина, и блажену матер госпођу своју, и благородну, нећу казати браћу, већ господаре своје, и обнажи све безумљем својим. И отидох у туђу страну далеко, хранећи се са свињама, и не насићаваше се њихове хране, мртав би и не оживе, изгубљен беше и не нађе се⁶⁰.

Nieprzypadkowo później Teodosije Chilendarski w żywocie św. Savy pokazuje młodego Rastka, jak – zanim odszedł skrycie do klasztoru na Atosie – przybył po zgodę na opuszczenie domu, po modlitwę i błogosławieństwo do obojga rodziców – ojca i matki:

[...] уђе к родитељима, украде отпуштење и замоли по обичају молитву и благослов, говорећи: — Господари моји, рекоше ми да у оној гори — и поменуо јој име — има много звери; ако нађем милост, ви ћете ме благословити и пустити да идем у лов. Ако закаснимо, немојте се љутити, јер сам чуо да тамо има много јелена. А отац његов, угађајући му, рече: — Нека је Господ с тобом, чедо, нека те благослови

⁵⁹ Sava stale pisze, że następcą Simeona, syn Stefan, rządzi „państwem ojca”, innymi słowy, Simeon w duchowym sensie pozostaje na tronie, sprawując władzę poprzez swojego prawowitego spadkobiercę, tzn. osobę taką samą jak on, zweryfikowaną i zatwierdzoną niejako prawnie w ostatnim błogosławieństwie (swego rodzaju namaszczeniu, pomazaniu).

⁶⁰ Св. Сава, *Сабрани списи...*, s. 107.

и исправи пут твој. И мати, као свака мати, загрли га и целива с љубављу, па га отпустише с миром, али му заповедише да се брзо врати. Јер не снађаху да неће тражити јелене [...]»⁶¹.

Koniecznie należy tu dodać, że nawet samego Simeona Sava nie przedstawiał jedynie w kategoriach męskich, lecz postrzegał ideał panującego jako połączenie cnót mężczyzny i kobiety, czyli ojca i matki. Gdy opiewał jego opiekuńczą postawę wobec ubogich i sierot, wprost nazywał go matką⁶².

Dynastyczny wizerunek Any, pełna jedność z mężem i następcami tronu, immanentnie zawiera w sobie wszystkie zalety przypisywane mężowi jako twórcy niepodległego, prawosławnego, dobrze zabezpieczonego przed zewnętrznym wrogiem państwa – na czele z prawosławną wiarą, nienawiścią do herezji, zdecydowaniem wobec nieprzyjaciół, opieką nad poddanymi – i, naturalnie, służbą Bogu, w imieniu czy z nadania którego rządu sprawuje serbski władca⁶³. W przypadku Any wszystkie przymioty sprowadza do jednego: „błogosławiona” („блажена”), co w języku polskim bardzo „spłaszcza” rozumienie tego wyrazu w języku cerkiewnosłowiańskim, ponieważ tam tłumaczone może być jako szczęśliwa, sprawiedliwa, pełna cnót, a nawet święta.

Stefan Pierwoukoronowany w *Żywocie św. Simeona* poświęca matce minimum uwagi, koncentruje się bardziej niż Sava na cechach jej charakteru, ale jednocześnie wpisuje Anę w serbskie tradycje teokratyczne oraz fundacyjne. W relacji do Simeona hagiograf określa matkę rzadko stosowanym określeniem: pomocnica (dosł. podręczna), prawdopodobnie przejętym z opisu stworzenia pierwszej kobiety w Księdze Rodzaju (Rdz 1,18–20). Serbowie tłumaczą to cerkiewne słowo na nowoserbski neutralnie – żona – co pozbawia postać Any aspektu funkcjonalnego, a Stefan widzi w matce współtwórczynię i patronkę serbskiego Kościoła, zasłużoną na rzecz żeńskiego monastycyzmu: w jego utworze Ana wraz z mężem buduje od podstaw i umacnia serbski Kościół, na nią scedowane zostały prawa patronatu pierwszego żeńskiego monasteru, z których doskonale się wywiązała:

Дошав, нимало не задоцнев, поче журно зидати у отачаству својем, у Топлици, храм пресвете Богородице, на ушћу реке по имену Косаонице. И украсив га свима правима црквеним, установи у њему чрначки збор са часним и богољубивим подружјем својим, по имену Аном. И предаде јој храм Пресвете, да се стара о њему по сваком делу и о чрницама које установи у том манастиру светом. А она слушаше са

⁶¹ *Антологија српске књижевности*, elektroniczna wersja opracowana przez Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Belgradzie, 2009. Dostępna online: <www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikDela.aspx>, dostęp: 13.02.2020.

⁶² Св. Сава, *Сабрани списи...*, s. 98. Obrazowanie Savy jest mocno uzależnione od wzorca biblijnego, w taki sposób żydowscy autorzy Starego Testamentu opisywali Boga jako opiekuna narodu.

⁶³ Najlepiej określił to Stefan w żywocie ojca: „[...] а некима да, од рођења матер њихових, буду земаљски господари као угодници његови, који се не старају само за земаљске власти, него који угађају Господу, чинећи му по вољи са страхом, па и са слободом. Међу њима беше и овај мој господин свети хранилац, угађајући Господу, желећи да ужива блага у дому Господњем”. Стефан Првовенчани, *Сабрани списи...*, s. 64.

сваком послушношћу и добродушношћу, чувајући храм пресвете Богородице, предани јој овим нашим светим господином. Јер о овој речи мудри: „Часна жена у дому мужа својега више вреди од бисера и драгог камења” (Prz 31, 10). Земалски мисле о бисеру и камењу. Трошни су камен и бисери, а пророк мисли на онога који је пун добрих дела, као бисера и драгога камења. На то се и она угледа, творећи угодна дела пред Господом у дому мужа својега⁶⁴.

Zarysowany w żywocie charakter władczyni przy pobieżnej analizie nie wychodzi poza ramy schematu. Hagiograf używa najbardziej oczywistych symboli biblijnych i wylicza typowe zalety ogólne przypisywane „dobrym żonom” – jest to biblijna metafora perły i drogiego kamienia (Prz 31,10), a z zalet czcigodność, przezacność (*часна и пречасна*), pobożność (*богољубива*), posłuszeństwo (*послушна*) i dobroduszość (*добродушна*). Podejście to może kojarzyć się z postawą paternalistyczną wobec roli władczyni i matki, ale trzeba pamiętać, że kontekst cytowanej charakterystyki tworzą księgi mądrościowe, szczególnie *Poemat o dzielnej niewieście* (Prz 31,10–31), uobecniającej ideał izraelskiej kobiety, która stanowi obiekt czci rodziny i otoczenia:

Strojem jej siła i godność, do dnia przyszłego się śmieje. Otwiera usta z mądrością, na języku jej miłe nauki (Prz 31,25–26). [...] Powstają synowie, by szczęście jej uznać, i mąż, ażeby ją sławić: „Wiele niewiast pilnie pracuje, lecz ty przewyższasz je wszystkie”. Kłamiwy wdzięk i marne jest piękno: chwalić należy niewiastę, co boi się Pana. Z owocu jej rąk jej dajcie, niech w bramie chwalą jej czyny (Prz 31,28–31).

Przy dawnym poziomie znajomości Biblii słowa te nie mogły być pustym brzmieniem i nadawały nowych znaczeń pochvale królowej ze strony syna. Musiały zdawać sobie z tego sprawę przynajmniej elity państwa czy ludzie wykształceni – a na pewno zdawał sobie z tego sprawę autor tekstu. Można jeszcze uzupełnić, że w tym kontekście słowa o cnocie posłuszeństwa miały odniesienie nie tyle do męża rozumianego na sposób potoczny, ile do męża monarchy, do Bożego pomazańca, czyli uobecnienia Boga na ziemi. Bez względu na wszystko, w metaforycznej pochwalie Stefana Ana uważana jest za perłę w koronie męża, która nadaje jego monarszemu wizerunkowi i jego władaniu formę skończoną, doskonałą.

Stefan nigdzie nie postrzega rodziców inaczej niż jak równorzędnej sobie pary. Życie św. Savy opowiada w perspektywie obojga rodziców. Na ich ręce składa odpowiedzialność za formację duchową młodego pokolenia (w tym Rastka). Jednakowo wartościuje ich uczucia. Matka i ojciec mają takie samo prawo do dumy z dzieci albo udręki, gdy nie wypełniają one swych powinności. Niewłaściwe postępowanie każdego z rodziców może skutkować karą ze strony Bożej Opatrzności. Tę wspólnotę (jedność) matki i ojca formalnie obrazują identyczne myśli przychodzące Anie i Simeonowi do głowy, kiedy szukają przyczyn ucieczki najmłodszego syna z domu i boją się ewentualnego Bożego sądu za swoje uchybienia:

⁶⁴ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи...*, s. 66. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, s. 162.

Гледајући сва ова добра дела господина ми светога, син његов млађи, уистину целомудрени младић, живљаше неодступно, веселећи изврским разумом оца својега и матер, као што писац прича говори: „Син премудар весели срце оца својега и матер”, и остало (Prz 1,1) [...]

Када је приметио један од слугу његових да га нема, јави господину светоме и пречасној, говорећи:

- Господо моја, син ваш млађи, кога сте ви однеговали, отпутова из овога света.

А они, тргавши се од ужаса, говораху у себи:

- Да ли ће бити овај или други?

- Да ли је од нас отпутовао драги васпитаник наш?

- Да ли ће нам нанети тугу и жалост?

- Да ли ће се овим збити на нама искушење Јовово, као што искуша Господ праведнога Јова?

- Али је ипак Јов био праведан, кога и Господ сам послуша правде његове ради? (Hi 1-42)⁶⁵

Często przytaczane w obu żywotach Nemanjiciów słowa o pozostawieniu przez Simeona żony (i dzieci) i odejściu do klasztoru należą do obowiązkowych elementów typizujących postać według wzorca ewangelicznego (Mt 19,29), nie trzeba ich brać za dowody lekceważenia małżonki czy też rodziny w ogóle. Warto przypomnieć w tym miejscu, że nauka Kościoła zawsze niżej stawiała stan świecki w hierarchii zbawienia, stan małżeński zaś najniżej, dlatego małżonkowie musieli bardziej starać się o zdobycie nieba. Najlepszym sposobem było „porzucenie tego świata” i oddanie się Bogu, co najczęściej realizowano poprzez obopólne decyzje małżonków (w starszym wieku) o rozstaniu i podjęciu życia monastycznego, uchodzącego za ewangeliczny ideał, zdefiniowany przez wskazania Jezusa – tzn. za życie najdoskonalsze, jakie można osiągnąć na ziemi. Zwyczaj ten praktykowali m.in. członkowie bizantyńskich rodów panujących, a także słowiańscy średniowieczni władcy na Bałkanach i Rusi.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że synowie Any przy zastosowaniu skromnych środków literackich uwiecznili w literaturze ciekawy i oryginalny obraz matki. Przekonali, że nie była ona postacią bierną, ukrytą w cieniu męża albo odbijającą jego światło (czy świętość) – odwrotnie, widzieli ją zawsze razem z nim, współpracującą z Simeonem w różnych sferach, nie tylko domowej. Znaczenie królowej pieczętowali wyrazami szacunku i miłości, jaką ją darzyła cała dynastia panująca.

Wykreowany przez synów literacki wizerunek Any Nemanjić legł u podstaw innych tekstów, w których pojawiała się święta – najbardziej znaczące to utwory Domentijana i Teodosija Chilendarskiego.

W *Żywocie św. Savy* Domentijana, który czerpał z tekstu Stefana Nemanjicia, Ana jest jedyną kobietą wymienioną z imienia⁶⁶. Jej obraz został uwarunkowany przez wizję idealnej, prawowiernej, ustanowionej w Serbii przez Boga królewskiej dynastii, która w widoczny sposób uwzględnia czynnik żeński. W związku z tym pozycja Any jest ważna nie tylko ze

⁶⁵ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи...*, s. 75.

⁶⁶ С. Томин, *Мужаствене жене српског средњег века*, Нови Сад 2011, s. 61.

względu na fakt wspólnego z mężem wstąpienia do zakonu, jak pisze Svetlana Tomin⁶⁷, ale przede wszystkim dlatego, że żona władcy stanowi konstytutywny element nadprzyrodzonego działania opatrności Bożej wobec Serbii. Obmyślony przez Boga program realizuje się wraz z nią i poprzez nią. Ona i Simeon wspólnie zakładają dynastię i są tej dynastii polityczno-religijnym fundamentem:

[...] жупан Немања самодржавно царевао свом српском и поморском земљом, и Диоклитијом и Далмацијом и Травунијом, са Богом дарованом му супругом, са богочастивом Аном, живећи у царству своме по закону господњем, и родише синове и кћери⁶⁸.

Królestwo, jak widać w cytacie, jest ich, nie tylko Simeona, i oboje są objęci koniecznością przestrzegania Bożego prawa (dosłownie życiem według „zakonu” Pańskiego). W ramach teologii dynastii Domentijan rozciąga na Anę symbol dobrego korzenia, z którego królewski ród wyrasta: „(...) заче богољубива Ана и у својој утроби и роди по бојој воли сина, добро изникли из данак от доброго корена, у коме родитељи његови примивши богосветлу радост, благодарише добротвора свога, који не превиде мољења њехова”⁶⁹. Przypisywana Nemanjiciom dynastyczna idea świętej „lozy” zostaje wzbogacona, splata się u hymnografa w jedno z ideą „świętych rodziców”, za podstawę mając biblijną symbolikę drzewa, owocu i winorośli. Uwagę zwraca, że nawet tak, wydawałoby się, kobieca sprawa, jak pragnienie poczęcia i urodzenia dziecka, staje się problemem obojga małżonków, a prośba o kolejnego potomka zapisana została w liczbie mnogiej, nie pojedynczej: „byśmy urodzili”, nie: bym urodziła („Господе, дај нам да родимо чедо по вољи твога милосрђа”⁷⁰). Mały Rastko, tak samo jak inne dzieci, zrodzony jest „z nich”, nie tylko z matki („и родише синове и кћери”; „и нађоше безконачну радост молитвама тога рођенога от них”). Nic w życiu dzieci nie dzieje się bez wiedzy i przyzwolenia obojga rodziców.

Święta para małżeńska ukazana jest jako jedność działająca razem i razem podejmująca decyzje – wspólnie modli się, wspólnie wychowuje synów⁷¹ (o córkach Nemanjiciów hagiografowie milczą⁷²), wspólnie udziela dzieciom błogosławieństwa i wspólnie oddaje Rastkowi jego dzielnicę we władanie („А када узрасте до петнаест година, оделише му родитељи један крај државе своје, како би одлазио од оца и матере на забаву с велможајма...”).

⁶⁷ Ibidem, s. 61.

⁶⁸ Доментијан, *Живот светог Саве*, w: idem, *Живот светог Саве и Живот светог Симеона*, уред. Д. Богдановић et al., прев. Л. Мирковић, Београд 1988, с. 55. Dalej pod skrótami odpowiednio: ЖССа i ЖСС.

⁶⁹ Доментијан, ЖССа, s. 55.

⁷⁰ Доментијан, ЖССа, s. 55.

⁷¹ Sedalan po polieleju, ton 8; kondak ton 4.

⁷² О сóркaч Немањициóв пише М. Purković w: *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор 1956, s. 11-15.

Relacja z mężem zbudowana jest według zasady równości (równorzędności). Żona jest darowana Nemanji od Boga jako równa – w cerkiewnosłowiańskim określona słowem *свѣръстѣа*, które oznaczało rówieśnicę w sensie wieku⁷³, ale również osobę równą stanem i tytułem. W późniejszych przekładach tekstu na współczesny serbski tłumaczone jako: *supružnica, podružije*. Wyjątek stanowi tu przekład Milivoje Bašicia z 1930 roku, który oddał to miano jako *sinklitika* – nawiązuje ono do greckiego określenia osoby będącej członkiem wysokiej rady⁷⁴, dzięki takiemu tłumaczeniu społeczna ranga Any została dodatkowo uwypuklona.

Teodosije podkreśla, że Ana w niczym nie ustępuje mężowi („није ни по чему заостајала у врлинама за мужем својим”)⁷⁵.

Dwaj wspomniani hagiografowie – Domentijan i Teodosije – komponują teksty literackie ku czci świętej z wykorzystaniem „obrazu wiodącego”, obrazu przewodnika⁷⁶ oraz „zasady upodobnienia”⁷⁷, sięgając w charakterystyce rodziców św. Sawy do objętych misją mesjańską biblijnych bezdzietnych par małżeńskich Abrahama i Sary, Jakuba i Lei (Rdz 29,31–35), Zachariasza i Elżbiety oraz Joachima i Anny⁷⁸. Szczególnie nośne w przypadku św. Anastasiji staną się historie Sary, Lei i Elżbiety, którym dzięki modlitwie Bóg otworzył łono, by mogły rodzić potomków realizujących nadprzyrodzone plany wobec ich społeczności⁷⁹. Podobnie więc jak w historiach biblijnych patriarchiń centralnym wydarzeniem w życiu Any, a szerzej w duchowej historii Serbii, stają się narodziny dziecka – małego Rastka – „wszystkim wiernym oparcia, skały i wzoru”⁸⁰:

И потом добро снабдевши чистоту на старост своју, и савећавши богомисаони савет, помолише се Господу Богу сведржителу, говорећи:

[...] Господе, дај нам да родимо чедо по вољи твога милосрђа, и по твојем божанственом самотрењу, да безбројном силом твојом испуни своје отачаство, богољубним твојим доброверјем, коме ми слуге твоје, по заповести твојега божаства и твојих светих апостола положисмо почетак, надајући се примити твоју божанствену награду. [...] Исус Христос јуче и данас, исти је и у векове, на крају година послуша љисту молитву и оних праведника, и даде као напред реченим праведницима.

⁷³ Na tej podstawie serbscy historycy starali się wysnuć hipotezy dotyczące wieku obojga władców w momencie zawarcia małżeństwa, zob. Ђ. Перић, op. cit., s. 191-192.

⁷⁴ Ibidem, s. 200.

⁷⁵ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, s. 102. Dalej oznaczone skrótem: ЖССа.

⁷⁶ P. Evdokimov, *Kobieta...*, s. 214.

⁷⁷ „Nowa postać aktywizująca model (...) chce wchłonąć z modelu jak najwięcej, znaleźć wszystkie możliwe nici, łączące ją z nachylnymi nad swoimi ziemskimi historiami świętymi (...), by te nici spleść we własny sznur, po którym będą mogli się piąć do nieba jej czciciele i wyznawcy”, A. Naumow, *Biblia w strukturze artystycznej utworów cerkiewnosłowiańskich*, Kraków 1983, s. 127-128.

⁷⁸ Nawiązanie do apokryficznej *Protoewangelii Jakuba*.

⁷⁹ Obrazy te wykorzystane są również w służbie świętej – pieśń 3 kanonu, ikos.

⁸⁰ Kanon, pieśń 9; jutrznia, sedalan, ton 4.

И потом заче богољубива Ана у својој утроби, и роди по вољи Божјој сина, добро изникли из данак од доброга корена, у коме родитељи њего примивши богосветлу радост, благодарише добротвора свога, који не превиде мољења њихова⁸¹.

А Богом дарованог сина крстивши у име Оца и Сина и светога Духа, нарекоше му име Растко, који ће ваистину веома узрасти божанственим добрим делима; и то не само он него ће и своје отачаство привести на велику побожност (...)⁸².

Czystość małżeńska obojga małżonków po urodzeniu danego od Boga Rastka to ofiara fundacyjna serbskiego Kościoła, a w szerszej perspektywie prawosławnego państwa (wg 1 Sm 1–4,7–16; 19,18 i nn.; 25,1).

Gdy na pierwszym planie stoi syn, wiodącą rolę oddaje się wizerunkowi Any jako świętej matki, tworzonemu w konwencji biblijno-mariologicznej. Jej charakterystyka dowodzi przede wszystkim, że była odpowiednią osobą do urodzenia najważniejszego serbskiego świętego i założyciela Cerkwi. Zestaw cnót wybrany jest z kanonu – pobożność, bogobojność, dobroczynność, pokora, czystość⁸³ – „czystością jak słońce zaświeciłaś, życiem swoim w świecie (ziemskim) dałaś wzór pobożności”⁸⁴. Szczególnie w hymnografii wychwała się ją jako rodzicielkę serbskiego oświeciciela⁸⁵, drugiego Jana Chrzciciela⁸⁶. Narodziny Savy są jak manna dana na pustyni⁸⁷ i potwierdzają jego szczególną rolę w dziejach kraju.

Opowiadana przez Domentijana historia życia pierwszych narodowych świętych nakłada się na pojmowanie władzy (zasada legitymizmu) i ideologię religijno-polityczną (idea wybraństwa i posłannictwa) wyrażone przez Nemanję w *Osnivačkoj povelji manastira Hilandara* (I wersja 1199, II – 1200 i 1202)⁸⁸. Wykorzystuje on scenariusz biblijny i wzorzec biblijnego Izraela, powszechną historię zbawienia, przymierzy Boga z ludźmi i przenosi ją na ziemię serbską, tworząc wyobrażenie o Serbii jako Nowym Izraelu. Serbska monarchia, na wzór cesarstwa bizantyńskiego, miała stanowić niezbywalną podporę chrześcijaństwa, a „vladar, koji je prilikom uzvođenja na mesto velikog župana ili kralja, u kasnijem periodu

⁸¹ Доментијан, ЖССа, s. 56.

⁸² Доментијан, ЖССа, s. 56.

⁸³ Na błogosławienie chlebów, tropar, ton 4; sedalan, ton 4.

⁸⁴ Stichery na stichovne, ton 2, samoglasne.

⁸⁵ Wielka Wieczernia (dalej skrót: WW), stichery na 8, ton 6, samoglasne; WW, inne stichery, ton 8; chwała, ton 6; kanon, pieśń 2.

⁸⁶ WW, chwała, ton 2.

⁸⁷ Jutrznia, sedalan, ton 4.

⁸⁸ „Искони створи Бог небо земљу и људе на њој, и благослови их и даде им власт над свим створењем својим. И једне постави царева, друге кнезове, друге господаре, и свакоме даде пасти стадо своје и чувати га од свакога зла које наилази на њ. Зато, браћо, Бог премилостиви утврди Грке царевима, а Угре краљевима, и сваки народ раздели, и закон даде и нарави установи, и господаре над њима, по обичају и по закону распоредивши својом премудрошћу. Стога по многој својој и неизмерној милости и човекољубљу дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да владају овом земљом српском, и Бог свакојако управљаше на боље људима, не хотећи човече погити, и постави ме великога жупана, нареченога у светом крштењу Стефана Немању”. Свети Сава, *Хиландарска повеља Симеона Немање*, у: idem, *Сабрани списи*, op. cit., s. 31.

istorije, na sebe preuzimao i dužnost služenja [podkrešlenie – D.G.] (...)”⁸⁹. Służyć ma państwu, ludowi i kościołowi. Odtąd kolejni serbscy władcy (z dynastii: Nemanjiciów, Lazareviciów i Brankoviciów) i duchowi przewodnicy przez swoje usakralizowane czyny uświęcać będą serbską ziemię jako „wybrańcy Boży”, zakorzeniając w narodzie myślenie o jego powołaniu jako bogonośca, teofora czy teodula (sługi), a po klęsce na Kosowym Polu jako narodu-ofiary⁹⁰.

Pojawienie się świętej w historii narodu jest jak „słup ognisty, który oświeca i oczyszcza od wszelkiego ciemnego niezrozumienia/wszelkiej ciemnoty/wszelkiej ciemnej niewiedzy”⁹¹. Wspólnie z Simeonem przez sakrament chrztu, a następnie wychowanie wprowadza Rastka do chrześcijańskiej ekumeny⁹². To matka swoim cnotliwym i pobożnym życiem, a także mądrością daje dzieciom przykład wiary i wiedzy, a one są wzorem i nauczycielami całego narodu⁹³. Aktywnie uczestnicząc w życiu następców tronu, staje się jednocześnie (współ)twórczynią państwa, a więc i serbskiego Kościoła (kanon, pieśń 4, 6, 9; sedalan, t. 3).

W wariancie Teodosija postać Any jest bliższa odbiorcy, ma więcej cech jednostkowych, indywidualnych niż u Domentijana, ale tak samo łączona jest w nierozdzielną parę z Simeonem. Hagiograf przedstawia małżonków jako kochających i troskliwych rodziców, połączonych silnymi więzami z Rastkiem: „Родители, пак, његови, осећајући натприродну, безмерну љубав према њему, неситом душом увек на њега гледаху, а и велможе њихове са њима говораху да ће он бити најбољи међу браћом својом”⁹⁴.

Ana szczególnie mocno przeżywa ucieczkę syna na Atos, tak bardzo, że za jego powrót do domu Simeon skłonny jest dać wysoką nagrodę: „Ако се пожуриш, те стигнеш и вратиш сина мојега, и тиме утешиш срце моје, а матери душу од смрти ослободиш, заслужићеш многа добра [...]”⁹⁵. Ostatecznie, mimo poczucia ogromnej straty, rodzice akceptują wybór syna i, idąc w ślad za nim, sami wstępują do zakonu. Svetlana Tomin widzi

⁸⁹ S. Prodić, *Osnivačka povelja manastira Hilandara kao za istraživanje vladarske ideologije Nemanjića*, „Kultura polisa”, br. 16, Novi Sad 2011, s. 112.

⁹⁰ D. Gil, *Prawosławie...*, s. 20.

⁹¹ Kanon, pieśń 9.

⁹² Теодосије, ЖССа, s. 103: „После мало времена породиле га водом и Духом, просветивши га божанственим крштењем, и дадоше му име Растко, и у Господу веома добро Богу узрасте. А када је дете ојачало, дадоше га да се учи светим књигама”. А такође: Wielka Wieczernia, stichery na Gospodi vozvach, ton 4: Мудрыми словесы и теплою любовию сына своего Растка закону Христову научила еси, яко подвѣетъ паче всѣхъ Христа любити и любовию Ему служити. Онъ же, послушавъ советы твоя, до конца вся исполни.

⁹³ WW: stichery na stichovne, glas 2, samoglasne; Kondak, głos 4: (...) чѣда же твоя крѣтко учили еси паче всѣхъ Христа любити; Канон, pieśń 4: Научена Богомъ, ты была еси лучшая учительница сыну твоему, иже, наученъ тобою, естъ истинный учитель рода своего.

⁹⁴ Теодосије, ЖССа, s. 103.

⁹⁵ Теодосије, ЖССа, s. 108.

w decyzji Any odwołanie do wzorca średniowiecznych władczyń bizantyńskiego kręgu kulturowego, które nie tylko sprawują urząd, ale także dążą do osiągnięcia doskonałości duchowej, wybierając życie monastyczne:

У овом чину, дакле, наглашена је њена побожност, али и жеља да поступи као и велике царице, које су свој живот завршавале у манастиру. Византијска историја у оваквим примерима није оскудевала. Поред тога наглашено је њено уподобљавање Савином поступку, који је одабирањем монашког живота, у ствари, показао пут својим родитељима⁹⁶.

Monastyczny etap życia Any zawsze opisywany jest jednakowo, z uwypukleniem cech „ziemskiego anioła” i „niebiańskiego człowieka”⁹⁷. Wizerunek ten traci jakikolwiek wymiar indywidualny – opierając się na normie ascetycznej, całkowicie unifikuje królową z mniszą społecznością. Ana odrywa się od ziemskich spraw (kanon, pieśń 7), gorliwie pracuje nad duchową przemianą (gr. *theosis*), wciela w życie monastyczne wartości (pokora, czystość, mądrość), ma charyzmat łez i modlitwy, którymi zadziwia nawet zastępy anielskie⁹⁸.

*

Świętą Anastasiję czczą również inne Cerkwie prawosławne, które korzystają z utworów serbskich przeredagowanych na swoje potrzeby. Powielany jest więc, wprawdzie przy użyciu nieco skromniejszego zasobu środków, wizerunek świętej zakorzeniony w serbskiej literaturze. O Anie wspomina np. Dymitr Rostowski (1651–1709) w *Żywocie św. Simeona (Житие св. Симеона руки Димитрия Ростовского)* jako „o jednomyślniej z nim [Simeonem – przypis D.G.] żonie”, a także zaufanym doradcy w sprawach państwowych:

Посоветовавшись с единомышленною с ним супругою благочестивою Анною Стефан Неманя призвал сына своего Стефана и, в присутствии вельмож и властей со всего государства, вручил ему власть над Сербией, назначил его великим жупаном, а сам объявил свое намерение отречься от мира⁹⁹.

W opracowaniu hagiografii św. Savy¹⁰⁰ Filareta Gumilowskiego (1805–1866) Ana nie jest wymieniona z imienia, ale wpisana jest w pojęcie świętych rodziców, którego biskup używa. Ta para modlitwą wyprasza sobie syna, dając mu imię Rościsław. Później wspólnie podejmuje decyzje odnośnie do jego losu – wykształcenia, przejęcia władzy we własnej dzielnicy, projektowanego ożenku. Wspólnie też podejmują bezskuteczne próby zawrócenia syna z Atosu.

⁹⁶ С. Томин, *Мужаствене жене...*, s. 64.

⁹⁷ Zob. Służbę, szczególnie chwałę, ton 6. *Преподобна Анастасија, мајка св. Саве* (21. Јун.), у: *Србљак*, Београд 1986.

⁹⁸ Na litii stichera ku czci patrona świątyni i mniszce Anie, t. 4.

⁹⁹ Димитрий Ростовский, *Житие св. Симеона*, w: idem, *Жития святых*. Dostępne online: <https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/>, dostęp: 14.03.2019.

¹⁰⁰ Филарет Черниговский (Гумилевский), *Св. Савва, архиепископ сербский*, в: *Святые южныхъ славянъ. Описание жизни ихъ*, издание 4-е, Санкт Петербургъ 1894, s. 13-24. Dostępne również online: <https://azbyka.ru/otechnik/Filaret_Chernigovskij/svjatyje-yuzhnyh-slavjan/>, dostęp: 15.03.2019.

Drugi raz Ana pojawia się w zbiorze Gumilowskiego w *Zaśnięciu św. Simeona* (*Преставление преп. Симеона-Стефана Немани, владетеля сербского*). Autor przywołuje tym razem małżonkę Symeona z imienia, lecz za istotny fakt z jej życia uznaje tylko przyjęcie mniszych szat wraz z mężem, o innych kwestiach nie wspomina:

Затем тот же епископ [Kalinik – przyp. D.G.] в обители Студеницкой облек его и благочестивую супругу его Анну в иноческие одежды, назвав одного Симеоном, а другую Анастасиею. В то же время раздана была щедрая милостыня бедным, больным, иночествующим. Анастасия удалилась в женскую обитель; Симеон остался в Студенице¹⁰¹.

*

Nurt odnowy duchowej i moralnej w Serbii zainicjowany w początkowych latach XXI wieku przyniósł wzrost zainteresowania postaciami świętych kobiet – ich historią, rolę społeczno-kulturową i polityczną. Postać Any-Anastasiji otwiera prezentację żeńskiej linii dynastii Nemanjiciów, dając wzór do naśladowania kolejnym władczyniom. Jej znaczenie jako matki największego serbskiego świętego jest bezsporne, choć może nie zawsze właściwie wyeksponowane. Obraz Any w tekstach z epoki średniowiecza jest na tyle nośny, że dali mu się uwieść serbscy historycy, biorąc za w pełni wiarygodny, aczkolwiek ich interpretacja roli królewskiej małżonki jest redukcjonistyczna – usuwa Anę z jakiegokolwiek przestrzeni publicznej, sprowadza jej funkcje do umiejętnego zarządzania domem i moralnego wspierania męża, by zapewnić mu komfortowe warunki kierowania królestwem, co wypacza przekaz głównych utworów:

За све то време, кућа Немањина стајала је на жени његовој. Она је, не само била мајка и васпитачица деце њихове, но и снажна морална потпора мужу своме, која чини да се муж, срећан у дому и у породици својој, може свакодневном снагом одати јавним и државним пословима¹⁰².

W ostatnich latach natomiast królowa jest widziana jako opiekuńcza i dobrotliwa matka wszystkich Serbów. W obrazie mniszki ma przeciwdziałać laicyzacji, stanowi bowiem przykład chrześcijańskiej gorliwości i uosobienia głównych ewangelicznych cnót: wiary, nadziei, miłości, których – według autora jednej z modlitw – potrzeba obecnie ludziom; poruszająca jest jego prośba o zmiękczenie zatwardziałych serc za przyczyną świętej, by mogli wejść na drogę zbawienia:

Света мати Анастасија, када хвалимо врлину, хвалимо тебе јер је твоја постојана љубав и ревност за Господа Бога пример и пут који треба да следимо; моли се, стога, о најврлија, да Господ Бог умекша наша срца како би и ми тежили истим спасоносним врлинама вере, наде и љубави и на тај начин остали

¹⁰¹ Филарет, *Преставление преп. Симеона-Стефана Немани, владетеля сербского*, w: idem, op. cit., s. 44-52.

¹⁰² Сут. За: Ђ. Перић, op. cit., s. 195.

верни нашем Господу Исусу Христу, Које приличи слава, част и поклоњење, заједно са Његовим Беспочетним Оцем и Животодавним Духом, сада и увек и у векове векова. Амин¹⁰³.

W pieśniach cerkiewnych poświęconych Anastasiji, pisanych przez osoby świeckie, wychwala się jej rolę w tworzeniu serbskiej wspólnoty i troskę o jej trwałość i niepodzielność. To Anastasija ma być źródłem narodowej jedności wyrażonej słowami „Само слога Србина спасава”:

СВЕТА АНАСТАСИЈА СРПСКА

У староме Расу на царскоме двору, свијала је мајка гнездо својих птића,
хранила је мајка своју свету лозу, светородну лозу царских Немањића.

РЕФРЕН: Мајка светог Саве вековима сија света Анастасија.

Опет бели голуб своја крила шири, лети према небу један храм да види,
у храму је овом она давно била, молитве је своје Богу уносила.

РЕФРЕН: Мајка светог Саве светим храмом сија света Анастасија.

Молила је Бога да се Срби сложе, и данас се моли помози нам Боже.

ево ја те молим сада као дете, да ме штите мајко твоје руке свете.

РЕФРЕН: Мајка светог Саве целом Српству сија света Анастасија.

Њене свете мошти овде су донели, јер су њу Срби искрено волели,
у светоме храму она сада спава, Студеницу сунце због ње обасјава.

РЕФРЕН: Мајка светог Саве Студеницом сија света Анастасија.

Богородица је заштитница њена, света монахиња а и света жена.

мајка светог Саве то је била она, старим Расом брује студеничка звона.

РЕФРЕН: Мајка светог Саве старим Расом сија света Анастасија.

Одјекују звона на светоме храму, сећају на једну свету српску мајку,

Анастасија је завет нама дала да се српски народ никад не раздваја.

РЕФРЕН: Мајка светог Саве свим мајкама сија света Анастасија.

У нашим срцима она вечно живи, и свака се Српкиња мајци светој диви.

јер је она била мајка светог Саве, мајка Немањића свете лозе славне.

РЕФРЕН: Мајка светог Саве светим Савом сија света Анастасија¹⁰⁴.

Należy również wspomnieć, że z postacią Any związana jest ludowa legenda opowiadająca o narodzinach Savy – spisana przez folklorystów w czterech wariantach na podstawie ustnych przekazów: *Краљица Ана Немањићка и право прве ноћи, Како се родио свети Сава, Венчани прстен, Властелинка*¹⁰⁵. Poza wcześniej wspomnianymi opowieściami, istnieje także pieśń poświęcona zaślęciu Anastasii, *Смрт мајке светог Саве*, zanotowana (lub napisana¹⁰⁶) przez Kostę Risticia w okolicach Banatu. Opowiada ona o ostatnim przed śmiercią spotkaniu matki z Savą, kiedy zaleca mu kontynuowanie rozpoczętego przez Simeona dzieła szerzenia prawosławia na terenie Serbii:

¹⁰³ *Преподобна Анастасија Српска*. Dostępna online: <http://www.spc.rs/sr/prepodobna_anastasija_srpska>, dostęp: 25.03.2019.

¹⁰⁴ Wykonuje zespół Belianđeo i wokalistka grupy Stupovi, tekst: Maja Kovačević, melodia: Violeta Sandić, aranżacja: Katarina Božić, producent: Andrej Andrejević, ARTstudio, członkowie zespołu: Katarina Božić, Miloš Zarić, Miloš Gašić, Svetozar Vujić, Darko Manić. Dostępny online:

<<https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=y0xddOn0Oo>>, dostęp: 16.03.2020.

¹⁰⁵ Pełne teksty są dostępne w opracowaniu: Ђ. Перић, op. cit., s. 202-207.

¹⁰⁶ Pieśń jest częścią nieopublikowanego zbioru Kosty Risticia. Istnieją wątpliwości, czy została ona faktycznie spisana na podstawie usłyszanego wykonania ludowego pieśniarza, czy Ristić napisał ją sam, zob. Ђ. Перић, op. cit., s. 222-224.

Но добро је кад ми, синко, дође
Да ти мајка на умору каже:
Бабо ти је благо потрошио
Све на свете царске манастире,
Зарад српске вере православне,
Он је вери темељ ударио,
А ти, синко, тај темељ догради!¹⁰⁷

Ana-Anastasija jako matka wszystkich Serbów stała się także bohaterką literatury popularnej, powieści Dragana Damjanovicia pod tytułami: *Анастасија: Мајка свих православних Срба* (Београд 2011), *Чуда српске светитељке – Анастасија* (Београд 2018), *Пророчанство Немањине жене – света Анастасија* (Београд 2016). Autor widzi w niej z jednej strony pokorną żonę i matkę, symbol macierzyńskości – archetyp wszystkich serbskich matek, z drugiej wykształconą bizantyńską księżniczkę, która swoją wiedzę i umiejętności przekazała synom, by mogli wypełniać przeznaczoną sobie dziejową rolę w budowaniu niezależnego państwa i Kościoła, przypominając jednocześnie o ziemiach, które Serbia już utraciła:

Sveta Anastasija, majka svih naših majki i majka svih nas, ona je daleko u Hristu ispred svih Srpkinja, trudila se da ostane u najdubljoj senci Nemanjinov i Svetog Save, kao i sinova vladara, Stefana i Vukana. A kao vrhunski obrazovana vizantijska princeza, donela je ovim svetim članovima svoje i Božije porodice velika znanja i saznanja, zahvaljujući kojima su oni u svom vremenu bili na nivou zadatka koji je od njih postavilo srpstvo, a pre svega Gospod naš. Oni su stavili adresu na našu zemlju, na naše Kosovo i Metohiju, Pomoravlje, Povardarje, na Kolubaru, Zetu, Dalmaciju, Unu, Vrbas. Njena osnovna vizija je da ćemo opstati i postojati dokle god se budemo molili Gospodu Isusu Hristu, Sinu Božijem, dokle god budemo svetosavski narod¹⁰⁸.

Literacko ukształtowany przez hagiografów oraz hymnografów obraz św. Any-Anastasiji stał się budulcem dla kolejnych tekstów tego typu. Đorđe Perić wysnuwa przypuszczenie, że po śmierci Any musiały istnieć jakieś wspomnienia jej życia wśród członków dynastii, które tworzyły legendę pierwszej władczyni samodzielnego państwa i matki rodu, jednakże się nie zachowały¹⁰⁹. Jeżeli w Serbii dynastia określa istotę państwa, to kolejne żony i matki Nemanjiciów (a później także Lazareviciów i Brankoviciów) stanowią jej nieodłączny składnik, budując prestiż i autorytet rodu oraz ojczyzny. Podobnie jak Ana współtworzą one wszystkie idee dynastycznej państwowości, a twórcy piśmiennictwa im poświęconego wykorzystują elementy wzorca stworzonego na potrzeby kultu Any-Anastasiji.

¹⁰⁷ Ђ. Перић, op.cit., s. 224.

¹⁰⁸ S. Đukić, *O Srbima, istoriji i Kosmetu*. Dostępny online: <<https://www.bastabalkana.com/2017/10/dragan-damjanovic-publicista-strpimo-se-i-otrpimo-sve-je-u-vremenu/>>, dostęp: 25.03.2020.

¹⁰⁹ Ђ. Перић, op.cit., s. 224.

ROZDZIAŁ II

ŚW. JELENA ANDEGAWEŃSKA (JELISAVETA) – 30 PAŹDZIERNIKA, 8 LUTEGO

W XIV wieku, ukształtowany przez poprzedników obraz świętej serbskiej królowej, żony i matki, utrwalac będą kolejni serbscy twórcy literatury¹¹⁰. Do żywotności tego kulturowego wzorca przyczyniło się szczególnie piśmiennictwo Danila II, arcybiskupa (1324–1337), ogłoszonego później świętym (19 grudnia). W państwie Milutina (1253–1321), przy którego dworze działał Danilo II, po podboju ziem ówczesnej Macedonii w latach 1282–1284, widoczny jest intensywny rozwój kulturalny i religijny, który czerpie inspirację z tradycji bizantyńskiej, przede wszystkim w zakresie sztuki i architektury (tzw. renesans Paleologów), administracji państwowej i filozofii politycznej¹¹¹. Mimo tego potrzeby stosunkowo jeszcze młodej serbskiej Cerkwi wymagały realizacji innych jeszcze zadań. Rozwijające się kultury św. Simeona i św. Savy, a także ich wspólny kult jako pary założycielskiej, wymagały opracowania tekstów do oprawy liturgii. Podobnie rzecz się miała z zupełnie nowymi kultami świętych włączanymi do kalendarza SCP (m.in. św. Piotra z Korišy). Stąd też wynika intensywny rozwój serbskiego piśmiennictwa w pierwszej połowie XIV wieku, za zwieńczenie którego można uznać zbiór żywotów autorstwa Danila II i jego uczniów – *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih* (1317, 1340, 1375). Powstaniu tego dzieła przyświecały nie tylko aktualne potrzeby religijne, ale przede wszystkim idea legitymizmu władzy poszczególnych członków dynastii panującej. Pośród tekstów – pod względem historycznym obejmujących okres mniej więcej od panowania Radoslava (1228–1233) do pierwszych lat panowania cara Dušana (1331–1355) – po raz pierwszy w historii serbskiej hagiografii znalazł się samodzielny¹¹² żywot poświęcony kobiecie – serbskiej królowej Jelenie Andegaweńskiej (serb. Anžujaska, fr. Hélène d'Anjou, ok. 1236–1314).

Postać Jeleny Andegaweńskiej jest w serbskiej historii Kościoła szczególna. To jedyna święta, która, będąc przez większość życia katoliczką („łacinniczką”)¹¹³, została otoczona kultem przez Cerkiew prawosławną, nie tylko w Serbii, ale także w Rosji i Polsce. Była jedną

¹¹⁰ Wyniki badań zawarte w rozdziale zostały wcześniej opublikowane jako artykuł: D. Gapska, „*Żywot królowej Jeleny*” *Danila II jako wzór idealnej symfonii państwa z Kościołem*, „Poznańskie Studia Sławistyczne” 2016, nr 10, s. 99–113.

¹¹¹ Г. Мак Данијел, *Данило Други*, w: Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Београд 1988, s. 9–10.

¹¹² Niepołączony z innymi kultami.

¹¹³ Нипотеzę, że Jelena nie przeszła na prawosławie stawiają np. М. Злоковић, *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, „Гласник Скопског научног друштва”, XV–XVI, 1936, s. 75–77; С. Ћирковић, *Историја Српског Народа*, књ. I, Београд 1981, s. 347–348; М. Васић *Архиепископ Данило II*, „Прилози за КЈИФ”, VI, 1926, s. 240–355.

z pierwszych narodowych serbskich świętych i jako jedna z niewielu kobiet na serbskich ołtarzach miała oficjalną ceremonię potwierdzającą świętość – stało się to na soborze 1317 roku. Ustanowienie i rozwój kultu Jeleny łączone są z osobą Danila II, który napisał obszerny żywot władczyni.

Źródła wskazują, że Jelena zmarła 8 marca 1314 roku, ale Danilo pisze, iż stało się to 15 lutego¹¹⁴. Pochówkowi królowej towarzyszyła oficjalna cerkiewno-dworska uroczystość, w której uczestniczył jej syn, król Milutin, arcybiskup Peći Sava III, biskup Danilo i biskup Raški Pavle, oraz wysłannicy drugiego z synów Jeleny, Dragutina.

Z żywota Danila można odtworzyć początki kultu Jeleny – trzy lata po śmierci, w 1317 roku, miała się objawić we śnie jednemu z mnichów monasteru Gradac i polecić, by wyciągnięto jej ciało z grobu i umieszczono na widoku wiernych¹¹⁵. Igumen Gradaca poinformował o tym zdarzeniu biskupa Raški, który przybył do monasteru i wraz z całym soborem biskupów dokonał przeniesienia relikwii do przyklasztornej cerkwi, potwierdzając za zgodą Savy III świętość królowej. Prawdopodobnie właśnie wtedy ustalono dzień jej pamięci na 30 października.

Mimo wczesnego uznania świętości i wskazania dnia indywidualnego święta, kult rozwijał się i rozwija powoli. Dzień pamięci to ciągle bardziej święto towarzyszące niż samodzielne, obchodzone głównie w monasterze Gradac. Nosi ono charakter lokalny, lecz ma na swoim terenie mocno ugruntowaną pozycję, uroczystości poświęcone królowej miejscowa społeczność obchodzi również 21 maja, w dzień pamięci cesarza Konstantyna i jego matki, cesarzowej Heleny¹¹⁶.

Pochodzenie Jeleny było przedmiotem zainteresowania wielu badaczy¹¹⁷. Pierwotnie sądzono, że jest ona bezpośrednio spokrewniona z królem Francji, Ludwikiem IX, Karolem I Andegaweńskim, królem Neapolu¹¹⁸ lub z rodem de Courtenay, co nie znalazło potwierdzenia w źródłach historycznych i do dziś pozostaje spekulacją. Nową, najbardziej prawdopodobną, bo odpowiadającą trzynastowiecznym serbskim realiom i silnie popartą dokumentami teorię rodowodu Jeleny wysunął Gordon L. McDaniel. Jego zdaniem była najstarszą córką węgierskiego szlachcica greckiego pochodzenia Jana Angelosa¹¹⁹, zarządcy Sremu i hrabiego

¹¹⁴ М. Злоковић, op. cit., s. 85.

¹¹⁵ Wystawienie relikwii do publicznej czci, gdy proces kanonizacji nie był sformalizowany, oznaczało zgodę na oficjalny kult.

¹¹⁶ Л. Павловић, op. cit., s. 87.

¹¹⁷ Por. na przykład: К. Лиречек, *Историја Срба*, II, Београд 1952; Ч. Мијатовић, *Ко је краљица Јелена?*, „Летопис Матице српске”, 217, Нови Сад 1902.

¹¹⁸ Ч. Мијатовић, op. cit., s. 10-11.

¹¹⁹ Jan był synem bizantyńskiego cesarza Izaaka II Komnena (1156–1204) i węgierskiej księżniczki Małgorzaty (1175–1223), córki Beli III Arpada (1148–1196), szykowanego do objęcia cesarskiego tronu

Kovin (*domino Sirmy et comite de Kewe*), oraz Francuzki Matyldy z Pożegi (*Matildis dominae de Posaga*)¹²⁰. Około roku 1250 Jelena została wydana za męża za serbskiego króla Stefana Uroša I (1243–1276), z którym miała dwóch synów: Stefana Dragutina (1276–1282) i Stefana Uroša II Milutina (1282–1321). Po objęciu władzy przez Dragutina, Jelena otrzymała od niego tereny między Zetą a Skadrem, którymi władała do śmierci 8 lutego 1314 roku.

Królowa w historii najbardziej znana jest ze swojej troski o Kościół w Serbii, obu wyznań, prawosławny i rzymskokatolicki. Szczególna aktywność fundacyjna Jeleny, według badaczy, przypada na ostatnie dziesięciolecia trzynastego wieku. Jednocześnie narosło wokół niej wiele wątpliwości, ponieważ dokumenty źródłowe nie zawsze bezpośrednio wymieniają ją z imienia, a zdarza się, że kronikarze mylą ją z siostrą – Marią de Chau¹²¹. Najwięcej pytań rodzi się w związku z przypisywaniem Jelenie fundacji monasterów w Stonie (pw. Bogurodzicy i św. Mikołaja). Gojko Subotić twierdzi, że w zasadzie nie ma podstaw, by przypisywać królowej odbudowę budynków monastycznych po ich zniszczeniu w XIII wieku wraz z większością miasta. Jego zdaniem, źródła są zbyt skąpe, a najstarsze z nich pochodzą dopiero z XVIII wieku, co może sugerować, że nie są adekwatne. Dodatkowo, historyczny obraz ma zaciemniać polityczno-religijna dyskusja wokół wyznaniowej przeszłości Stonu¹²².

O franciszkańskich fundacjach Jeleny na terenie Zety w zasadzie wspomina tylko Danielis Farlati (1690–1773), włoski jezuita i historyk chrześcijaństwa (*Illyricum sacrum*). Według niego, wśród zeckich *zadužbin* Jeleny miał znajdować się franciszkański klasztor z 1288 roku w Barze¹²³. Władczyni darowała mu jakoby też wyposażenie i utensylia liturgiczne (wszystkie „rzeczy niezbędne”)¹²⁴. Farlati wspomina, że w tym samym roku, czyli 1288, Jelena przyczyniła się do powstania trzech wspólnot mniszych – w Skadrze (Marii Panny), Ulčinju (Marii Panny) i Kotorze (św. Franciszka)¹²⁵.

W 1290 roku Jelena rozpoczęła odbudowę zniszczonego (nie wiadomo dokładnie, kiedy) kościoła pw. św.św. Sergiusza i Bachusa (serb. Sveti Srđ i Vakh) na brzegu rzeki Bojany, prace dokończył Milutin w 1318 roku. Podanie mówi, że miał go wznieść w tym

Bizancjum, lecz plany te nie doszły do skutku. Zob. M. Salamon, *Bela III, Aleksy*, w: *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 74.

¹²⁰ G.L. McDaniel, *On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena*, „Ungarn-Jahrbuch”, vol. 12, 1982/1983, s. 43–44.

¹²¹ Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, „Историјски гласник” 1958, 1–2, s. 139–140.

¹²² *Ibidem*, s. 135.

¹²³ D. Farlati, *Illyricum sacrum*, VII, Venetiis 1813, s. 13.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 44.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 59, 252 i 309.

miejsu sam cesarz Justynian¹²⁶. Pierwotnie należał on do opactwa benedyktynów, jednakże Subotić nie stwierdza jasno, czy przy tym zakonie pozostał po zakończeniu prac. Z dokumentu wydanego w 1306 roku przez króla Milutina wynika, że Jelena hojnie obdarowała także inne opactwo benedyktyńskie – w Ratacu (Sancta Maria de Rotezo)¹²⁷.

Większość wspieranych przez nią kościołów i klasztorów na zeckim Primorju była rzymskokatolicka¹²⁸. Wyjątek to prawosławna cerkiew św. Mikołaja na Vranjini (dziś Czarnogóra), którą królowa wsparła darami i potwierdziła nadania własności ziemskich. Jeszcze w latach pięćdziesiątych XX wieku pytanie rodziła autentyczność *chryzobulli* królowej, przepisanej przez mnicha Gavriła, którą potwierdza ona wcześniejszy majątek wspólnoty i przesyła nowe dary¹²⁹. Dopiero badania Božidara Šekularaca stwierdziły prawdziwość dokumentu i dowiodły, iż wcześniejsze przypuszczenia, że królowa Jelena sprzyjała także prawosławnym instytucjom na terenie Zety i Primorja, były słuszne¹³⁰. Miroslav Popović w swoich pracach podkreśla, iż finansowym patronatem królowej objęty był cały Kościół, niezależnie od denominacji. W nadmorskich miastach powstawały świątynie obrządku rzymskiego, w głębi kraju królowa hojnie wspierała Cerkiew prawosławną¹³¹.

Jako władczyni Jelena prowadziła aktywne życie polityczne, niekiedy w opozycji do działań męża, np. otwarcie oferowała Dubrownikowi swoją pomoc w trakcie konfliktu z Urošem w latach 1255–1256, z powodu której została nawet posądzona o zdradę¹³². Samodzielnie kształtowała też politykę religijną, dziś powiedzielibyśmy w duchu ekumenicznym, ponieważ utrzymywała tak samo dobre kontakty z duchowieństwem prawosławnym, jak i katolickim. Przez wiele lat oficjalnie wspierała katolickie biskupstwo w Barze i przyczyniła się do chirotonii biskupiej swego bliskiego współpracownika – archidiacona Mar(t)ina¹³³. Wiadomo także, że miała żywe kontakty z papieżem, szczególnie z Mikołajem IV (1277–1292), który działał na rzecz unifikacji obu Kościołów. W liście z 6 sierpnia 1288 roku papież chwalił pobożność królowej i jej wsparanie kościołów rzymskokatolickich na terenach, którymi władała. Prosił także, by przyjęła na dworze

¹²⁶ Г. Суботић, *op. cit.*, s. 141.

¹²⁷ М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православаља*, Београд 2010, s. 63.

¹²⁸ Г. Суботић, *op. cit.*, s. 147.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 137-138.

¹³⁰ Б. Шекуларац, *Врањинске повеље, XIII–XV вијек*, Титоград 1984, s. 39-43, 146.

¹³¹ М. Поповић, *op. cit.*, s. 64; Г. Суботић, *op. cit.*, s. 147.

¹³² В. Ђоровић, *Историја Срба*, Београд 1997. Dostępna online: <www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/3_4_1.html>, dostęp: 5.02.2016.

¹³³ М. Поповић, *op. cit.*, s. 76.

wysłanników kurii¹³⁴. Bezpośredniość tej prośby skłania do przypuszczeń, że królowa mogła sprzyjać promowanym przez niego ideom zjednoczeniowym.

W otoczeniu królowej, wśród jej bliskich doradców było również duchowieństwo Cerkwi prawosławnej. Między nimi szczególne miejsce zajmowali Danilo II (ok. 1270–1337, arcybiskup serbski 1324–1337) i biskup Raški Pavle (?) – na życzenie królowej obaj czuwali przy jej łożu śmierci. Wśród duchownych źródła wspominają także arcybiskupa Joanikija I (?–1279)¹³⁵, Jovana, biskupa Humu (1306–1316), i Dujama (Domnius I), katolickiego biskupa kotorskiego (1280–1326). Charakter tych związków jest słabo udokumentowany, według badaczy „wysoko ich ceniła” i „otaczała należnym szacunkiem”¹³⁶.

W trzy lata po śmierci królowej zapadła decyzja o wyniesieniu jej na ołtarze przez serbską Cerkiew. Uroczystość kanonizacyjna odbyła się przy udziale najwyższych przedstawicieli serbskiego duchowieństwa – w tym arcybiskupa Savy III (1309–1316), biskupów Danila II i Pavle. Dziś posunięcie to uważane jest za element szerszego programu religijno-politycznego dynastii Nemanjiciów, opracowanego w celu ujednolicenia religijnego kraju, gloryfikacji państwa, pochwały narodu i usankcjonowania jego wybraństwa¹³⁷. Bardzo możliwe także, że Danilo II forsował proces kanonizacyjny Jeleny, by złagodzić nastroje panujące po soborze w Lyonie (1274 rok)¹³⁸ i ubiec pretensje ze strony Kościoła katolickiego mogące pojawić się w związku z jej fundacją w Gradacu oraz obszarem, jakim władała, a jaki jeszcze w 1303 roku poleciła opiece Rzymu¹³⁹.

Indywidualny obszerny żywot władczyni, napisany najprawdopodobniej około 1317 roku¹⁴⁰, zawdzięczamy, jak wspomniałam wyżej, pióru Danila II, arcybiskupa serbskiego (1324–1337)¹⁴¹. Tekst wszedł w skład antologii z połowy XIV wieku¹⁴²: *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih* (lub *Danilov zbornik*). Najstarszy zachowany pełny zbiór tekstów Danila II pochodzi z 1553 roku i powstał w Mileševj (SANU syg. A14509)¹⁴³. W Polsce szesnastowieczna (ca 1555-ca 1574) kopia antologii Danila II znajduje się w zbiorach

¹³⁴ Ibidem, s. 82-82.

¹³⁵ Arcybiskup w latach 1272–1276.

¹³⁶ Ibidem, s. 78.

¹³⁷ D. Gil, *Prawosławie...*, s. 58-60.

¹³⁸ Ibidem, s. 60.

¹³⁹ Л. Павловић, op. cit., s. 258.

¹⁴⁰ Г. Мак Данијел, *Данило Други...*, s. 17.

¹⁴¹ Danilo II również zwany Pećkim lub Starszym, arcybiskup SCP, dworzanin króla Milutina. Żywotopisarz i poeta, najbardziej znany ze swojego zbioru żywotów królów i arcybiskupów serbskich, w polskim tłumaczeniu fragmenty zostały wydane w zbiorze *Dar Słowa. Ze starej literatury serbskiej*, red. A. Naumow, przeł. T. Wątor-Naumow, A. Naumow, W. Kotwiczowa, Łódź 1984. Święty SCP, dzień pamięci: 19 grudnia.

¹⁴² Данило II, *Животи краљева...*, s. 79-108.

¹⁴³ Szczegółowo na temat pozostałych rękopisów: Данило II, *Животи краљева...*, s. 265.

Biblioteki Narodowej w Warszawie (sygn. Mf. 46114, 356 s. [181 k])¹⁴⁴. Żywot św. Jeleny znajduje się także w innych rękopisach, zawierających wybrane części dzieła Danila II – rękopisie z 1526 roku (Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu, Gilf. 55), zbiorze hieromnicha Oresta z 1536 roku (Hil. 482), rękopisu z końca XV wieku (do 1941 roku w NBS pod syg. 378 [21]), oraz rękopisie z połowy XVII wieku (NBB w Sofii, syg. 267 [544])¹⁴⁵.

Krótki żywot królowej włączono także do rosyjskiego zbioru hagiograficznego z połowy XIX wieku autorstwa arcybiskupa czernichowskiego Filareta, *Żywoty Słowian południowych*. Autor poświęca Jelenie krótkie wspomnienie pod datą 30 października, które wpisał w obszerniejszy tekst dedykowany królom Milutinowi i Dragutinowi¹⁴⁶.

Współczesna serbska hymnografia poświęcona św. Jelenie-Jelisavecie została włączona do *Nowego Srbljaka*. Nie wiadomo, kiedy dokładnie powstała nowa serbska służba królowej Jelenie, można jednakże przypuszczać, że za czasów biskupa Chryzostoma (Stolicia), a być może nawet napisano ją na jego prośbę lub (według innej wersji) została napisana z okazji zakończenia prac renowacyjnych w monasterze, prowadzonych z przerwami od 1948 roku do 1975¹⁴⁷, na co wskazywałby fragment służby (на Господе завапих... [стихире краљици Јелени], глас 1): „Јелисавето света, не презри нас, који у обновљеном храму твоме [podkreślenie – D.G.] душе своје Богу уздижемо и усрдно молимо те: обитељ Градачку сачувај неразрушивом”. Tekst ułożono w środowisku monasteru Gradac, autorką jest prawdopodobnie mniszka Teodora¹⁴⁸. Jednak mimo istnienia odrębnego tekstu powszechnie podczas dnia pamięci Jeleny odczytuje się służbę ku czci św. Milutina pióra Danila Młodszeo (XIV w.), gdzie Jelenę wspomina się głównie jako matkę dwóch świętych (pierwsza stichera na wielkiej wieczerni) i śławi wraz z synami (6 pieśń, 3 i 4 tropar kanonu i synaksar [żywot krótki, tzw. prologowy]; 8 pieśń, 2 tropar kanonu). Natomiast służba autorstwa mniszki Teodory wykorzystywana jest lokalnie – podczas obchodów pamięci Jeleny w monasterze Gradac.

¹⁴⁴ Na temat rękopisu: A. Kaszlej, *Odnaleziona kopia dzieła Danila II „Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih”*, w: „Zbornik Matice Srpske za slavistiku” 1989, nr 36, Novi Sad, s.109-112; *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce: katalog*, oprac. A. Naumow oraz A. Kaszlej; przy współpr. E. Naumow i J. Stradomskiego, Kraków 2004 (rękopis nr 1063).

¹⁴⁵ Ibidem, s. 266.

¹⁴⁶ *Памјатъ о св. Милутиинѣ, король сербскомѣ, братѣ его кралѣ Драгутинѣ и матери ихъ Еленѣ*, в: Филарет, op. cit., s. 252-265.

¹⁴⁷ *О манастиру. Историја и оснивање*. Online: <<http://manastirgradac.rs/o-manastiru/istorija-i-osnivanje/>>, dostęp: 5.03.2013.

¹⁴⁸ Jej imię pojawia się w tekście („Твореније Теодорино” – sedalen po polieleju), stąd przypuszczenie, że jest ona autorką całości.

Kult Jeleny jest aktywowany również poza granicami Serbii. W 1999 roku rosyjska hymnografka Tatiana A. Sienina (siostra Kasja)¹⁴⁹, z rosyjskiej Cerkwi pozakanonicznej, napisała nieoficjalne oficjum ku czci św. św. Dragutina i Milutina, a także ich matki, św. Jeleny. Zrobiła to jednak z pobudek prywatnych, nie dla kultu publicznego¹⁵⁰. Według słów oficjum, Jelena jest godna pochwały jako matka, która wychowała synów w wierze prawosławnej, jako „ktitorka” oraz żona, która dotrzymała dożgonnej wierności swemu mężowi¹⁵¹.

Najbardziej znanym serbskim utworem poświęconym władczyni jest żywot ze zbioru Danila II *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*. Danilo napisał żywot zgodnie z duchowością monastyczną. Obraz Jeleny został w nim wyidealizowany. Autor podaje niewiele faktów historycznych – długie i zajmujące rządy królowej sprowadzają się do kilku ogólnych stwierdzeń, np. że wraz z mężem wiodła „chwalebne i piękne życie”, a po jego śmierci otrzymała od syna część państwa we władanie („достојни део државе земаља многих”¹⁵²). Nie ma także pogłębionej charakterystyki postaci. Na plan pierwszy wybija się figura świętej królowej mniszki, której ziemską władza, w myśl idei teokratycznej, podporządkowana jest realizacji nadrzędnej woli Boskiej i dąży do urzeczywistnienia uniwersalnych zasad ustanowionych przez Boga. Danilo, odrzucając fakty historyczne z życia Jeleny, kreuje obraz władczyni (oraz państwa), który będzie odpowiadał potrzebom polityki dynastycznej Nemanjiciów i realizował doktrynę diarchii, wyobrażając państwo i Kościół „jako równie zależne od Boga – jedyne suwerena, dominusa, władcy (*pantokrator, svedržitelj*) wszystkiego co istnieje, uosobienia władzy absolutnej rozumianej soteriologicznie”¹⁵³.

Z perspektywy Danila w Serbii pod berłem Jeleny *imperium* całkowicie przenika się z *sacerdotium*. Teksty euchograficzne (modlitwy) i epistolograficzne – listy, jakie miała królowa wymieniać ze swoimi przewodnikami duchowymi – służą autorowi do zaprezentowania wprost pola działania każdej ze sfer. Cytat z korespondencji pozwala mu ustami władczyni przedstawić funkcje duchowieństwa (Kościola), a ustami kleru obowiązki króla (państwa). Chwył ten umożliwia jednocześnie wskazanie źródła jakiegoś uprawnienia lub zadania oraz wyrażenie aprobaty dla ustalonych reguł. Przywilejów w żywocie Danilo nie zamieszcza, ponieważ ziemską misję państwa i Kościoła wpisuje w obraz powołania do

¹⁴⁹ Kasja – mniszka z Sankt Petersburga, przy cerkwi św. wielkiej księżny Elżbiety. Hymnografia Kasji jest dostępna na stronie: <<http://st-elizabet.narod.ru/>>, dostęp: 10.03.2013.

¹⁵⁰ Por. A. Naumow, *Współczesna hymnografka między tradycją a wyzwaniem świata*, w: *Nel mondo degli Slavi. Incontri e dialoghi tra culture, Studi in onore di Giovanna Brogi Bercoff*, red. M. Salvo, G. Moracci, G. Siedina, vol. II, Firenze 2008, s. 391-403.

¹⁵¹ Ibidem, s. 397-398.

¹⁵² Данило II, *Животи краљева...*, s. 82.

¹⁵³ D. Gil, *Prawosławie...*, s. 66.

trudnej służby Bogu, według teologii kazania na górze Jezusa (Mt 5), a przede wszystkim moralności „wąskiej drogi” (Mt 7,13–14).

Klucz interpretacyjny tekstu i wizerunku Jeleny znajduje się we wstępie, gdzie autor głosi pochwałę suwerenności Boga – Stworzyciela świata, źródła ziemskiego porządku i jedyne go sędziego człowieka. Opiera go na intronizacyjnym Psalmie drugim (wiersze 10–12) o prawdziwym udziale Stwórcy w rządach nad światem i konieczności służenia mu z „bojaźnią” przez ziemskich włodarzy (Ps 2,11) jako Bożych pomazańców pod groźbą słusznego gniewu Pana. Sprawowanie władzy hymnograf uważa za życiową próbę, dzięki której można osiągnąć niebo lub – w razie niepowodzenia – zostać skazanym na piekło. Za kryterium oceny służy podejście do otrzymywanego wraz z władzą bogactwa, którym jest wspaniałe serbskie państwo, oraz do poddanych – ludzi słabszych od siebie, pozbawionych dostępu do dóbr – intelektualnych (wiedza) i materialnych (dostatek) – ponieważ te znajdują się w gestii panującego.

Żywot Jeleny w opracowaniu Danila II ma cechy autonomicznego kultu władczyni, tzn. niezależnego od świętości męża lub/i syna. Hagiograf dołożył starań, by miała ona wszystkie atrybuty samodzielnego władcy¹⁵⁴, stworzył jej królewski rodowód, jak tego wymagała tradycja kulturowa i biblijna (por. Mt 1,1–17), i zignorował czas rządów za życia męża, „oddając” Jelenie koronę dopiero po jego śmierci. Pozycja królowej jako Bożego pełnomocnika na ziemi wynika według kreacji Danila z planów Boskiej Opatrzności, zgodnie z którymi już we wczesnej młodości została przeznaczona do spełnienia ważnej misji w życiu (por. Ef 2,10)¹⁵⁵:

Јелена била је од племена фрушкога (францускога), кћи славних родитеља, (...). Њу снабде добри и најмилиосрднији Бог од њезине младости, унапред знајући све будуће. Ова благочестива (...) би дана од својих родитеља да буде жена великом српском краљу Урошу. Са њме проведећи живот славно и дивно (...) ¹⁵⁶.

Chwila przejęcia władzy królowej odwzorowuje obrzęd postrzyżyn mniszych (pokuta, wyznanie grzechów, śmierć dla „świata”), ponieważ ma pokazać transformację bywalczyni „świata” w świętą monarchinię, służącą Bożą, która wstępuje do Najwyższego Suwerena na służbę, przejmując troskę o kraj i poddanych jako Jego dziedzinę:

(...) и после смрти мужа њезина примивши од вазљубљенога сина свога достојни део државе земаља многих и красних, сетивши се младосних грехова својих и дошавши у велико покајање, умртвљује мисли телесне, и храни свој ум благодаћу божанственога разума, као што је речено у Премудрости Соломоновој: „Ризнице царске испуниће се златом, а умови истинитих подвижника

¹⁵⁴ Ideał teokracji nie dopuszcza też obecności dwóch władców w jednym kraju.

¹⁵⁵ Pierwotny zapis powołania jest w żywocie Bogurodzicy, której przyjście na świat było elementem Bożej ekonomii zbawienia.

¹⁵⁶ Данило II, *Животи краљева...*, s. 81

испуниће се богатим разумом” (wg Prz 16, 16)¹⁵⁷.

Danilo postrzega serbską władczynię nie tylko jako typowego dla teokracji króla-kapłana, ale króla-mnicha, dla którego panowanie stanowi życiowe „ćwiczenie” (umartwienie) na wzór monastyczny, w związku z czym obłożone jest większymi rygorami – zarówno w stosunku do Boga, jak i do poddanych. Tezę tę potwierdza klasztorno-pustelniczy rodzaj duchowości, jaką autor jej przypisuje¹⁵⁸, królowa oddaje się postom, stosuje głódówki, ma dar łez, skruchy, pokuty i nawrócenia, nieustannie się modli, całe noce spędza na czuwaniu, kocha „pustynię”, prowadzi mniszy tryb życia („Трпи анђелски живот, свагда умом пустиње гонећи”¹⁵⁹, często uczestniczy w liturgiach, przyjmuje Eucharystię)¹⁶⁰.

Swoją interpretacją Danilo nadał państwu kształt organizacji religijnej, gdzie życia społeczno-politycznego nie można oddzielić od duchowego. Wizja królowej mniszki nasuwa nawet skojarzenie z zamkniętym państwem-klasztorem, tym bardziej, że dwór Jeleny został „oczyszczony” ze wszystkich świeckich osób (hagiograf zostawił tylko najbliższą rodzinę Jeleny: męża i synów). Zarazem Danilo umiejętnie związał serbską władczynię i jej państwo z obietnicami mesjańskimi, których nosicielem z założenia jest każda teokracja, budując żywot na kanwie mądrościowych ksiąg biblijnych przypisywanych członkom mesjańskiego rodu Dawida (jemu samemu [Psalmy] lub Salomonowi). Scenę duchowej przemiany Jeleny Danilo oparł na motcie z Księgi Przysłów, uważanej za dzieło Salomona¹⁶¹, o ulotności ziemskich dóbr i prawdziwym słudze¹⁶² Pańskim. Motto celowo nie zostało przytoczone dokładnie, dzięki temu odsyła do innych, paralelnych miejsc Pisma św. i poszerza semantykę użytych metafor, które tworzą obraz świętego króla – sługi, ucznia, „syna” i dziedzica Bożego – na podstawie cnót dobrowolnego ubóstwa (Mt 19,27–30), cierpienia (Mt 16,24), mądrości i duchowego synostwa po uwolnieniu spod władzy „żywiółów świata” (Ga 4,1–7).

Przyjąwszy stan „królewski”, Jelena uznaje Boga za swego Najwyższego Suwerena i składa Mu pewnego rodzaju przysięgę wierności. Jej relacje z Panem mają za podstawę

¹⁵⁷ Ibidem, s. 81.

¹⁵⁸ Temat zasługuje na odrębne opracowanie w kontekście rozkwitu duchowości franciszkańskiej na przełomie XII i XIII wieku (zob. A. Наумов, *Службата на преподобната Филотея Темнишка като отражение на православната духовност през XIII век*, w: *In Honorem ТРИАНТАФУЛЛО. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.фил.н. Христо Трендафилов*, ред. В. Панайотов, Шумен 2013, s. 430-431).

¹⁵⁹ Данило II, *Животи краљева...*, s. 84.

¹⁶⁰ To gusy klasztornej pobożności, szczególnie regularne praktyki pokutne i liturgiczne. Por. J. Meyendorff, *Teologia bizantyjska*, Warszawa 1984, s. 249-250.

¹⁶¹ W ten sposób Jelena naśladuje króla Salomona, stając się nowym Salomonem (w innych częściach tekstu nowym Dawidem), a Nemanjicie miejscowym mesjańskim rodem Dawida.

¹⁶² W oryginale „podviżnik” (подвижник) – to ktoś więcej niż sługa, to nosiciel heroicznej cnoty cierpienia, który mężnie podejmuje wezwanie Chrystusa do wzięcia krzyża na ramiona i naśladowania Go (Mt 16,24). Na język polski nie da się precyzyjnie przełożyć tego terminu.

psalmowe cnoty bojaźni Bożej, posłuszeństwa, pokory, wysłowione w modlitwach: „Зато треба да се прво бојим Твога светога имена и да у свему чиним вољу Твоју, по Богооцу Давиду: »Почетак сваке премудрости је страх Божји (Ps 111 (110),10)«”¹⁶³.

Boga na ziemi w ujęciu Danila reprezentuje w Serbii Kościół. Stosunki między królową a Kościołem stanowią odbicie układu między nią i Bogiem. W służbie Najwyższemu Suwerenowi władze religijne i świeckie uzupełniają się, ale wobec siebie nie są całkowicie równorzędne, podrzędna bowiem relacja króla do Boga wywyższa Kościół ponad administrację polityczną. W propagowany przez hagiografa ideał osobowy władcy wpisane jest podporządkowanie duchowieństwu w oparciu o te same cnoty bojaźni, posłuszeństwa i pokory, a także głębokiego szacunku jak w odniesieniu do Boga.

Prawo do prymatu Kościoła hagiograf uzasadnia sakralnym rodowodem stanu kapłańskiego – dosłownie jego udziałem w imieniu Bożym (za 1 Krl 8,16): „силни у имену Господњем”¹⁶⁴. Usytuowanie między Bożym tronem a człowiekiem nakłada na Kościół odpowiedzialność za sferę duchową w państwie. Oznacza ona nadprzyrodzoną misję wobec świeckiej ludności kraju. Królowa z pokorą sankcjonuje ponadziemską funkcję duchownych, bez których laicy nie mogliby zyskać zbawienia, i oddaje im pod opiekę swoją osobę, tzn. tron. Ta deklaracja, będąca formą przysięgi na wierność Kościołowi, jak Bogu, którego jest przedstawicielem, potwierdza nierozdzielny sojusz serbskiego państwa z instytucją religijną:

Господо моја и оци, сетите се да сте ви силни у имену Господњем, и зато сте дужни да носите наше немоћи. Јер ево ми кои смо у сујети овога сујетнога света, ако и хоћемо да духом живимо, (...), то не можемо да постигнемо. (...) Но молитве Господа за мене недостојну, не бих ли како богоугодним вашим молитвама постала достојна (...), да доспем у богоугодна места¹⁶⁵.

Prawem pośrednictwa w zbawieniu Kościół obejmuje „tron” (państwo) także misją wychowawczą, nauczycielską i kontrolną. On limituje zakres wolności króla pod rygorem wiecznego potępienia za przekroczenie granic funkcji, skoro władca jako świecki nie ma możliwości stawania we własnej „obronie” przed Bogiem. Zobowiązany do pilnowania „interesów” Boskiego Suwerena na ziemi, kler dba przede wszystkim o zachowanie istniejącego porządku, wpajając monarchini wzór rządów jako pełnej poświęcenia służby Bożej oraz cnoty, które podtrzymują i umacniają teokratyczny ustrój, czyli posłuszeństwo i bojaźń przed „Królem Królów”:

А ови блажени оци доброразумним речима поучаваху ову (...): „Богољубиво чедо наше, поверено нам у Господу, ево примивши кротке и богоразумне речи твојих писама, насладисмо се. Ако

¹⁶³ Данило II, *Животи краљева...*, s. 82.

¹⁶⁴ Zamknięte w tych słowach odwołanie biblijne (do aktu poświęcenia świątyni przez Salomona: 1 Krl 8,14–21) rozszerza ich znaczenie o kontekst monarszego błogosławieństwa dla Kościoła oraz ideę przymierza – w tym wypadku między Serbią a Bogiem, który zamieszkał w serbskim Kościele, jak Jahwe w jerozolimskiej świątyni, dopuszczając serbski kler do służby Swojemu „imieniu”.

¹⁶⁵ Данило II, *Животи краљева...*, s. 85-86.

хочеш, можеш земаљским царством искупити небесно (...). (...) Постиди се у садашњем веку онога који те је тако заволео, да се не постидиш у доласку његова јављања. Служи му са страхом као Владици по природи. Радуј му се са трепетом као цару по благодати”¹⁶⁶.

Królową Danilo stawia w pozycji „duchowego dziecka” Kościoła, poddanego i wychowanka (Jelena nazywa kler „panami”, „ojcami”, „nauczycielami”), którego należy troskliwie w życiu prowadzić. Nakłada na nią obowiązek przyjmowania tej kurateli z pokorą i wdzięcznością, tak jak robi to władczyni otoczona licznymi duchowymi ojcami, prosząca kler o pomoc i radę, aby zasłużyć na przychylność Kościoła jako ziemskiego ramienia Boga dla swego panowania: „И ова блажена госпођа Јелена у сласт примаше све речи и поуке отаца ових, и кресећи се, радоваше се, говорећи речи Богооца Давида, колико су слатке речи ових поука (...)”¹⁶⁷.

Rodzinne więzi, jakimi hagiograf połączył władczynię z jej religijnymi doradcami, oddają bliskie, a równocześnie złożone relacje, zależności, obowiązki i prawa między królem (państwem) a Kościołem. Relacja z biskupem Raški Pavle, którego Jelena miała uważać, według Danila, za rodzzonego ojca, wydatnie wzmacnia wymowę tekstu: „За време свога живота блажена Јелена га имађаше место телеснога оца, скоро казати као господина и учитеља (...)”¹⁶⁸.

Przez osobę królowej „mniszki” hagiograf mocno podkreślił powagę stanu mniszego w serbskiej teokracji. Równie silnymi więzami połączył królową z duchowieństwem klasztornym, co z parafialnym. Spośród mnichów wybrał jej przewodników duchowych, ich nadprzyrodzonej misji powierzył jej grzechy. Sieć rozbudowanych kontaktów władczyni z najważniejszymi monastycznymi centrami chrześcijańskiego świata – Jerozolimą, Górą Atos, Synajem (monaster św. Katarzyny), monasterem Rutho/Raithu (współcześnie At-Tur, znane też jako Tur Sinai)¹⁶⁹ – służy mu do podniesienia prestiżu państwa, nadania rządowi Jeleny formy ponadnarodowej, uniwersalistycznej, cesarskiej: „(...) и колико је имала духовне оце у светом граду Јерусалиму, на Синају и Раиту и у Светој Гори Атонској, јер тамо одоше многи њезини дарови (...), јер све имаће тамо источивши, до смрти непрестано шиљаше часне и достоверне и великоимените монахе своје”¹⁷⁰.

Kościół ze swojej strony uznaje w Jelenie godnego szacunku „zewnątrznego

¹⁶⁶ Ibidem, s. 86.

¹⁶⁷ Ibidem, s. 86.

¹⁶⁸ Ibidem, s. 106.

¹⁶⁹ Związki z monasterami w Palestynie i na Synaju Nemanjicie utrzymywali przez cały okres swego panowania. Амфилохије (Радовић), *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, w: *Споменица о шестој стогодишњици манастира Раванице*, Београд 1981.

¹⁷⁰ Данило II, *Животи краљева...*, s. 85.

biskupa¹⁷¹, wybranego przez Boga i mianowanego do sprawowania urzędu aktem konsekracji. Hagiograf wyraźnie zaznacza, że zwierzchnictwo królowej nie nosi sakramentalnego charakteru, który upoważniałby ją do ingerencji w działanie Kościoła. Realizuje ona swoje powołanie w Kościele i przez Kościół, jak o tym świadczy scena święcenia olejów „rękami” duchowieństwa¹⁷². Władza króla nad Kościołem rozciąga się w zakresie opieki materialnej¹⁷³ (*ktitorstwo*) i w tzw. prawie prezenty (podawania) – przedstawiania władzom kościelnym wybranego przez siebie duchownego na stanowisko zwierzchnika. W Gradacu na przykład Jelena nadaje regułę monasterską (*typikon*), ustala zasady funkcjonowania, wybiera igumena¹⁷⁴. W zamian Kościół wspiera ją w rządach.

Zadania królowej wobec świeckich są efektem religijnego rozumienia najwyższego politycznego urzędu w państwie. Głównym ziemskim celem władczyni jest prowadzenie poddanych do Boga za pośrednictwem misji obronnej (ochrona przed wrogiem zewnętrznym), opiekuńczej (umacnianie i uwalnianie od kłopotów materialnych¹⁷⁵), nauczycielskiej (funkcja formująca, nauczanie wiedzy praktycznej), wchodzących w ramy służby Bogu, więc także w bezpośrednią zależność od Kościoła. Nawet oświatowy patronat Jeleny, z jakiego zasłynęła w życiu¹⁷⁶, połączył Danilo z wielbieniem Boga nawiązując do apostołskiego nakazu opieki nad sierotami (wg Jk 1,27): „Заповеди у целой својој области сабирати кћери сиротих родитеља, и њих хранећи у својим дому, обучаваше сваком добром реду и ручном раду, који приличи за женски род”¹⁷⁷.

W swojej literackiej kreacji hagiograf obdarzył królową wszystkimi atrybutami potrzebnymi, by skutecznie pełnić zleczone jej posłannictwo świętego władcy (ma „wszystkie cnoty”). Wyraził je symbolicznie, przez zespół ewangelicznych cnót, błogosławieństw (wg kazania na górze, Mt 5) i charyzmatów, łącznie z rzadkim u królów charyzmatem

¹⁷¹ Konstantyn Wielki miał powiedzieć: „Sam Bóg ustanowił mnie biskupem zewnętrznym Kościoła” (Euzebiusz, *De Vita Constantini*, 4, 24; cyt. za: A. Flis, *Chrześcijaństwo i Europa. Studia z dziejów cywilizacji Zachodu*, Kraków 2001, s. 279).

¹⁷² „Тако блажена Јелена чинећи, никако се не умори нити измени своју нарав добрих дела, како је навикла. Од суботе до суботе масла крстећи рукама многих јереја (...)” (Данило II, *Животи краљева...*, s. 91).

¹⁷³ „(...) а трудила се о томе, како ће давати милостиње у божанствене храмове, и све што је на потребу, стављајући божаствене књиге у своме дому, а исто тако и свештене сасуде, златне и сребрне, украшене бисером и скупопеним камењем, изабране одежде јерејима и сваке црквене правде, што је на потребу” (ibidem, s. 85, 89”).

¹⁷⁴ Ibidem, s. 94-95.

¹⁷⁵ „(...) много година проведе живећи у овом веку, љубећи ниште, и дајући милостињу странима, одевајући наге, и уводећи у дом бескућнике” (ibidem, s. 86); „(...) и у те дане довољно милостиње дајући свакоме који је требао, насићујући гладне утробе, и одевајући наге, а болнима и странима и који нису имали где главе поклонити, беше ова блажена тврди покров и необорима кула” (ibidem, s. 91).

¹⁷⁶ Przy swoim dworze w Brnjačach założyła szkołę i sierociniec dla dziewcząt.

¹⁷⁷ Данило II, *Животи краљева...*, s. 88.

мудроћи¹⁷⁸. Ten bogaty wizerunek inspirowany jest obrazem Chrystusa Króla i Sędziego (za Mt 25,31–41) oraz figurą dziewiczej Matki Boga, pełnej łaski, nosicielki wszystkich cnót. Mając udział w królewskiej władzy Chrystusa i w majestacie Bogurodzicy, Jelena ucieleśnia archetyp matki narodu¹⁷⁹, władczyni łagodnej i surowej jednocześnie, zarządzającej daną sobie od Pana dziedziną w duchu odpowiedzialności przed Nim¹⁸⁰ dla dobra poddanych¹⁸¹:

(...) подвизава се добрим подвигом, украшавајући се сваким добрим делима, и освећујући се у сваком добром животу, уздржљивошћу изнад природе. Овака је била нарав ове блажене: оштра речју, а блага по природи, непорочна животом, у заповедању кротка (2 Sm 18,5), да обрати доблоразумним речима, да теши нелицемерно (Łk 6,41–42; 12,1) и безлобно, а колика је свесрдачна њезина смелост к Богу (2 Кор 3,4–6), просто казати, била је украшена сваком врлином. Опевану и свехвалну благодат имађаше (1 Р 5), коју је примила просвећењем св. Духа, познавајући све књиге, била је готова да отговори свакоме ко је пита (1 Кор 12,8).

Mimo postawienia na pierwszym planie cnót łagodności, dobroci i miłosierdzia, stosunki między królową a poddanymi odzwierciedlają hierarchiczne relacje z Kościołem, tylko że tym razem dominującą pozycję zajmuje władczyni stojąca na straży interesów religii¹⁸² i wyznaczająca granice praw ludu. Ich przekroczenie grozi karą ukrytą pod na pozór niewinnie brzmiącym „darem karcenia” (dosł. „оштра речју”).

Autor nie zna jeszcze pojęcia Kościoła oficjalnego, który zajmuje uprzywilejowane miejsce w państwie i cieszy się szczególnymi względami króla, ale z całą pewnością Serbia Jeleny w opracowaniu Danila nie jest teokracją ekumeniczną. Z otoczenia władczyni hagiograf wyeliminował wszystkich katolickich doradców, a opiekę nad Kościołem ograniczył do Kościoła prawosławnego, nie wspominając żadnej formy wsparcia ofiarowywanego zakonem katolickim¹⁸³, mimo że pod względem donacji przyjął serbską monarchinię w poczet najbardziej szcudrobliwych „nowych Helen”¹⁸⁴. Popović argumentuje ten fakt założeniami polityczno-religijnego programu króla Milutina: „Њен православни

¹⁷⁸ Wprowadzony do kanonu królewskich cnót przez Euzebiusza z Cezarei (263–339), biografą Konstantyna Wielkiego.

¹⁷⁹ Tworząc obraz idealnej prawosławnej władczyni i powielając średniowieczny model hagio-biografii, autor opiera się m.in. na postaci i autorytecie Stefana Nemanji (św. Simeona) – widoczna jest między nimi paralela: „święty król-ojciec” (Nemanja) – „święta królowa-matka” (Jelena). O zbieżnościach na poziomie tekstualnym w żywotach obu świętych zob. A. Vukovich, *Motherhood as Authority in the 'Life of Queen Helen' by Archbishop Daniel II*, in: S. Kangas, M. Korpiola, T. Ainonen, (eds.), *Authorities in the Middle Ages Influence, Legitimacy, and Power in Medieval Society*, „Fundamentals of Medieval and Early Modern Culture” 2013, 12, s. 249-266.

¹⁸⁰ „(...) он је једини Бог богова и Господ над господарима” – pisze we wstępie Danilo. I dalej: „целим својим умом (Jelena – D.G.) брине се како ће угодити Господу”.

¹⁸¹ Данило II, *Животи краљева...*, s. 83.

¹⁸² Odeście od Boga to niewybaczalny grzech, dlatego Jelena woli być niewolnicą u Pana choćby dwa dni, niż służyć innym (dosł. „diabłu i grzechowi”). Nie strasze jej żadne ziemskie prawo, boi się tylko przestąpienia Bożych przykazań (por. Ps 119 (118)) i gniewu Bożego, bo bez Boga nawet „nie warto się rodzić”: „Мени је довољно ако и два дана будем робиња Теби Владици моме Христу (...), а да не будем робиња (бесовима) и греху. (...) јер боље би ми било да се нисам ни родила” (ibidem, s. 91).

¹⁸³ Пор. Данило II, *Животи краљева...*, s. 92.

¹⁸⁴ Пор. A.L. McClanan, *The Empress Theodora and the Tradition of Women's Patronage in the Early Byzantine Empire. The Cultural Patronage of Medieval Women*, Athens-London 1996.

култ је установљен у време писања житија 1317, а и једно и друго је део Милутиновог програма да да легитимитет својим наследницима после Драгутинове смрти (...)”¹⁸⁵.

Szeroko zakrojoną politykę królowej, w ramach której jednakowo traktowała różne wyznania, Danilo sprowadził do ewangelicznie rozumianych cnót miłości i miłosierdzia dla wszystkich bez wyjątku: własnych poddanych i obcych potrzebujących pomocy¹⁸⁶, szczerze „wszystkim” rozdawanej jałmużny, powszechnie okazywanej pokory: „Великога и малого, богата и ништа, праведника и грешника, болна и здрава, свакога од њих једнако је поштовала и свакоме дужну част одавала (...)”¹⁸⁷.

Zasady teokratyczne zaprezentowane w tekście Danilo wskazuje jako największą wartość dla króla i kraju. Należą one do depozytu wiary przekazywanego młodym pokoleniom w procesie wychowania. Poza przymiotami godnymi władczyni, sprawującej urząd z Bożego pomazania, hagiograf ukazuje Jelenę także jako troskliwą i czułą matkę. W tekście można wyróżnić charakterystyczne fragmenty włączające w dominujący typ świętości królowej elementy typu świętości matki. Pierwszym z nich jest modlitwa za synów: „Колоко је деце уторбе моје, који су моји синови и слуге твоје, и синови робиње твоје, и за њих молим те, Владико Господе, утврди их у страху од тебе, да се боје твога светога имена, и да у свему чине твоју вољу”¹⁸⁸. Można ją interpretować w dwojaki sposób: jako modlitwę za dzieci-władców państwa, czyli za Stefana Dragutina i Stefana Uroša II Milutina, lub szerzej, jako modlitwę za naród, nad którym królowa roztacza macierzyńską opiekę, będąc pośredniczką między nim a Bogiem. Patrząc na postać św. Jeleny przez pryzmat wzorca maryjnego, należy w niej widzieć rodzicielkę i służebnicę synów, których wychowuje na chrześcijańskich władców. Aktywnie uczestnicząc w życiu następców tronu, staje się (współ)twórczynią państwa i serbskiego Kościoła.

Realizowanie ideału teokracji przedstawiane jest jako obowiązek następców serbskiego tronu i warunek konieczny istnienia państwa, jak o tym mówi autor w testamencie ideowym Jeleny przekazanym synom, od których zależy ciągłość monarchii. Pozwolę sobie zacytować dłuższy fragment żywota, ponieważ jest kluczowy dla omawianego tematu:

Децо моја љубима у Господу, (...) не одбаците поуке ваше матере, сећајте се да сте пород и васпитање хришћанске вере и народа светога и благовернога, од младости ваше војени и крепљени Духом светим, никада не бојећи се, от противљенија иноплемених народа, који вам чине насиље, него крсним знаком ограђивани све такове победисте и низложисте, пошто је Бог због свога човекољубља утврдио ваш престо да непоколебљиво владате у своме отачаству. Зато за сва добра која вам учинио, дужни сте да му служите (...). (...) Прародитељи ваши изнесе пред Бога добра дела

¹⁸⁵ М. Поповић, *Српска краљица...*, s. 57.

¹⁸⁶ „(...) дајући милостињу странима” (Данило II, *Животи краљева...*, s. 86).

¹⁸⁷ Ibidem, s. 85.

¹⁸⁸ *Животи краљева и архиепископа српских од Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, предг. Н. Радојчић, Београд 1935, s. 54; Данило II, *Животи краљева...*, s. 89.

и подвиге, држећи земаљско царство, и у нему богоугодно живећи, управљајући смислено и разумно своим имањем, делећи дарове божаственим црквама, милостињу ништима и странама, и тако чинећи, нађоше себи Господа милостива (...) а њихове молитве од Бога примљене утврђују ваше домове. Достојно је да и ви ревнујете њихову животу, да се и ви не лишите вечних добара у животу. (...) А синови блажене госпође Јелене у слат и са страхом примаху речи и поуке своје блажене матере Јелене, повинујући јој се са сваком радошћу и истинитом побожношћу¹⁸⁹.

Danilo II, konstruuјac wspomniany fragment ыwота, podkreśla znaczenie wiary, zasady wybrania i prawomocność władzy Nemanјićiów na serbskiej ziemi. Z jednej strony mamy więc obraz matczynej troski o dobro dzieci, o ich wychowanie w wierze chrześcijańskiej, z drugiej – hagiograf wkłada w уста świętej słowa o nacechowaniu ideologicznym – wskazuje na świętość narodu („naród święty i bogobojny”) oraz nienaruszalność władzy nadanej serbskim panującym przez Boga i legitymizowanej przez Ducha Świętego („Bóg przez wielką miłość człowieka/ umocnił tron wasz”). Św. Jelena, mimo że stała na czele państwa, nie jest ukazana w ыwocie Danila jako „żołnierz Chrystusa” aktywnie walczący z „napaścią obcoplemiennych narodów”. Przyrównana jest raczej do Maryi, w kobiecej naturze której leży wewnętrzna siła przewycięzenia zła, jak zauważa Evdokimov:

Dziewica jest powołana do modlitwy, na czele zastępów niebieskich, nie jako bojowniczkа, lecz та, która ze swej natury stawia niepokonany, śmiertelny opór siłom demonicznym – niezwycięzona dzięki swej dominującej czystości. Ona ma moc zetrzeć głowę smoka, nie przez czynne działanie (właściwe mężczyźnie), lecz przez to, kim w istocie swej jest – tą, która *triumfuje nad złem i ыdierży moc niezwycięzoną*¹⁹⁰.

Królowa jako pośredniczkа między *sacrum* a *profanum* ma rozтaczać macierzyńską opiekę nad swymi synami i całym narodem, przez modlitwę ochraniać ich od złego, co potwierdzać będzie jej świętość i wyjątkowe posłannictwo: „блажена си јер крсним знаком ограђујући се, растргла си мреже љаволске; блажена си, јер Богу угодним ти молитвама помажеш нама у ратовима”¹⁹¹.

*

Jelena dożyła późnej starości, tuż przed śmiercią przyjęła najwyższe ślubу zakonne (świętą schimę) i imię Jelisaveta. Zaśnięcie świętej w ыwocie jest bezpośrednio przyrównane do zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny – „podobne było do zaśnięcia Matki Bożej, kiedy to apostołowie na obłokach zmierzali na jej pogrzeb”¹⁹². Istotną rolę w scenie śmierci pełni symbolika solarna odnoszona do idei przebóstwienia. Wyznacza ona moment narodzin świętego dla nieba (*dies natalis*), dlatego hagiografowie często wspominają o tym, że *in hora mortis* twarz świętego jaśnieje cudownym blaskiem, upodabniając się tym samym do

¹⁸⁹ Данило II, *Животи краљева...*, s. 89.

¹⁹⁰ P. Evdokimov, *Kobieta...*, s. 241.

¹⁹¹ *Животи краљева...*, s. 70; Данило II, *Животи краљева...*, s. 102.

¹⁹² „(...) слично је било ономе као у оно време, када је било престављење Богоматере, апостоли облацима по ваздуху узимани иђаху на њезин погреб (...)” (Данило II, *Животи краљева...*, s. 100).

światlistego, anielskiego lica. Oblicze Jelisavety porównane zostaje do „twarzy anioła Bożego” (*lice anđela Božjega*) i do „słonecznego promienia, który jaśnieje licznymi cnotami” (*zraka sunčana koja sija mnogosvetlim lepotama*). Jaśniejące oblicze świętego oznacza *visio beatifica*, najwyższe i ostateczne doświadczenie mistyczne – zatopienie w prawdziwej Światłości. W *ploratio* Milutina ukazana jest jako oddana matka, karmicielka, nauczycielka wiary, źródło mądrości i ostoja:

О мати моја и госпођо, како ћу ја недостојни заборавити жељу срца твога иа болове трудова твојих, што си поднела за мене Христос удахну дух у мене, а ти ме васпита, упућујући ме разумним речима твојих поука, као из неисцрпнога извора медоточних уста твојих. Но, о добра моја хранитељко, и крепка и неборива тврђаво очинству своме, ево пуни се срце моје ридањем и плачем многим, у недоумници сам какво ћце пјеније изрећи уста моја у твоју похвалу, блажена¹⁹³.

Scena śmierci św. Jeleny jest szczególnie ważna ze względu na relację, jaka tworzy się między nią a otoczeniem. Można ją odnieść do archetypicznej figury: mistrz/mistrzynie – uczeń. Ich związek jest oparty na charyzmacie matki, która jest nosicielką Boga i nosicielką Ducha, a w chwili zaśnięcia staje się również nauczycielką i przekaznikiem Słowa Bożego¹⁹⁴.

Z przytoczonych przykładów, jak i z całego tekstu żywota poświęconego św. Jelenie, na plan pierwszy wybija się przede wszystkim idea świętej chrześcijańskiej królowej, władającej serbskimi ziemiami z nie mniejszą wprawą, zręcznością i zaangażowaniem, niż jej męscy poprzednicy i następcy. Warto jednak również podkreślić jej rolę w budowaniu tzw. *ordo caritatis*. W odniesieniu do swych poddanych św. Jelena stała się matką narodu, prezentowała służebną i matczyną postawę. Jest to jednocześnie realizacja idei świętosawia, które jako swoisty *modus vivendi* opiera się głównie na cnotach miłości (agapizm), pracy i czynieniu dobra (ergonizm)¹⁹⁵.

¹⁹³ Данило II, *Животи краљева...*, s. 102. „О, матко моја (Mt 46–49) и пани, как могу запомнић, негодну, прагнення серца твоего и бóл wysiłków Twoich, które dla mnie poniosłaś? Chrystus tchnął we mnie ducha (wg Rdz 2,7), а ty mnie wychowałaś, kierując mądrymi słowami twoich pouczeń, z niewyczerpanego źródła (np. Lb 21,16–17) miodopłynnych (PnP 4,11 w kontekście Hi 20,17; Ps 19 (18),11) ust twoich. Ale, добра моја кармицелко (Wj 2,7), крзепка и незломна твiерздо (Ps 91 (90),2) ојczyzny својей, рzewным плачем и szlochом wypełnia się serce moje, waham się, jaką pieśń wyśpiewać mają уста моје ку twoјей chwale, błogosławiona!”. Przekład cytatu autorki – D.G.

¹⁹⁴ I. Lis, *Śmierć w literaturze staroserbskiej (XII-XIV wiek)*, Poznań 2003, s. 46-47.

¹⁹⁵ I. Lis, *Święci w kulturze...*, s. 106-107.

ROZDZIAŁ III

ŚW. JELENA DEČANSKA – 21 MAJA

Świeckie imię noszone przez świętą to: Ana Neda/Dominika¹⁹⁶ Šišman (1277–ok. 1346), była córką z pierwszego małżeństwa serbskiego króla Stefana Milutina (1282–1321) i siostrą Stefana Dečanskiego. Kult jest związany z monasterem Dečani, gdzie znajdują się jej relikwie. Nie ma żadnych szczegółowych informacji, kiedy Jelena została włączona w poczet świętych, prawdopodobnie stało się to około roku 1692, kiedy w cudowny sposób miała nie dopuścić do zamiany monasteru w muzułmańską džamię¹⁹⁷. Za tą tezę przemawiają wizyty w Dečanach serbskich metropolitów: belgradzkiego, Vikentija Stefanovicia (1753 rok), i valjevskiego, Teodosija Popovicia (1757 rok), by oddać cześć Jelenie jako świętej¹⁹⁸. Królowa jest wpisana do ogólnoserbskiego kalendarza pod datą 21 maja, a więc jej święto kojarzy się, jak i innych serbskich świętych władczyń o imieniu Helena, ze świętem i wzorem świętości matki cesarza Konstantyna.

Pierwotnie Ana była zaręczona z hrabią Karolem de Valois (w 1308 roku), ale nigdy go nie poślubiła¹⁹⁹. Wydano ją za mąż za bułgarskiego cara Michała-Asena III Szyszmana (1280/92–1330), który rozstał się z nią w roku 1324(26), by poślubić Teodorę Paleolog, córkę cesarza bizantyńskiego Michała IX Paleologa (1277–1320), wdowę po carze bułgarskim Teodorze Swetosławie (1300–1321). Ana wraz z synami – Ivanem Stefanem, Michałem, Szyszmanem i Ludwikiem – została zmuszona do opuszczenia Wielkiego Tyrnowa. Po bitwie pod Welbużdem w 1330 roku, w której zginął Michał III Szyszman, Stefan Dečanski osadził Anę Nedę na tronie Bułgarii jako regentkę do czasu, kiedy jej najstarszy syn – Iwan Stefan – osiągnął pełnoletność, czyli do roku 1331²⁰⁰.

Po zamachu bojarów bułgarskich i intronizacji Iwana Aleksandra (?–1371), Ana Neda i Iwan Stefan zostali zmuszeni do opuszczenia Bułgarii. Schronienie znaleźli w Serbii,

¹⁹⁶ Prawdopodobnie na chrzcie nadano jej imię Nedelja (Niedziela). Jako „Neda regina” występuje w 1497 roku w materiałach źródłowych z monasteru Dečani (por. S. Ristić, *Decanski spomenici*, Beograd 1864, s. 20), a także w kronikach Mauro Orbiniego *Królestwo Słowian* (Pesaro, 1601; Orbini tłumaczy jej imię na łac. *Domenica*) i *Kronice słowianoserbskiej* grafa Đorđe Brankovicia (1645–1711). Źródła serbskie, dubrownickie i neapolitańskie wymieniają ją jako Ane/Annę, a w bizantyńskich i bułgarskich nie pojawia się wcale z imienia, por. V. Gjuzelev, *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda (1277–c.1346)*, „Zbornik radova Vizantološkog instituta” 2013, nr 50 (2), s. 618. Zob. także: A. Бурмов, *Историја из Българија през времето на Шишмановци*, „Годишник на Софийският университет” 1947, 43, s. 15-20; С. Георгиева, *Жената в българското Средновековие*, Пловдив 2011; В. Игнатов, *Българските царици – владетелките на България VII–XIV век*, София 2008.

¹⁹⁷ Por. Л. Павловић, op. cit., s. 190; С. Милеуснић, *Свети Срби*, Beograd 2000, s. 103. Także: oficjalna strona monasteru „Vavedenje”, <<http://manastirvavedenje.org/prepodobna-jelena-dechanska/>>.

¹⁹⁸ С. Милеуснић, op. cit., wyd. Beograd 2003, s. 103.

¹⁹⁹ Zob. *Worldwide Guide to Women in Leadership. Women in Power 1300-1350*. Dostępne online: <www.guide2womenleaders.com/womeninpower/Womeninpower1300.htm>, dostęp: 12.09.2016.

²⁰⁰ V. Gjuzelev, op. cit., s. 620.

prawdopodobnie w Niszu, a następnie w Dubrowniku, Apulli i Królestwie Neapolu²⁰¹. Po roku 1346 źródła historyczne milczą na temat byłej carycy bułgarskiej, stąd datę tę ustala się jako czas jej śmierci²⁰². Mimo licznych zasług jej imię nie pojawia się wśród bułgarskich świętych z okresu XII i XIV wieku²⁰³. Możliwe, że przyczyną takiego stanu rzeczy było rozstanie z Michałem III oraz fakt, że ostatnie dziesięciolecie swojego życia spędziła poza granicami Bułgarii²⁰⁴. Część informacji dotyczących Any Nedy obrosła ludową legendą i nie znajduje potwierdzenia w źródłach historycznych. Podanie głosi, że w Serbii wstąpiła do klasztoru i przyjęła imię Jelena, pod którym znana jest jako święta. Powiązanie jej postaci z ktitorką monasteru Budisavci w Metochii jest również oparte na ludowych opowieściach.

Literatura obrzędowa ku czci św. Jeleny Dečanskej jest bardzo skromna. W internetowych wersjach prologów znajduje się często tylko krótka historyczna wzmianka na temat pochodzenia Jeleny i jej związków z dynastią Nemanjiciów, np.: „Преподобна Јелена Дечанска (3. јун). Јелена је сестра Стефана Дечанског. Упокојила се средином XIV века и сахрањена је у манастиру Дечани, где јој се мошти и данас налазе. Њен портрет сачуван је у цркви у Горњем Матејевцу код Ниша”²⁰⁵.

Do XXI wieku nie istniały żadne teksty służące sprawie kultu. Dopiero w 2020 roku na stronie internetowej poświęconej nowemu *Srbijakowi* zamieszczono tekst służby ku czci św. Jeleny Dečanskej autorstwa hymnografa Zorana A. Staničevicia (Zorast). Prace nad jej powstaniem trwały od roku 2017 i rozpoczęły się od ułożenia akrostychu wpisanego w kanon: *Јелену Дечанску песмословим(о)* i w bogorodicznych: *[Творење:] Зорастово*. Tekst zamieszczony jest w dwóch wersjach językowych: cerkiewnosłowiańskim oraz współczesnym serbskim. Do tekstu służby dołączony jest synaksar po 6 pieśni kanonu, który powstał, jak pisze autor, w oparciu o dane z Wikipedii oraz ze strony belgradzkiego monasteru Wprowadzenia Matki Bożej do Świątyni²⁰⁶.

Obraz świętej wykreowany w służbie wykorzystuje utrwalone w tradycji hymnograficznej symbole i motywy. Wiodący jest wzorzec mniszki. Już w pierwszych fragmentach służby (WW, na *Gospodi vozvach*, t. 5) przywołane są biblijne obrazy podążania wąską ścieżką za Chrystusem (Mt 7, 13-14), drabiny Jakubowej (Rz 28, 12) i roztropnych panien (Mt 25, 1-13), charakterystyczne dla utworów poświęconych *prepodobnym*. Ikos po

²⁰¹ Por. *ibidem*, s. 623-625.

²⁰² *Ibidem*, s. 626.

²⁰³ *Ibidem*, s. 617.

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 617.

²⁰⁵ *Преподобна Јелена Дечанска*. Dostępne online: <www.svetosavlje.org>, dostęp: 4.08.2020.

²⁰⁶ *Манастир Ваведенје*. Dostępne online: <<https://manastirvavedenje.org/>>, dostęp: 4.08.2020.

szóstej pieśni kanonu przedstawia ją ogólnie jako wroga „nieprzyjaciół chrześcijaństwa”, wzór mniszek, obrończynię ludzi świeckich, patronkę monasteru w Dečanach:

Благородношћу украшену, Ану царствену, која благоразумношћу задивљује, и у монаштву подвигом просија, и по престављењу чудесима се јавља, и непријатеље рода хришћанског устрашује, матер нашу Јелену преподобну сада похваљујемо као наставницу оних који монахују и заштитницу оних који у свету пребивају, кличући овако: Радуј се, воћко из врта Немањина; радуј се, младице од корена благородна. Радуј се, госпођо царскоименита; радуј се, врлинама украшена. Радуј се, јер слику смиреноумља показа; Радуј се, јер анђелски образ прими. Радуј се, јер се од вере светсе удали; радуј се, јер се од саживота с људима осами. Радуј се, јер Дечанску лавру чуваш; радуј се, чудотворствима прослављена. Радуј се, јер миомирис Христов јављаш; радуј се, јер славу светих улепшаваш.

Hymnograf, chcąc nadać kultowi Jeleny należne miejsce w panteonie serbskich wybrańców Bożych, nawiązuje do średniowiecznych toposów świętej łoży dynastii Nemanjiciów i „świętego korzenia”, których Ana jest szlachetną odroślą, upiększającą serbski naród: „Ходите, благоверних зборови, похвалимо данас светог корена свету младицу, воћку прекрасну усред врта Немањина процвалу (...)” (chwała, t. 8); „Немањићи благородни изданак, и народа србског боголепни украс, песмама благохвалним, Јелену царствену и преподобну, славимо као блажену” (kanon, pieśń 3, irmos). Monaster Dečani słynie nie tylko ze względu na czyniące cuda relikwie swojego założyciela – Stefana Dečanskiego – ale także ze względu na obecność w nim świętych szczątków Jeleny: „Лавра Дечанска се не слави само чудотворним моштима оснивача свога, но и тебе, мати преподобна, часно прославља, хвалећ(и) и преузносећ(и) Христа у све векове” (kanon, pieśń 8, irmos).

Nawiązanie do wcześniejszej tradycji piśmienniczej widoczne jest również w doborze określeń znanych z tekstów poświęconych świętym Serbkom – szczególnie Jelenie Andegaweńskiej i carycy Milicy. Dotyczą typowej w Serbii charakterystyki świętych kobiet, tj. męzkiego przekraczania słabości płci w wypełnianiu ziemskiego posłannictwa: „женску немоћ мужаствено пренебрегав(ши)” (stichery na Gospodi vozvach, t. 5).

Kreowany współcześnie obraz Jeleny wskazuje przede wszystkim na jej funkcję jako współuczestniczki/współtwórczyni dynastyczno-mniszej tradycji zapoczątkowanej przez Anę, Simeona i Savę. Niedostatecznie upamiętniony w wiekach minionych kult obecnie zyskuje na znaczeniu jako modelowy dla współczesnego monastycyzmu: „Блаженом те зовемо, преподобна мати Јелено, оних који се у монаштву подвизавају наставнице, и оних који з свету пребивају молитвенице” (na jutrzni, velicanje osobito prepodobnoj). Święta jako mniszka uświetnia serbską Cerkiew dzięki *podvigowi*, sytuując ją w centrum życia duchowego Serbów: „Свечасни (с)помен преподобне матере наше Јелене засијав(ши), Србска поколења у свете храмове сабира да узнесу Богу хвале и молења (...)” (chwała na stichowne, t. 6).

ROZDZIAŁ IV

ŚW. JELISAVETA-JEVGENIJA (JELENA, MATKA UROŠA V) – 2 GRUDNIA

Serbscy historycy i badacze kultury do 1868 roku przyjmowali, poza innymi, mniej prawdopodobnymi wariantami, że Jelena (ok. 1310-1374) była córką bizantyńskiego cara Jana Kantakuzena (1292-1383)²⁰⁷. Dopiero Ilarion Ruvarac wskazał jej właściwe pochodzenie, stwierdzając, że caryca była siostrą bułgarskiego cara Iwana Aleksandra (?-1371)²⁰⁸. Związek z carem Dušanem zawarła w 1332 roku. Z różnych źródeł wiadomo, że Jelena angażowała się w działalność fundatorską (monastery na terenie Serbii, Chilandar, monaster św. Archanioła w Jerozolimie) wspierając i doradzając w tym zakresie mężowi oraz z własnej inicjatywy obdarowując prawosławne cerkwie²⁰⁹. Znana jest również opowieść o wystąpieniu Jeleny podczas spotkania Dušana i Jana Kantakuzena na dworze w Pauni (nieдалеко Prištiny) w czerwcu 1342 roku, która jest świadectwem pierwszego publicznego wystąpienia serbskiej władczyni w sprawach politycznych i bilateralnych stosunków Serbii z krajami ościennymi²¹⁰. Caryca była jedyną kobietą, która dostąpiła zaszczytu przebywania na Świętej Górze Atos (1347), a legenda głosi, że stało się to z woli samej Bogurodzicy²¹¹. Razem z mężem i synem w 1350 roku oficjalnie przyznano jej status obywatelki Republiki Weneckiej. Po śmierci Dušana, prawdopodobnie w 1356 roku, wstąpiła do zakonu i przyjęła mnisze imię Jelisaveta. Z późniejszych źródeł historycznych wynika, że mniej więcej do 1365 roku władała Serem²¹². Nie wiadomo, gdzie przebywała w kolejnych latach aż do swojej śmierci 7 listopada 1376 roku²¹³. Na krótko przed śmiercią przyjęła wielką schimę i zakonne imię Jevgenija. Historycy przyznają, że caryca była politycznie aktywna, nawet w okresie po wstąpieniu do zakonu. Wiemy między innymi, że uczestniczyła jako doradczyni w spotkaniu z patriarchą Kalikstem w 1364 roku, mającym na celu pojednanie serbskiego Kościoła i patriarchatu w Konstantynopolu po anatemie rzuconej w roku 1350 na serbskiego cara, państwo i Cerkiew oraz stworzenie wspólnego frontu przeciw rosnącym w siłę Turkom

²⁰⁷ М. Пурковић, *Јелена, жена цара Душана*, Диселдорф 1975.

²⁰⁸ И. Руварац, *Краљице и царице српске*, „Матица. Лист за књижевност и забаву”, III, 1868, s. 433-435 (Зборник Илариона Руварца, I, пр. Н. Радојчић, Београд 1934, s. 23-27).

²⁰⁹ М. Пурковић, *Јелена...*, s. 10-13.

²¹⁰ Ibidem, s. 13-17.

²¹¹ Ibidem, s. 17.

²¹² Ibidem, s. 20.

²¹³ Ibidem, s. 25.

Osmąskim²¹⁴. Owojemu zakończeniu rozmów przeszkodziła nagła śmierć patriarchy w czerwcu tego samego roku²¹⁵.

Kult Jeleny zrodził się prawdopodobnie w pierwszej połowie XVII wieku pod wpływem kultu syna Uroša V, kanonizowanego 211 lat po śmierci (1582 r.)²¹⁶. Wspólnie z synem jest czczona przez serbską Cerkiew 2 grudnia. Wczesne okazywanie jej religijnej czci zaświadcza Justin Popović, stwierdzając, że jeszcze za życia przez mnichów atoskich uważana była za świętą²¹⁷. W roku 1643 patriarcha Pajsije I Janjevac posłał w darze fragment relikwii Jeleny carowi Rosji, Michałowi I, zatem musiała ona już wcześniej zostać wpisana do kalendarzy cerkiewnych, jednakże jej pamięć ma charakter lokalny i ogranicza się do monasteru Matejče koło Kumanowa oraz do cerkwi pod wezwaniem Świętej Trójcy w Skopje – dwóch najważniejszych fundacji Jeleny i Uroša. Święta patronuje kobietom, które nie mogą mieć dzieci lub nie mogą donosić ciąży, a także tym, które nie mogą karmić swych dzieci piersią²¹⁸. Relikwie świętej (prawa ręka) znajdują się też w monasterze Savina (od 1759 roku) w Boce Kotorskiej.

Św. Jelisaveta-Jevgenija nie posiada odrębnych tekstów hymnograficznych ani hagiograficznych. Wspominana²¹⁹ jest w *Żywocie św. cara Uroša V (Žitije svetog cara Uroša)* oraz w *Službie św. carowi Urošowi V (Služba svetom caru Urošu V; pierwszy sedalen, t. 5)*, autorstwa patriarchy Pajsija Janjevaca²²⁰. Rękopis z 1642 roku, w którym znajduje się również *Služba św. carowi Urošowi V* oraz krótki żywot cara Uroša (*Sinaksarsko Žitije svetog cara Uroša*), zachował się w oryginale i przechowywany jest w Bibliotece Patriarchalnej pod nr 33. Sama *Služba* znajduje się ponadto w odpisie z początku lat 40. XVIII wieku w języku serbskosłowiańskim (kopia z monasteru Jazak, obecnie w Muzeum SCP pod nr 333)²²¹.

²¹⁴ Ibidem, s. 21.

²¹⁵ Ibidem, s. 21.

²¹⁶ Według tradycji, ciało ostatniego cara Serbii leżało w monasterze w Nerodimlju (dziś Kosowo). 11 maja 1705 r. mnich Hristofor przeniósł je do monasteru Jazak w Sremie, a część relikwii trafiła do monasteru Studenica. Następnie ciało Uroša wędrowało z Jazaka do monasterów w Vrdniku i Krušedolu, by wrócić do Jazaka. 14 kwietnia 1942 r. wskutek działań ustaszy relikwie musiały zostać zabrane z miejsca spoczynku i przeniesione do katedry św. Archaniołów w Belgradzie. Decyzją Synodu 22 września 2001 r. ponownie wróciły do Jazaka. Zob. A. Стојановић, *Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. године из НДХ у окупирану Србију*, „Токови историје”. Часопис Института за новију историју Србије 2012/1, s. 69-86. Mimo przeniesienia relikwii Uroša V znów do Fruškej Góry w religijnych informatorach często można przeczytać, że ciało nadal znajduje się w Belgradzie.

²¹⁷ Pravoslavni kalendar. Dostępny online: <<http://www.pravoslavnikalendar.iz.rs/>>, dostęp: 23.04.2016.

²¹⁸ Ibidem.

²¹⁹ Пajsije, *Сабрани списи*, Београд 1993, s. 94.

²²⁰ Pajsije Janjevac był serbskim patriarchą w latach 1614–1647. Jest autorem żywota i służby św. cara Uroša V, których tekst można znaleźć w zbiorze: *Старе српске биографије XV и XVII века*, прев. Л. Мирковић, Београд 1936, s. 129-151 oraz Пajsije, *Сабрани списи*, Београд 1993, s. 59-76.

²²¹ Пajsije, op. cit., s. 143-144.

W nowszych zbiorach żywotów św. Jelisaveta-Jevgenija pojawia się we *Wspomnieniu św. Uroša V, cara serbskiego (Spomen svetog Uroša, cara Srpskog)*, autorstwa Justina Popovicia ze zbioru *Żywoty świętych (Žitija svetih, Valjevo 1998)*. Podobnie jak w przypadku mniszki Anastazji (Ana Nemanjić) jej imię wymieniane jest także w *Sticherze wszystkim serbskim świętym*. Jest to tzw. dłuższa wersja *Stichery z Paraklisu Stefanovi Dečanskiemu*, a zamieszczona po raz pierwszy w *Srbljaku „belgradzkim”* (1861) na końcu *Śłużby Stefanovi Dečanskiemu* przez metropolitę Mihaila. Zawiera 36²²² imion serbskich świętych²²³. Kierując się serbskimi materiałami, na przełomie XVII i XVIII wieku żywot Urošowi z uwzględnieniem matki i żony napisał Dymitr Tuptało (św. Dymitr Rostowski) i włączył do swoich *Żywotów świętych*²²⁴.

W nowszych hagiografiach św. Jelisaveta-Jevgenija pojawia się we *Wspomnieniu św. Uroša V, cara serbskiego (Spomen svetog Uroša, cara Srpskog)*, autorstwa Justina Popovicia ze zbioru *Żywoty świętych*²²⁵. Pod żywotem syna Popović zamieszcza również wspomnienie o matce: *Спомен свете и праведне Јелисавете – Евгеније, Српске царице Јелене*, dodając na wstępie, że szerzej omawia jej bogobojne życie w żywocie Uroša. Wspomnienie rzeczywiście jest krótkie i ma charakter parahistoryczny. W kilku zdaniach hagiograf prezentuje ziemskie życie carycy, zasługi przed Bogiem oraz etapy kultu, podkreślając przywiązanie do prawosławia, pobożność, opiekuńczy charakter, a także wczesne uznanie jej świętości.

W odróżnieniu od poprzedników Justin Popović stawia matkę Uroša w centrum wydarzeń. Kształtuje wyobrażenie matki i królowej opierając się na kluczowych w tym obrazie faktach z jej życia – statusie prawowiernej carycy, długoletnim oczekiwaniu na dziecko, co groziło już rozwodem ze strony zniecierpliwionego męża²²⁶, a także wspomaganiu młodego syna w rządach po przedwczesnej śmierci jego ojca, cara Dušana. Biblijną bazę stanowią tu typowe wzorce kobiece obrazujące tragedię nieplodnych kobiet:

²²² Rzeczywiście imion jest 37, ale imię Any Nemanjić pojawia się dwukrotnie: raz jako świeckie, drugi raz jako zakonne – Anastasija.

²²³ D. Gil, *Serbska...*, s. 98-102.

²²⁴ Wariant tłumaczony z języka cerkiewnosłowiańskiego na współczesny rosyjski zamieszczony jest w serii: *Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней святого Димитрия Ростовского*, 12 кн., Москва 2010; online: *Житие святого Стефана, царя Сербского*, <<https://azbyka.ru/otechnik/books/download/8887-%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D0%B2%D1%8F%D1%82%D1%8B%D1%85.pdf>>, dostęp: 11.10.2020.

²²⁵ J. Поповић, *Житија светих*, Ваљево 1998; online: <<https://svetosavlje.org/zitija-svetih-13/3/>>, dostęp: 06.09.2020.

²²⁶ Od około 1336 roku z powodu braku potomstwa zaczęto planować rozwiązanie małżeństwa. Kandydatką na drugą żonę miała być Elżbieta, córka niemieckiego króla Fryderyka III Pięknego, ale pod koniec 1336 lub z początkiem 1337 roku Helena urodziła swojego jedynego syna. В. Ђоровић, *Историја српског народа*, Београд 1997.

Sara, Elżbieta, Anna – matka Maryi Panny. Na hagiograficzną postać Jeleny składa się więc: 1) figura nieszczęsnej, nękaniej przez męża żony, która w pokorze znosi swój los, ufając w Boże miłosierdzie i Jego pomoc; 2) szczęśliwej matki, nagrodzonej przez Pana upragnionym potomkiem; 3) bogobojnej wychowawczynie syna w duchu pobożności i miłosierdzia; 4) oświeconej, mądrej władczynie, rozmiłowanej w serbskich księgach religijnych (podkreśla hagiograf jej polecenie przełożenia Ewangelii na ojczysty język), 5) aktywnej współtowarzyszki życia cara i carewicza, wspólnie z którymi uczestniczy w rządach.

Podobnie jak w przypadku Any i Stefana Nemanjiciów hagiograf posługuje się symbolem rodzicielskiej pary, a ponieważ młody Uroš jeszcze za życia ojca został koronowany na króla Serbii, pokazuje również całą trójkę jako współrządzającą rodzinę, dbającą o interes państwa i Cerkwi:

Благочестиви родитељи Душан и Јелена са својим сином Урошем не само да помагаху многе цркве и манастире, нето и сами подигоше нове. Они подигоше своју задужбину прекрасни манастир Светих Арханђела на Бистрици више Призрена (од 1348-1352. године), у коме први игуман би Јаков, потоњи митрополит у Серезу. Заједно са царским побожним великашем, деспотом Јованом Оливером, подигнут би и живописан и други манастир Св. Арханђела у Леснову (1347-1349. г.), и затим заједнички од стране свих њих манастир би завештан светој лаври Хиландару на Светој Гори. Ова благочестива породица, а особито „христољубива супруга” Јелена и побожни јој син Урош, подигоше и манастир Пресвете Богородице, звани Матејич, у Скопској Црној Гори код Куманова, и цркву Свете Тројице у граду Скопљу²²⁷.

Przedmiotem szczególnej uwagi Popovicia jest troska o religię prawosławną – którą dobitnie poświadcza włączona do tekstu historia szukania żony synowi na dworze francuskim:

Пре тога пак, родитељи Уроша пошто поодрасте најпре оженише, а то би на овај начин. Када моћни цар Стефан Душан заузе Босну и дође у град Дубровник, он тамо са својом супругом царицом би свечано дочекан и примљен. Идуће године он посла отуда свога протовестијара Николу Бућу на двор Француског краља да запреси кћер тога краља за жену своме сину Урошу. Француз му, међутим, одговори да би то врло радо учинио само када би и цар Стефан и његов син били „римског обреда“, то јест када би прешли у римокатолицизам. Када се Душанов посланик врати натраг и исприча своме господару шта му је Француски краљ рекао, тада се цар Стефан насмеја и наруга одговору латинског краља, па се онда окрете и запреси православно невесту сину своме, Анк у, кћер Влашког кнеза и војводе Александра Басараба, коју овај одмах и даде за Уроша²²⁸.

Opowiadając o samodzielnych, słabych rządach Uroša²²⁹, hagiograf czyni z matki zarówno pomocnicę syna, jak i rzeczywistą współrządzającą wschodnią częścią carstwa. Wykorzystuje przy tym jej osobę, by pochwalić silną władzę centralną w państwie, skrytykować wewnętrzne rozłamy i nielojalność elit, dążących do przechwycenia władzy:

Да би помогла своме нејаком сину Урошу, његова мајка Јелена узе да управља источним делом царевине, то јест Серском облашћу у источној Македонији, али тако да она потпуно признаваше врховну

²²⁷ J. Поповић, *Житија светих*, Ваљево 1998; online: <<https://svetosavlje.org/zitija-svetih-13/3/>>, доступ: 06.09.2020.

²²⁸ Ibidem.

²²⁹ W Serbii nosi on przydomek „Słaby” (serb. Nejadi).

царску власт свога сина. Она мудро и побожно управљаше овим крајевима Српског царства и доста помагаше своме сину Урошу²³⁰.

Mniszy okres życia carycy służy afirmacji sfery duchowej u rządzących, ma dowodzić, że trwając przy religii rządzący staje się jeszcze lepszym, skuteczniejszym zarządcą (władcą) swojego kraju, a ojczyzna może tylko na tym skorzystać:

Пре свега другога и више од свега она му [тј. Урошови – D.G.] помагаше у побожности и животу по Богу и ради Бога. Њена побожност и христољубивост види се и из тога што она, чим по смрти Душановој остаде удовица, одмах одлучи да се замонаши, што ускоро заиста и учини, поставши тако монахиња Јелисавета (већ у месецу мају идуће 1356. године). Као монахиња-царица она чешће посећиваше сина свога Уроша и помагаше му у његовим пословима. Но особито му помагаше у његовим честим и богатим милостињама и даровима црквама и манастирима. [...]

И сам он, и заједно са својом благочестивом мајком монахињом Јелисаветом, помагао је свету лавру Немањићску, Хиландар на Светој Гори, и то давањем честих и великих дарова и богатих прилога. Царица-монахиња Јелисавета подарила је са Урошем на дар манастиру Хиландару седиште Петрићево (1360. године), а затим су дали и велики дар лаври Светог Атанасија на Атону (1361. године). Урошевим прилозима и даровима урађене су у Хиландару прекрасне велике иконе на великом иконостасу Хиландарске саборне цркве, док је његова мајка Јелисавета била ктиторка несрећно запустеле Карејске ћелије Светог Саве у средишту Свете Горе. Света Јелисавета је богато обдарила и светогорски манастир Кутлумуш. Затим је она постала "други ктитор" манастира Светог Николе под Кожљем на реци Пчињи, који је она после уступила Серском митрополиту Јакову²³¹.

W sensie literackim żywot Popowicia nie odznacza się wybitnymi walorami. Hagiograf składa go jakby z oddzielnych fragmentów dotyczących serbskiej historii. Kompozycyjnie nie do końca przemyślana jest postać cara Dušana Nemanjicia. Z jednej strony autor podejmuje próbę ukazania sylwetki cara Dušana w pozytywnym świetle, powołuje się nawet na świadectwa „starych historyków”, które zaświadcniają o jego pobożności i oddaniu wierze prawosławnej:

Ни отац Урошев Душан није био непобожан човек. Јер стари историчари сведоче и за њега да је био благочестив, „врло одан православној вери“. „Подизао је цркве и манастире, дарујући им велике милостиње, и дајући велике дарове достојанственицима и свештеницима, који су у тим црквама и манастирима певали песмопоје Богу. У ове манастире спадају и они на Светој Гори, у Македонији и по другим местима. Он даде за вечна времена монасима Српског манастира Светог Арханђела Михаила у Јерусалиму стални новчани прилог, који су му Дубровчани плаћали за Стон и Пељешац. Управо стога он беше назван Душан, што значи душеван човек“.

Z drugiej natomiast podkreśla, że kryzys między Cerkwiami spowodowany był samowolnym wywyższeniem się Dušana do godności carskiej i arbitralnym ustanowieniem patriarchatu²³², co hagiograf rozumie jako „przekroczenie granicy wyznaczonej przez ojców”, tzn. pierwszych Nemanjiciów. W okresie pisania tekstu najistotniejsze było przypomnienie o znaczeniu Kościoła i religii w państwie, pokazanie pozytywnych skutków sojuszu „tronu i

²³⁰ J. Поповић, op. cit.

²³¹ J. Поповић, op. cit.

²³² Dušan ustanowił w Serbii carstwo, ogłosił się carem, a serbskiego arcybiskupa wyniósł na stanowisko patriarchy, czym wywołał konflikt z patriarchą Konstantynopola Kalikstem. Doprowadziło to do zerwania wszelkich więzi Kościoła bizantyńskiego z Cerkwią serbską i rzuceniem klątwy na nowo powstały patriarchat. Warto zaznaczyć, że Dušan nie przyjął ślubów zakonnych i jako jedyny z dynastii Nemanjiciów nie jest objęty kultem mniszym. Jelena, już po śmierci Dušana, po długich staraniach doprowadziła do zażegnania sporu między Cerkwią serbską i patriarchatem w Konstantynopolu (1375 r.).

tiary”. Można też przypuszczać, że na przykładzie kobiety łatwiej było przemycić myśl teokratyczną w programowo ateistycznym państwie. Zwieńczeniem monarszego wizerunku Jeleny jest przypisanie jej przez hagiografa zasługi pogodzenia serbskiej autokefalicznej Cerkwi z prawosławiem powszechnym, reprezentowanym przez patriarchat w Konstantynopolu:

Истинска побожност светог цара Уроша и његове мајке блажене царице-монахиње Јелисавете види се и из следећег. Српски цар Стефан Душан беше у нечему „преступио границе отаца својих”, како за њега кажу стари летописи, јер не учини као његови прародитељи Немањићи, него се самовољно понесе и погорди у уздизању себе за цара и проглашењу Српског архиепископа за патријарха. Због овога настадоше не мале невоље и несугласице између Српске и Цариградске Цркве, тако да васељенски патријарх Калист изрече на крају одлучење над царом Душаном и Српским патријархом. Тада се, како кажу стари летописци, „покаја цар и заиска разрешење за ово зло”, али се затим, додају летописци, Душан убрзо „разреши од овога живота и предаде се гробу, оставивши ово зло непогребено”. Бригу око измирења Српске и Цариградске Цркве узе на себе царева супруга, блажена царица Јелена-Јелисавета и њен нејаки син Урош. Са много поштовања и љубави мудра и побожна царица-монахиња прими на свој двор у град Сер свјатјејшег патријарха Цариградског Калиста, који лично дође к њој ради хришћанског мира и јединства. Свети патријарх Калист беше готов на помирење и праштање и зато већ ступи у општење са Српском Црквом, а то исто жељаше и мајка Урошева и сам Урош²³³.

²³³ J. Поповић, *op. cit.*

ROZDZIAŁ V

ŚW. JEVENIJA-EUFROZINA/JEFROSINIJA (KSIĘŻNA MILICA) – 19 LIPCA

Milica (ok. 1335–1405) należy do panteonu najpopularniejszych serbskich świętych władczyń mniszek. Poza oficjalnym cerkiewnym kultem postać Milicy znana jest tradycji ludowej, gdzie występuje jako córka legendarnego Jug Bogdana (utożsamianego z Bratkiem), ojca dziewięciu braci Jugoviciów, opiewanego w pieśniach epickich²³⁴. Trzeba podkreślić, iż historyczny rodowód wiąże Milicę z linią dynastyczną Nemanjiciów od strony ojca, Bratka, prawnuka księcia Vukana, pierworodnego syna Stefana Nemanji²³⁵. Zgodnie z faktami historycznymi Bratko był jednym ze znaczących dworzan cara Dušana, co umożliwiło jego córce uczestnictwo w życiu dworu, odebranie starannego wychowania i rzetelnego wykształcenia. Około roku 1353 Milica wyszła za mąż za Lazara Hrebeljanovicia. Niektórzy z historyków przypuszczają, że do mariażu miał doprowadzić sam car Dušan, co dodatkowo podnosiło rangę związku²³⁶. Jako potwierdzenie tej tezy wskazuje się fragment ze *Słowa księciu Lazarowi (Povesno slovo knezu Lazaru)*: „Тако и по заповести самодржца, узе себи за садружницу сродницу цареву, кћер неког велможе. И она од рода светла и славна и одлична, корена неког царског, од племена Симеуна Немање, првог господара Србаља”²³⁷. Owocem ich małżeństwa było pięć córek: Mara, Dragana, Teodora, Jelena i Olivera oraz trzech synów: Stefan, Vuk i Dobrivoj (zmarł krótko po narodzinach). Śmierć Lazara w 1389 roku na Kosowskim Polu w sposób symboliczny i *sensu largo* wyznacza kres świetności państwa serbskiego i umocnienie zwierzchnictwa tureckiego nad krajem. Natomiast w odniesieniu do postaci księżnej, otwiera czas jej regencji, trwający aż do uzyskania pełnoletności najstarszego z synów, Stefana.

Po bitwie na Kosowskim Polu, jeszcze jesienią tego samego roku, węgierski król Zygmunt Luksemburski (1368–1437) zaatakował Serbię od północy, docierając aż do Šumadii. Doradcy Milicy byli zdania, że w tej sytuacji łatwiej będzie porozumieć się z Turcją, ze strony której niebezpieczeństwo nie było aż tak bezpośrednie (Bajazyt I, 1354–1403, po

²³⁴ Wybrana bibliografia: В. Караџић, *Српске народне песме*, Беч 1845; С. Новаковић, *Косово, српске народне песме о боју на Косову*, Београд 1906; *Сабрана дела Вука Караџића*, Београд 1988; Н. Милошевић-Ђорђевић, *Косовска епика*, Београд 1990; Б. Сувајџић, *Народна књижевност. Епске песме у старијим записима*, Београд-Крагујевац 1998; *Антологија епских народних песама*, прир. С. Самарџија, Београд 2001.

²³⁵ Пор. пр. Ж. Фајфрић, *Света лоза кнеза Лазара*, Београд 2000. Dostępna online: <www.rastko.rs/kosovo/istorija/zfajfrie-lazarevici.html>, dostęp: 15.04.2012; В. Поровић, op. cit.

²³⁶ Ж. Фајфрић, op. cit.

²³⁷ *Повесно слово о кнезу Лазару*, прев. М. Башић, у: *Стара српска књижевност*, књ. III, ред. Д. Павловић, Нови Сад-Београд 1970, s. 115.

umocnieniu się na tronie nie napadał więcej zbrojnie na Serbię) i taką polityczną decyzję ostatecznie podjęto. Serbia przyjęła zwierzchnictwo sułtanatu w zamian za pomoc w wyparciu Węgrów i względny pokój. Porozumienie Lazarewiciów z Turcją przypieczętowało małżeństwo Olivera z Bajazytem I w 1390 roku²³⁸. Tureccy kronikarze mówią, że miała niezwykle wielki wpływ na sułtana, do tego stopnia, że, przebywając w niewoli u Timura (1336–1405), popełnił samobójstwo, bo nie mógł znieść wstydu, jaki jej przyniósł²³⁹.

Synowie Milicy, Vuk i Stefan, spełniając swoje wasalne obowiązki, walczyli po stronie Bajazyta w kolejnych bitwach. W styczniu 1398 roku Bajazyt I wyruszył na podbój Bośni, który ostatecznie zakończył się niepowodzeniem. U boku wojsk tureckich walczył Stefan Lazarević. W nagrodę za wierną służbę sułtanowi otrzymał we władanie część ziem Vuka Brankovicia (1345–1397)²⁴⁰, co czyniło go najważniejszym możnowładcą w ówczesnej Serbii²⁴¹. Sytuacja ta nie odpowiadała pozostałym wielmożom roszcującym sobie prawa do serbskich ziem. Oskarżyli więc Stefana przed sułtanem, przypisując mu winę za porażkę tureckich wojsk w podboju Bośni i tajne rozmowy z Węgrami. Z pism Dubrowniczanki księżnej Milicy wiadomo, że wiosną 1398 roku najpierw ona sama, a następnie Stefan przebywali na dworze tureckim²⁴². Najprawdopodobniej obie wizyty u Bajazyta I miały na celu oczyszczenie Stefana Lazarewicia z niesłusznych zarzutów i zakończyły się sukcesem. Podróż na dwór sułtana miała jeszcze jeden doniosły skutek – Milicy udało się przenieść z Widynia do Belgradu relikwie św. Petki. Milica utrzymywała ponadto dobre relacje z Dubrownikiem: licząc na jego wsparcie w ewentualnych konfliktach, popierała zabiegi dubrownickich handlarzy u sułtana, by umożliwić swobodny przepływ towarów przez tereny podległe Turcji²⁴³.

Polityce państwowej Milicy towarzyszyły działania związane z umocnieniem prawosławnej Cerkwi przez budowę i materialne wspieranie monasterów. Pomogła wznieść

²³⁸ Olivera znana jest również jako Maria lub Despina, zob. S. O’Shea, *Morze Wiary – islam i chrześcijaństwo w świecie śródziemnomorskim doby średniowiecza*, tłum. R. Kot, Poznań 2009, s. 251. W *Żywocie św. Stefana Lazarewicia i matki jego, Milicy* autorstwa Filareta Gumilowskiego pojawia się także imię Salomea („Баязетъ »просилъ у деспотиссы Саломію меньшую дочь ея въ супругу себѣ [...]«”), w dalszej części tekstu serbską żonę Bajazyta Filaret nazywa Marią: „Такъ высоко о себѣ думалъ Тимуръ, и однако освободилъ Марию (...)”; Филарет, *Воспоминание о св. Стефанъ Лазаревичъ и о матери его Милициѣ*, w: Филарет, op. cit., s.141 i 142.

²³⁹ Zob. С. Ђирковић, *Историја Српског народа*, књ. II, Београд 1982, s. 48.

²⁴⁰ Vuk Branković – jeden z możnowładców serbskich, zięć Lazara. Walczył po stronie teścia w bitwie na Kosowym Polu, z której wycofał się bez większych strat. W tradycji ludowej utrwalił się wizerunek „Brankovicia zdrajcy”, prawdopodobnie wykreowany przez samych Lazarewiciów, zob. D. Gil, *Православие...*, s. 263.

²⁴¹ С. Ђирковић, *Историја...*, књ. II, op. cit., s. 61-62.

²⁴² Ibidem, s. 62-63.

²⁴³ В. Ђоровић, op. cit.; М. Пурковић, *Принцезе...*, s. 92.

monaster Sisojevac koło Ravanicy, a w 1392 roku ogłosiła akt nadania przywilejów serbskiemu klasztorowi Chilandar na Atosie. W 1395 roku obdarowała ruski atoski monaster św. Pantelejmona oraz wieżę św. Wasyla²⁴⁴. Jednakże najważniejszą fundacją Milicy jest monaster Ljubostinja, gdzie zakończyła życie jako mniszka. Tam w cerkwi Przenajświętszej Bogurodzicy przyjęła małą schimę (ok. 1393) i imię Jevgenija oraz, tuż przed śmiercią, wielką schimę i imię Eufrozyna²⁴⁵. Fakt ten przywołuje również Filaret Gumilowski w swoim zbiorze żywotów:

Въ граматѣ Стефана Лазаревича 2 дек. 1405, данной Дубровнику, мать Стефана называется почившею кира Евфросинією. Запись на Вулковомъ хиландарскомъ типикѣ: „м.ноеврія 11 днь престави се монахи Евфросини, подружие светаго кнеза Лазаря”. Въ хиландарскихъ граматахъ: „азъ благовернаа монахы Евгения и с богодарованными сынови моими” (Миклошича Мопит. № 246-251). По этимъ памятникамъ кн. Милица предъ смертію приняла великую схиму и съ тѣмъ вмѣстѣ имя крещенія своего, имя Евфросиніи; а по кончинѣ супруга была монахиною Евгениєю²⁴⁶.

Milicy przypisuje się autorstwo pochwały dedykowanej Lazarowi – *Удовству моему женик (Wdowieństwa mojego oblubieniec*, ok. 1403 roku)²⁴⁷.

Wbrew doniosłej roli, jaką odegrała Milica w dziejach państwa i prawosławia serbskiego, wbrew gloryfikacji jej osoby przez literaturę, księżna nie doczekała się indywidualnego cerkiewnego kultu. Jej świętość zbudowana została na zasadzie zależności od męża i syna, oraz wokół wydarzeń związanych z bitwą na Kosowskim Polu. Należy jednak podkreślić, że związek matka-syn jest zdecydowanie silniejszy z perspektywy kultu niż relacja żona-mąż. Uwidacznia się on po pierwsze w świadectwie Konstantyna Filozofa, a po drugie w dniu wspomnienia świętej, ustanowionym na 19 lipca wspólnie ze Stefanem Lazarevicem (data zaślubienia Stefana Lazarevicia). Jest to jedno z ważniejszych świąt w kalendarzu Serbskiej Cerkwi Prawosławnej. Jego znaczenie uznały również inne Cerkwie lokalne, m.in. rosyjska i polska. Milica jest też przywoływana jako żona Lazara podczas *Vidovdanu* (15 czerwca), jednakże w tym przypadku zdecydowanie większy nacisk położony zostaje na pamięć o ofierze księcia na Kosowskim Polu niż na zasługach żony²⁴⁸.

²⁴⁴ М. Пурковић, *Принцезе...*, s. 91.

²⁴⁵ Д.М. Грујић, *Велика схима кнегиње Милице, удовице Лазарева*, „Гласник Скопског научног друштва”, бр. 11, 1932, s. 237-239; *О монастире Лубостини*, „Христианское чтение” 1865, ч. 2, s. 141-142.

²⁴⁶ Zob. Филарет, op. cit., s. 144.

²⁴⁷ Тлумачение на новосербски најдује се у: *Списи о Косову*, прир. М. Грковић, Београд 1993, s. 110-111. Szerzej na temat utworu: Z. Brzozowska, *Twórczość literacka kobiet w średniowiecznej Serbii (XIII-XV w.)*, w: „Vade Nobiscum” 2011, nr VII, Łódź, s. 44-47.

²⁴⁸ Wspominana jest ponadto 11 listopada – w dzień swojego zaślubienia.

Centrum narodzin kultu świętej była Ljubostinja, skąd promieniował on dalej. W XVIII wieku do spisu genealogicznego z Tronošy (serb. *Tronoški rodoslov*²⁴⁹) wpisano cuda, jakie miały miejsce przy grobie Milicy, podkreślano, że ciało carycy pozostało nienaruszone, a z trumny wydobywał się aromat²⁵⁰.

Nierozwiązane pozostaje pytanie dotyczące ustanowienia oficjalnego kultu świętej. W 1930 roku temat ten podniósł Čedomilj Mijatović na łamach czasopisma „Vreme”²⁵¹ (oraz jednorazowo w „Dnevniku”²⁵²), kierując list do patriarchy serbskiego Dymitra z apelem, by do grona serbskich świętych włączyć księżną Milicę za jej zasługi „jako żony serbskiego świętego księcia Lazara”, „podwójnie jako matki serbskiego świętego Stefana Wysokiego” oraz „w służbie serbskiemu narodowi w jego ciężkich chwilach następujących po kosowskiej katastrofie”. Na apel odpowiedział Leonid A. Matwiejew, rosyjski badacz, religioznawca, twierdząc, że Rosjanie „już dawno” włączyli Milicę w poczet swoich świętych wraz ze Stefanem Lazarevicem. Nie podaje jednakże dokładnej daty kanonizacji, przypuszczając jedynie, że musiała ona nastąpić przed rokiem 1903, w którym odbyły się ostatnie oficjalne kanonizacje w Cerkwi rosyjskiej przed rewolucją w 1917 roku. Jako potwierdzenie swojego stanowiska przywołuje spis świętych z kalendarza prawosławnego na rok 1928 wydrukowanego w Czechosłowacji, w którym pod datą 19 lipca widnieje Milica wraz ze Stefanem Lazarevicem²⁵³. Do dyskusji włączył się także Risto Kisić²⁵⁴, informując, że również w bułgarskim „Słowiańskim kalendarzu” cerkiewnym (wydawany przez „Sveslovensko društvo” w Sofii) Milicę wymienia się wraz z synem wśród grona południowosłowiańskich świętych²⁵⁵. „Vreme” opublikowało także list igumena monasteru Ljubostinja, Sevastijana Putnika, który stanowi świadectwo żywego ludowego/lokalnego kultu księżnej w tym ośrodku monastycznym²⁵⁶. Mimo wszystko nie podjęto wiążących ustaleń, a Leontije Pavlović jeszcze w latach 60. XX wieku pisał: „Званично проглашење није извршено” („Oficjalne ogłoszenie [świętości – D.G.] nie nastąpiło”)²⁵⁷.

²⁴⁹ *Rodowód* opisuje historię Serbii od czasów Nemanjiciów aż do przełomu wieków XV i XVI. W lutym 1791 roku ze starszej wersji przepisał go i częściowo zredagował mnich Józef z monasteru Tronoša, zob. Јосиф Трношац, *Трношки родослов*, прев. Д. Протић, Шабац 2008.

²⁵⁰ Л. Павловић, op. cit., s. 202.

²⁵¹ Numery: 2889 (11 I), 2892 (14 I), 2894 (16 I), 2895 (17 I) i 2902 (24 I) z 1930 roku.

²⁵² Nr z 9 II 1930.

²⁵³ Nr 2892 (14 I) z 1930 r.

²⁵⁴ Wydawca tzw. „Małej Biblioteki”, w której drukowano teksty m.in. Sime Pandurovicia, Svetozara Ćorovicia i in.

²⁵⁵ Nr 2895 (17 I) z 1930 r.

²⁵⁶ Nr 2894 (16 I) z 1930 r.

²⁵⁷ Л. Павловић, op. cit., s. 187.

Opowieść o świętym życiu władczni stanowi część żywotów jej męża i syna autorstwa dwóch twórców: arcybiskupa Danila III²⁵⁸ – *Słowo o księciu Lazarze (Povesno slovo o knezu Lazaru, 1392/1393-1398)*²⁵⁹ oraz Konstantyna Filozofa (Kostenečkiego) – *Żywot św. Stefana Lazarevicia (Žitije sv. Stefana Lazarevića, 1431 r.)*. Słowo zachowało się w odpisie z XVI wieku (nr 79, Biblioteka Patriarchalna w Belgradzie). Jeśli zaś mowa o *Żywocie* autorstwa Konstantyna – zachowały się odpisy z XV–XVII wieku²⁶⁰. Filaret Gumilowski odnotowuje za Wiktorem Grigorowiczem, że istniały trzy różne redakcje tekstu Konstantyna: „Сколько могу догадываться, есть нѣсколько рецензій сего житія. Одна – подлинная съ подробностями; другая та, которая ходитъ по Россіи; третья – внесенная въ цароставникъ и Никонову лѣтопись”²⁶¹.

Do biografii Milicy odnosi się również Grzegorz Cambłak w tekście z 1404/5 roku *Słowo o przenosu moštiju svete Petke iz Trnova u Vidin i Srbiju (Słowo o przenosinach relikwi św. Petki z Trnowa do Widynia i Serbii)*, chwalać jej dyplomatyczne starania w celu odzyskania relikwii świętej²⁶².

Współczesny żywot świętej napisał Justin Popović, opracowując go, korzystał z dzieł Konstantyna Filozofa, Danila III oraz informacji historycznych. Zbudował wizerunek Milicy jako jednej z licznych serbskich wdów, które płaczą za swymi mężami po bitwie kosowskiej. Przywołał biblijny obraz płaczącej Racheli (Jr 31,15; też: Mt 2,18), sytuując w miejscu dzieci cały serbski naród. Poprzez tę analogię oraz niedościgniony wzór świętości Matki Boskiej, Milica w świadomości prawosławnych Serbów staje się pramatką serbskiego narodu i patronką serbskich matek („majka хришћанка”), zwłaszcza w swoich funkcjach opiekuńczych wobec najbardziej potrzebujących – wdów, sierot, chorych i cierpiących: „После Косова она беше као нека српска Прамати Рахилъа која плакаше над оном

²⁵⁸ Na temat autorstwa tekstu zdania są podzielone – mówi się także o anonimowym twórcy z monasteru Ravanica, *Povesno slovo o knezu Lazaru*, w: *Стара српска књижевност...*, s. 411. <www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Knjige/Srpska_knjizevnost_u_100knjiga/II-153244-003#page/225/mode/1up>, dostęp: 12.09.2016.

²⁵⁹ И. Руварац, *Повесно слово о кнезу Лазару*, „Летопис Матице Српске”, 117, 1875, s. 108-121. Tekst po raz pierwszy opublikował St. Novaković, „Гласник Српског Ученог Друштва” 1867, књ. XXI, s. 158-164, tłumaczenia na współczesny serbski dokonał Milivoje Bašić, „Из старе српске књижевности”, прево и саставио М. М. Башић, Београд 1926. Nowsze wydanie we współczesnej wersji językowej zob. *Повесно слово о кнезу Лазару*, w: *Стара српска књижевност...*, s. 113-118.

²⁶⁰ Szczegółowo na ten temat: Константин Филозоф, *Повест о Словима. Житије деснота Стефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Београд 1989, s. 12-13. Pierwsza publikacja oryginalnego tekstu: Б. Јагић, *Живот Стефана Лазаревића*, „Гласник Српског Ученог Друштва” 1875, књ. XLII, s. 223-328. Na współczesny serbski przełożył jako pierwszy: Л. Мирковић, *Живот Стефана Лазаревића*, w: *Старе српске биографије XV и XVII века – Цамблук, Константин, Пајсије*, Београд 1936, s. 41-125.

²⁶¹ В. Григорович, *Очерк путешествия по европейской Турции*, Казань 1848, s. 221, cyt. za: Филарет, op. cit., s. 140.

²⁶² Г. Цамблук, *Слово о преносу моштју свете Петке из Трнова у Видин и Србију*, w: idem, *Књижевни рад у Србији*, ред. Д. Петровић, Београд 1999, s. 157-159.

побијеном и овом поробљеном српском децом својом. (...) Она је мајчински збрињавала сирочад и удовице, тешила увцељене, хранила гладне, одевала наге”²⁶³.

Postać księżnej Milicy pojawia się także w zbiorze Filareta Gumilowskiego na dzień pamięci Stefana Lazarevicia (19 lipca) – *Воспоминание о св. Стефанъ Лазаревичъ и о матери его Милицѣ*²⁶⁴:

Счастлив был Стефан, имевш ий такую мать, какова была кн. Милица; умная, энергическая, благочестивая, она много облегчала тяжкую долю народа, над которым начал тяготеть меч турок, восстанавливала народные храмы, напр. Дечанской обители, у тешала бедность и вдовство бесприютное. Летопись говорит о Милице: „по смерти мужа своего, недалеко от Крушевца, в России, созда монастырь, зовомий Любостиня, и тамо постриглася в иночество и совоку пила многия сестры, наипаче великих госпожи, котории вдови изостали по мужех избитых с Лазарем на Косову. И тамо преставилася и погребена. А како она тамо Богу угодила, свидетельствуют чудеса повседневныя над немощными, котории приходят к гробу ея, многократ и миро истекает от гроба ея”. Она скончалась в великой схиме нояб. 11, 1405 г.²⁶⁵

Nowego znaczenia święto Milicy nabrało w 1942 roku, kiedy biskup Nikołaj Velimirović ułożył służbę jej dedykowaną, pisaną na wzór tekstów ku czci świętych mnichów (*prepodobnych*). Według niej odprawiane są nabożeństwa związane z dniami pamięci Milicy w Ljubostinji. Prace nad wydaniem *Srbljaka* z 1989 r., trwające z przerwami od 1926 roku, wskazują na dążenie do upowszechnienia kultu i ustalenia osobnego święta ku czci Milicy w ramach kalendarza ogólnocerkiewnego. Służba Velimirovicia włączona została do zbioru z zachowaniem oryginalnego języka utworu, cerkiewnosłowiańskiego²⁶⁶. Oficjum ku czci Milicy w *Srbljaku* (*Pamet prepodobne matere naše Jevgenije*) obok już wcześniej dodanego *Oficjum ku czci św. Angeliny* (*Pamet prepodobne matere naše Angeline, despotice srpske*) stanowi realizację zamierzeń dużo wcześniejszych, związanych z pracą nad belgradzkim *Srbljakiem* metropolity Mihajla (1861 rok) i planem zamieszczenia w nim tekstów poświęconych świętym kobietom²⁶⁷. Uzupełnienie *Srbljaka* motywowane było przede wszystkim potrzebą aktualizacji dawnych modeli duchowości:

Przypomnienie starych kultów anachoretów żyjących w odległym X-XII wieku na terenach między Kosowem i Ryłą (jest to dzisiejsza serbsko-bułgarska i bułgarsko-macedońska granica) jest nie tylko dopełnieniem wizerunku wielkich postaci z historycznej przeszłości, ale sugeruje zapoczątkowane w czasach współczesnych swoiste próby odnowy modelu życia pustelniczo-monastycznego, czy po prostu próby odnowy duchowej, dziś, jak może nigdy dotąd, tak bardzo potrzebnej²⁶⁸.

²⁶³ Zob. *Спомен свете матере наше Евгеније – Ефросиније, Српске царице Милице*, <<https://svetosavlje.org/zitija-svetih-8/20/>>. I to samo pod innym tytułem: *Преподобна Евгенија (Лазаревич)* <www.spc.rs/sr/prepodobna_evgenija_lazarevitsh>.

²⁶⁴ Филарет, *Воспоминание о св. Стефане Лазаревиче и о матери его Милице*, в: *Святые южных славян*, С.-Петербург 1894, s. 140.

²⁶⁵ Филарет, op. cit., s. 143.

²⁶⁶ Na temat prac nad *Srbljakiem* zob. D. Gil, *Serbska hymnografia...*, s. 105.

²⁶⁷ Ibidem, s. 82.

²⁶⁸ Ibidem, s. 106.

We wspomnianym zbiorze służba ku czci świętej widnieje jako osobny tekst pod datą identyczną jak dzień pamięci Stefana Lazarevicia (19 lipca).

W dwudziestoleciu międzywojennym podjęto próby druku (1926 i 1935 rok) kolejnej wersji *Srbljaka*, w której według założeń biskupów i archimandrytów miały znaleźć się wszystkie dostępne podówczas teksty oficjów ku czci serbskich świętych – w tym także poświęcone Serbkom. Niestety, wybuch II wojny światowej przekreślił ukończenie druku w całości²⁶⁹. Nikolajovi Velimiroviciovi można przypisać zasługę popularyzacji kultów kobiet w czasie międzywojnia. Prawdopodobnie w ramach prac związanych z przygotowaniem *Srbljaka*, bp Velimirović napisał *Oficjum św. Evgenii* (księżnej Milicy). Do postaci księżnej odwoływał się również w swoich kazaniach tematycznie związanych z bitwą na Kosowym Polu, a szczególnie w tych głoszonych podczas pobytu w jej fundacji – monasterze Ljubostinja w latach 40. XX wieku:

Ми се данас налазимо пред једном од премајки наших која се таквом водом појила и благодарећи томе, све ударе судбине поднела, а са снагом која изненађује. Царица Милица је Српкиња са најдраматичнијим животом: прво, царица и срећна мајка, затим црна косовска удовица и најзад смерна калуђерица и ктиторка овога светог храма. Госпођа Милица прва у Србији, на Балкану, ћерка властелина Југ Богдана, царева супруга, сестра Бошка Југовића, мајка великог господара Србије Стефана Високог. [...] Царица Милица је као јунак: после Косова је сав терет на њој, све очи упрте у њу, све наде везане за њу, али она има јаку дуђшу²⁷⁰.

Sakralny wizerunek Milicy opiera się na przekazie współczesnego jej hagiografa, arcybiskupa Danila III, z *Повесног слова кнезу Лазару* (1392/1393 rok), który stwierdza, iż do roku 1393, gdy oddaje ster państwa synowi, Milica „męską ręką” włada krajem. Autor uwypukla związki władczyni z królewską dynastią, symbolizowaną przez tzw. „łozę” Nemanjiciów, i kreuje postać według normatywnego dla obrzędu wzorca świętego władcy – mężczyzny. Jedną z głównych zalet królowej jest więc swego rodzaju „męskość”, którą oddaje nietypowa dla kobiety siła („odrzucała kobiece słabości”) i umiejętności rządzenia („podjęła »męskie staranie« w sprawach państwowych”). Punkt widzenia Danila III, który na czas regencji symbolicznie „pozbawia” Milicę cech kobiecych, znajdzie odzwierciedlenie również w późniejszych charakterystykach jej postaci, zarówno historycznych, jak i obrzędowych, por.: „[...] кнегиња Милица се као мушка глава борила са свим унутрашњим и спољним неприликама које су на Србију наишле после боја на

²⁶⁹ Ibidem, s. 103-104.

²⁷⁰ Царица Милица као пример охрабрења и наши страљивци – Беседа владике жичког Николаја у Љубостињи, „Политика” 1940, бр. 11489. Dostępne online: <<https://svetosavlje.org/kosovo-i-vidovdan/15/>>, dostęp: 1.03.2019.

Косову”²⁷¹; „Била је, што бисмо рекли, »мушко« (»мужанствена жена«) и имала је све врлине”²⁷².

W najwcześniejszej fazie rozwoju kultu świętej właściwym propagatorem jej wielkości i religijno-państwowego znaczenia stał się biograf jej syna, Konstantyn Filozof, który wplótł obszernie fragmenty poświęcone księżnej w tekst żywota (1431 rok) Stefana Lazarevicia. Konstantyn ukazuje ją dwuwymiarowo: jako matkę („Достојна славе и веома мудра мати [Милица], која превазилазила многе изабране матере [...]”) i doskonałą opiekunkę kraju, którą nie przestaje być, mimo oddania władzy synowi: „[...] знала је светске [ствари] у којима је тешко снаћи се”²⁷³. Utwór Konstantyna odnotowuje dwa politycznie ważne fakty, w których Milica odegrała czołową rolę: misję dyplomatyczną do sułtana Bajazyta, aby położyć kres plotkom na temat rzekomego przymierza Stefana z Węgrami przeciw sułtanatowi i by przygotować jego wizytę na dworze sułtańskim, a także by załagodzić konflikt Stefana z Sulejmanem z powodu młodszego brata władcy – Vuka. W podróż na sułtański dwór Milica nie wyruszyła sama – miała znamienitą towarzyszkę – mniszkę Jefimiję (Jelenę Mrnjavčević) wdowę po despocie Uglješy Mrnjavčeviću – znaną w serbskiej historii literatury jako pierwsza serbska kobieta pisarka²⁷⁴. O zasługach obu kobiet pisze zarówno Konstantyn Filozof, jak i Grigorij Cambłak. Jak słusznie zauważają Svetlana Tomin i Izabela Lis-Wielgosz, utwory literackie, w których pojawiają się obie wdowy, „nie traktują wyłącznie o kobiecej pobożności, hojności i ogólnie pojętych dobrych uczynkach, lecz także o mądrości, walorach intelektualnych, odwadze – męstwie kobiet”²⁷⁵. Działania dyplomatyczne Milicy i wspierającej ją Jefimiji zakończyły się sukcesem, a podróż zaowocowała dodatkowo przenosinami relikwii św. Petki z Widynia do Belgradu. Doniosłą rolę Milicy (i Jefimiji) podczas przenosin ciała ascetki zaświadcza Grzegorz Cambłak. Akcentuje on znaczenie tego wydarzenia w historii Serbii, zyskanie relikwii świętej uważa za sprawę nadrzędną dla utrzymania i umocnienia narodowej tożsamości Serbów. Według

²⁷¹ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960, s. 246.

²⁷² М. Пурковић, *Принцезе...*, s. 90 (podkreślenie moje – D.G.).

²⁷³ Oba fragmenty w: Константин Философ, *Житије деснота Стефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, Београд 1989, s. 197.

²⁷⁴ Na temat Jefimiji zob.: B. Lomagistro, *Jefimija monaca: storia di donna nella Serbia medievale*, Parnaso, 2020; M. Koch, *...kiedy dojrzejemy jako kultura... Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku (kanon – genre – gender)*, Wrocław 2007; I. Lis-Wielgosz, *Tworzona przez mężczyzn – odtwarzana przez kobiety. Kultura i literatura staroserbska*, w: *Męskie światy w życiu kobiet. Literatura - historia - język*, red. B. Wałęciuk-Dejneka, Kraków 2018, s. 199-214. С. Томин, *Допринос жена српској култури средњег века*, у: *Књиженство теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, уред. проф. др Б. Дојчиновић, проф. др А. Вранеш, проф. др З. Бечановић-Николић, Београд 2015, s. 1-26. A także na stronie projektu „Knjizenstvo. Teorija i istorija ženske knjizevnosti na srpskom jeziku do 1915. godine”: <<http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/autorke/jelena-mrnjavcevic-jefimija>>, dostęp: 9.10.2020.

²⁷⁵ I. Lis-Wielgosz, *Tworzona przez mężczyzn...*, s. 210.

Camblaka, na audiencji u sułtana Milica wypowiedziała słowa: „Ако хоћеш све што бисмо имали да замениш за жељене нам мошти, готови смо то уступити”²⁷⁶. *Adventus reliquiarum* św. Petki nie jest jedynym, które notuje serbska historia²⁷⁷, jednak w specyficznej sytuacji dziejowej nabiera wyjątkowego znaczenia politycznego i religijnego. Umieszczenie relikwii świętej w Belgradzie miało na celu nie tylko uchronienie ich przed zniszczeniem przez Turków, ale głównie podniesienie prestiżu państwa, miasta (Stefan Lazarević ogłasza Belgrad stolicą Serbii) i władcy przez osobę nowego „świętego obrońcy” kraju i wiary, który potwierdza Boże wybranie Serbii i dowodzi ciągłości Bożej opieki nad nią. Obecność relikwii uświęca ziemię i naród, to rodzaj teofanii, dzięki której Bóg wkracza w losy państwa, wpisując je w szerszy kontekst planu zbawienia.

Relikwie od zarania serbskiej państwowości były swoistym dynastycznym *vexillum*²⁷⁸. Danica Popović pisze, iż gromadzenie w Belgradzie relikwii świętych (poza św. Petką także carycy Teofano i cara Konstantyna) było próbą proklamacji programu politycznego Stefana Lazarevicia o daleko idących ambicjach – stolica zyskała nie tylko swój reprezentacyjny kształt, ale także duchową tożsamość – została pomyślana jako przestrzeń sakralna, dla której wzorem było Nowe Jeruzalem²⁷⁹. Lata pomiędzy bitwą kosowską (1389 rok) a upadkiem despotowiny (1459 rok) i podziałem Serbii na tureckie paszalyki zaznaczają się w świadomości społecznej jako czas zwrotu ku przeszłości, z której czerpano wzorce i siłę do walki, stąd w Serbii tego okresu silny rozwój kultu Stefana Pierwoukorowanego oraz wspólnych dla całej południowej Słowiańszczyzny świętych opiekunów państw, stolic i carskich dynastii, jak Paraskiewy-Petki Tyrnowskiej (Bułgarskiej, Serbskiej, Belgradzkiej, Jasskiej, Nowej), która od XIII wieku, od słynnej bitwy pod Kłokotnicą, patronowała odrodzonemu po bizantyńskiej niewoli cesarstwu bułgarskiemu. W tym samym szeregu staje książę Lazar, którego kult szerzy się m.in. dzięki żonie, autorce pochwały dedykowanej zabitemu władcy.

Swoją polityką księżna nieustannie dążyła do utrzymania względnej niezależności Serbii od sułtanatu, co skłoniło ją do podjęcia decyzji o oddaniu, za cenę pokoju, ręki najmłodszej córki, Olivery, sułtanowi Bajazytowi, tradycyjnie odbierane jako zgoda na wysłanie własnego dziecka do haremu. Los Olivery Konstantyn Filozof przyrównał do losu biblijnej Estery („Księga Estery”), przez co jej postać stała się symbolem najwyższej ofiary za

²⁷⁶ Cyt. za: С. Томин, op. cit., s. 34.

²⁷⁷ Jako przykład najbardziej znamienny należy przywołać świadectwo hagiografa mówiące o obdarowaniu Stefana Pierwoukorowanego relikwiami Świętego Krzyża przesłanymi mu przez Simeona z Góry Atos, por. Д. Поповић, op. cit., s. 255.

²⁷⁸ Ibidem, s. 254.

²⁷⁹ Ibidem, s. 261.

utrzymanie istnienia narodu i państwa oraz zachowanie rodzimej wiary. Według legendy, drogę z rodzimego Kruševaca, którą Olivera zmierzała na dwór sułtana, lud miał wysypać różami²⁸⁰.

Zgodnie z islamskim prawem żadna chrześcijanka nie mogła zostać żoną muzułmanina, jeśli nie zmieniła wiary, Milica jednak wymogła na sułtanie zgodę, iż córka nie będzie zmuszana do realizacji tych zasad i porzucenia prawosławia. I faktycznie, źródła historyczne zaświadcniają, że podczas całego dwunastoletniego pobytu w haremie Olivera nie zmieniła wyznania, a na potwierdzenie tej tezy podaje się fakt, że Turcy wypełnili swoje sojusznicze zobowiązania, oddając ciało księcia Lazara z Prisztiny do Ravanicy i pozwalając Oliverze wspomagać prawosławny Kościół materialnie – przesłała na przykład w darze dla Studenicy kir na relikwiarz Stefana Pierwoukorowanego²⁸¹. Postać i historia Olivery nabrały znaczenia między wiekiem XVIII a drugą połową wieku XIX, kiedy tzw. *žrtva za narod* stała się szczególną formą męczeństwa, chociaż do dzisiaj księżniczka nie została kanonizowana. Materialnym świadectwem jej popularności są, między innymi, portrety męczennic Milevy (Olivery), Mary (córki despoty Jerzego Brankovicia) i Jeleny (córki Lazara Brankovicia) zamówione przez metropolitę belgradzkiego Innocentego (1898–1905) na ołtarz cerkwi archidiecezjalnej w Belgradzie oraz witraże obrazujące Milewę w cerkwi św. Jerzego w Nowym Sadzie²⁸². Decyzja księżnej Milicy o wydaniu córki za Turka, by chronić Serbię, komentowana jest jako czyn pod względem moralnym równy ofierze życia jej męża, księcia Lazara, na Kosowym Polu: „Жена по својој природи одређена да штити живот, посвећује се продужењу живота, њена оданост идеји не иде до апсурда. У складу са природним дужностима Миличин став је високо моралан и равночастан са Лазаревим”²⁸³. Oznacza ono przekroczenie osobistego bólu oraz poniżenia na rzecz dobra narodu:

Мач славног кнеза Лазара сину своме Стефану Високом си дала, а ти си Крст Христов као мач духовне победе узела, на спасење душе своје и рода Србског Богоносног од зла турског: Зато се и сада моли за нас и за све Православне Хришћане који те са љубављу прослављају, мати мироточива²⁸⁴.

Zgodnie z modelem panującego opisuje Milicę biskup Filaret Czernihowski. Matka Stefana Lazarevicia występuje w tekście jako niezależna, silna, samodzielnie kierująca

²⁸⁰ Fragmety N. Giljen, O. Šaranović, S. Jovičević-Jov, *Princeza Olivera, zaboravljena srpska kneginja*, Beograd 2009, s. 2, online: <www.princezaoliverafond.org.rs/flash/download/biografija.pdf>, dostęp: 4.07.2012.

²⁸¹ J. Vučićević, *Zaboravljena srpska princeza koja je iz turskog harema mnogo učinila za Srbiju*, online: <<https://rs-lat.sputniknews.com/kultura/201812291118300231-princeza-Olivera-Lazarevic-despina/>>, dostęp: 5.07.2012.

²⁸² Л. Павловић, op. cit., s. 293-294.

²⁸³ Р. Павловић, *Именон и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милицы*, cyt. za: С. Томин, op. cit., s. 35.

²⁸⁴ Служба, tropar 4. Dostępne online: <www.crkva.se/srbi_evgenija.htm>, dostęp: 29.06.2012.

państwem władczyni, strażniczka i obrończyni praw małoletniego syna do tronu. Jest mądra i zapobiegliwa, realizuje wszystko, co zamierzy. Jej zdolności uwypuklają niezwykle skomplikowane warunki, z jakimi musi sobie radzić – zniszczenia wojenne ojczyzny, silna opozycja wewnętrzna, dzielenie kraju przez rywali politycznych, zagrożenie tureckie:

После страдальческой кончины кн. Лазаря старший сын его Стефан остался ещё малолетним. И мать Стефана, умная кн. Милица, приняла дела Сербии в своё ведение. Сперва удалось Вуку Бранковичу достать себе большую половину Сербии. Но умная деспотисса мало-помалу улучшила дела свои и Сербии. На первых порах много надобно было трудиться, чтобы сколько-нибудь поправить разоренный войною край. К большому горю, явились раздоры: некоторые предлагали вступить в союз с Венгрией и вместе с нею воевать против султана. Мысль эта до того увлекла иных, что составилась заговор лишить Стефана прав деспота. А другие недоброжелатели доводили до сведения султана, что Стефан – враг султана²⁸⁵.

Na najważniejsze zalety Milicy rosyjski biskup wybiera umiejętności dyplomatyczne i odwagę podejmowania trudnych decyzji w interesie kraju. To, co może być odebrane jako poniżenie, tragedia matki i nieszczęście Serbii, czyli poddańcza wizyta na dworze sułtańskim, sojusz z Osmanami i oddanie córki na żonę Turka, Filaret przekształca w skuteczne narzędzia walki z wrogiem, w siłę i powodzenie władczyni. Śmiało unaocznia, że dzięki odważnym decyzjom matki Stefana kraj może nadal cieszyć się wolnością, a on sam zachować należne prawa. Po wizycie księżnej sułtan, według Rosjanina, nie żąda, lecz prosi o rękę Olivieri, jej brata traktuje jak syna:

Деспотисса сама явилась к султану с изъявлением покорности. Султан принял ее ласково. Затем и юный деспот отправился к Баязету. [...] «Если ты, – прибавил султан, – будешь делить мои походы, ты будешь покоен, – принимаю тебя за сына, дети мои, чувствую, перессорятся; тогда придет время, что ты не только будешь владеть покойно своею страной, но приобретешь соседние; при мне поступай так: смирай сильных твоих и держи их в руках». Никто не ожидал, чтобы грозный султан так отечески принял молодого Стефана, и – тем более было радости для Сербии. Баязет «просил у деспотиссы Саломию, меньшую дочь ее, в супругу себе и обещался принимать Стефана за сына». Для покоя Сербии умная Милица согласилась исполнить желание султана. Это было в 1393 году. Через год после того в 1395 году Стефан с войском своим отправился в поход в помощь Баязету, воевавшему с Венгрией; [...]. За то Сербию миновали разгромы, нанесенные Баязетом крестоносцам, Венгрии и Греции²⁸⁶.

Nawet kiedy Stefan przejmuje samodzielne rządy, matka musi ratować go przed zgubą podejmując kolejną odważną dyplomatyczną interwencję u sułtana:

Старший сын Баязета вступил после того в союз со Стефаном, уже как независимым владельцем. Зато Вук, оскорбившись на брата, поспешил к Сулейману; Милица поспешила за ним вслед, чтобы уговорить; не догнав его в Сербии, неустрашимая явилась в ставку Сулеймана и успела примирить султана со Стефаном²⁸⁷.

Okres życia Milicy od momentu wstąpienia do zakonu potraktowany został skrótowo przez hagiografa, ale jednocześnie powiązał go on z nieustającą aktywnością: działalnością

²⁸⁵ Филарет Черниговский (Гумилевский), *Воспоминание о св. Стефане Лазаревиче и о матери его Милице*,... s. 140.

²⁸⁶ Ibidem, s. 141-142.

²⁸⁷ Ibidem, s. 143.

fundacyjną i funkcjami opiekuńczymi wobec ubogich lub potrzebujących – do tej grupy zaliczone zostały wdowy po poległych na Kosowskim Polu serbskich rycerzach:

Счастлив был Стефан, имевший такую мать, какова была кн. Милица; умная, энергичная, благочестивая, она много облегчала тяжкую долю народа, над которым начал тяготеть меч турок, восстанавливала народные храмы, напр. Дечанской обители, утешала бедность и вдовство бесприютное. Летопись говорит о Милице: „по смерти мужа своего, недалеко от Крушевца, в Рации, созда монастырь, зовомый Любостиня, и тамо постриглася в иночество и совокупила многия сестры, наипаче великих госпожи, котории вдови изостали по мужех избитых с Лазарем на Косову. И тамо преставилася и погребена. А како она тамо Богу угодила, свидетельствуют чудеса повседневныя над немощными, котории приходят к гробу ея, многократ и миро истекает от гроба ея”. Она скончалась в великой схиме нояб. 11, 1405 г.²⁸⁸

*

Monarchiczny obraz księżnej utrwalaony został w społecznej świadomości dzięki ludowym pieśniom epickim poświęconym bitwie na Kosowym Polu²⁸⁹. Milicę symbolicznie „koronowano” na carycę, podobnie jak Lazara na cara, z wdzięczności za dzieła i zasługi dla kraju i jego Kościoła²⁹⁰. W utworach autorzy identyfikują ją z córką Jug Bogdana, siostrą słynnych dziewięciu braci Jugoviciów. Księżna jest w nich ukazywana jako wierna i oddana małżonka, która przeczuwając nadchodzące nieszczęście, stara się zatrzymać na dworze choćby jednego z dziewięciu braci wyruszających na Kosowskie Pole. Jest pierwszą osobą, która dowiaduje się o śmierci Lazara, a wraz z nim Jug Bogdana i jego synów, i jako pierwsza zapłaczce nad losem osieroconego narodu. Pieśni epickie dedykowane Milicy i jej mężowi znane są w Rosji²⁹¹, gdzie Milica jest również czczona jako święta patronka kraju – „dodająca sił i pocieszająca cierpiącą teraz Serbię”²⁹². Przedkosowskie i pokosowskie cykle epickie opiewające książęcą parę zna także Grecja. Ich popularność tłumaczy analogia między bitwą kosowską a upadkiem Konstantynopola²⁹³. Warto w tym miejscu dodać, że autorzy i autorki greckich przekładów serbskich dzieł podkreślają w komentarzach silny wpływ kobiet na mężów w średniowiecznej Serbii. Milica reprezentuje tu typ serbskiej szlachcianki dawnych

²⁸⁸ Ibidem.

²⁸⁹ Teksty weszły do dwóch cykli pieśni epickich: przedkosowskiego – *Жеднидба кнеза Лазара, Царица Милица и змај од Јастрепца, Зиданье Раванице* – i pokosowskiego – *Цар Лазар и царица Милица, о боју косовском, Царица Милица и Владета Војвода* – wszystkie zebrane w zbiorze Vuka Karadžicia *Српске народне песме* z 1845 roku. Jedna z tych pieśni występuje poza cyklami: *Сан царице Милице*.

²⁹⁰ М. Милосављевић, *Највољенија српска царица*, „Православље. Новине српске патријаршије, Информативно-издавачка установа Српске Православне Цркве” 2007, бр. 959, Београд. Dostępne online: <www.pravoslavije.org.rs/broj/959/tekst/najvoljenija-srpska-carica/>, dostęp: 5.04.2012.

²⁹¹ Zob. *Хрестоматия по истории средних веков в трех томах*, ред. С.Д. Сказкин, том II, X-XV века, Москва 1963. Fragmenty dostępne online: <www.illuminats.ru/component/content/article/31---xi-xv-/1275-the-songs-on-the-battle-of-kosovo-qmurat-on-the-kosovo-field-qking-lazar-and-queen-milica-serbia>, dostęp: 13.04.2012.

²⁹² „Вместе со своим мужем она подает силу свыше и утешение страждущей ныне Сербии”. Żywot dostępny online: <<http://days.pravoslavie.ru/Life/life6935.htm>>, dostęp: 13.05.2012 (tłumaczenie moje – D.G.). Pamięć świętej w Rosji: 19 lipca.

²⁹³ J. Ђорђевић-Јовановић, *Цар Лазар и царица Милица у грчкој књижевности*, „Прилози за књижевност и језик, историју и фолклор”, књ. 76, Београд 2010, s. 95. Dostępne online: <www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-6673/2010/0350-66731076095D.pdf>, dostęp: 15.05.2012.

czasów ukazywanej jako mądry doradca i podpora męża, Lazar jest przykładem serbskiego patrioty, żołnierza walczącego za ojczyznę²⁹⁴.

Na pewno ważnym momentem w dążeniu do autonomizacji kultu Milicy były wypadki czasów drugiej wojny światowej, gdy na terenach, jakie znajdowały się pod władzą Chorwatów, doszło do profanacji świątyń z relikwiami czołowych serbskich świętych, cara Uroša, księcia Lazara i Stefana Štiljanovicia. Interwencja u Niemców spowodowała przekazanie ich szczątków Serbom. Ówczesny marionetkowy rząd Milana Nedicia uczynił z tego wydarzenia święto narodowe i religijne. Ciała przywieziono do Belgradu 14 kwietnia 1942 roku w uroczystej procesji i złożono w katedralnej cerkwi stolicy. Następnego dnia zastępca aresztowanego patriarchy Gabriela Dożicia, metropolita Józef Cvijović, odprawił w obecności rządu uroczystą liturgię błagalną (tzw. moleben, gr. paraklis). Podczas nabożeństwa odczytano *Pochwałę księciu Lazarowi* autorstwa Milicy.

Ze względu na związek świętej z tragedią na Kosowym Polu i sytuacją kraju dzisiaj – „po Kosowie” – kult księżnej szczególnie zyskuje na znaczeniu w kontekście odłączenia Kosowa i Metohii od Serbii. W kazaniu biskupa Jovana (Puricia) z 2005 roku, wygłoszonym podczas obchodów świętosawskich²⁹⁵, Milica przywołana została jako Bogu i narodowi oddana władczyni, a także, a może przede wszystkim, jako władczyni zniewolonego państwa. Sytuacja Serbii za czasów panowania Milicy jest odniesiona do współczesności, gdy duchowny retorycznie pyta: „Шта би нам данас ова Света кнегиња поручила после окупације Косова и Метохије?”²⁹⁶. I, cytując fragmenty żywota świętej autorstwa Danila III, odpowiada: „Сетимо се само њеног житија, како богољубива и народољубива Милица се трену из своје и свеопште туге и »узе на се ревност мушку« те поче храбро и мудро владати својим народом. Да ли ми имамо ту мудрост и да ли је молимо од Бога данас?”²⁹⁷. Kult świętej władczyni zostaje więc zaktualizowany *per analogiam* do wydarzeń z przeszłości – Kosowo ponownie utracono na rzecz „innowierców”, stąd następuje zwrot ku tym, którzy o Kosowo, jego serbskość i prawosławie („świętosawie”) walczyli, którzy „łożą” księcia Lazara przedłużają świętą „łożę” Nemanjiciów, powołaną do umocnienia prawosławia w Serbii. Za wzór do naśladowania podaje się traktowanie przez Milicę relikwii narodowych świętych – „błogosławieństwa serbskiej ziemi” i „pokrzepienia narodu”. Przypominane są zabiegi Milicy o przeniesienie ciała św. Petki, a także troska o bezpieczeństwo doczesnych

²⁹⁴ Ibidem, s. 100.

²⁹⁵ Tekst online: <<http://pravoslavlje.spc.rs/broj/909/tekst/ukrepi-decu-moju-u-blagovernosti/>>, dostęp: 20.05.2012.

²⁹⁶ „Ukrepi decu moju u blagovernosti”. Dostępne online: <<http://pravoslavlje.spc.rs/broj/909/tekst/ukrepi-decu-moju-u-blagovernosti/>>, dostęp: 20.05.2012.

²⁹⁷ Ibidem.

szczątków księcia Lazara i ich przenosiny z Prisztiny do Ravanicy. Pojawia się również motyw słusznej kary za grzechy narodu, który nie dotrzymuje zobowiązań wobec („swego”) Boga, inaczej niż jego „praojciec” Lazar. Jovan (Purić) wprowadza go do literatury, cytując słowa modlitwy świętej władczyni zachowane w monasterze Deczańskim: „Умилостиви се на грехе моје, укрепи децу моју у благоверности и благоденствију, да у благочешћу послужи Теби, Богу своме, као господин и родитељ њихов Светопочивши кнез Лазар”²⁹⁸. Modlitwa zwraca też uwagę na mniszy wymiar świętości Milicy. Jej szczególne poświęcenie życiu zakonnemu wyrażone w postach oraz modlitwie, a także w pomocy chorym, opuszczonym i wszystkim potrzebującym.

We współczesnym nauczaniu wiary przez prawosławnych duchownych staje się ona godnym naśladowania przykładem rozumienia powagi spraw duchowych, górowania życia nadprzyrodzonego nad doczesnym. Zacytujmy fragment kazania biskupa szumadijskiego, Jovana, na dzień obchodów pamięci świętego despota Stefana Lazarevicia:

Нисам скептик, верујем у победу, Хришћанин мора да верује у победу, али ми се чини, да се овај наш Српски народ и данас налази у оним истим временима, у временима као пред пресудну битку на Пољу Косову. Чини ми се да се и данас пред нас, пред Српски народ, поставља питање, коме ћемо да се определимо, за које царство, земаљско или небеско. А знамо за шта су се определили и Свети кнез Лазар и деспот Стефан и царица Милица – за Царство Небеско. Зато их данас и спомињемо, зато се данас и окупљамо око ове деспотове задужбине, да га замолимо да нам Бог буде милостив, да нам да мудрости, да нам да крепости²⁹⁹.

Ponownie pojawia się tu motyw dziejów, które zataczają koło – mimo upływu wieków Serbia także dziś znajduje się w momencie decydującym swej historii, a naród nieustannie zmuszany jest do dokonywania dramatycznych wyborów, jakich niegdyś musiała dokonywać Milica. Brakuje mu jednak wielkiego ducha księżnej, jej męstwa, świadomości wiary, odwagi i trafności w działaniu.

²⁹⁸ „Укрепи децу моју у благоверности”. Dostępne online: <<http://pravoslavije.spc.rs/broj/909/tekst/ukrepi-decu-moju-u-blagovernosti/>>, dostęp: 20.05.2012.

²⁹⁹ *Носите бреме један другога (Галатима 6, 2)*. Беседа епископа шумадјског господина Јована на дан прослављања светог деспота Стефана Лазаревића у Светониколајевском Манастиру Павловцу на Космају, <<https://www.eparhija-sumadijska.org.rs/библиотека/item/1230-носите-бреме-један-другога-галатима-6-2>>, dostęp: 06.09.2020.

ROZDZIAŁ VI

ŚW. ANGELINA BRANKOVIĆ (SRPSKA, MATI ANGELINA) – 30 LIPCA i 10 GRUDNIA

Dzień obchodów pamięci św. Angeliny związany z datą jej zaślnięcia, 30 lipca 1520 roku, został prawdopodobnie dość szybko dodany do cyklu świąt w kalendarzu cerkiewnym. Początkowo łączono jej kult z postacią św. Teodory Aleksandryjskiej (V w.)³⁰⁰. Niedługo po śmierci (między 1520 a 1526 rokiem lub 1520 a 1530 rokiem) władczyni zaczęto oddawać jej cześć jako świętej, nazywając „matką Angeliną”. Kult Angeliny związany z rodem Brankoviciów najsilniej się rozwinął na terenie Wojwodiny. W 1523 roku otwarto grób z ciałem metropolity Maksyma (Brankovicia), syna Angeliny i prawdopodobnie przy okazji tej uroczystości mnisi z monasteru Krušedol zaczęli czcić jako świętych wszystkich członków rodziny, w tym Angelinę³⁰¹. Wysoką pozycję Angeliny Branković w gronie serbskich świętych potwierdza liczba dni jej pamięci. Ma samodzielne święto 30 lipca (dzień zaślnięcia), wspomina się o niej także 10 grudnia, w dniu pamięci syna Jovana. Jej imię jest również wymienione w *Sticherze wspólnej serbskich świętych* na 30 sierpnia. Angelinę czczą ponadto inne Cerkwie lokalne. Przez Cerkiew rosyjską została wpisana do kalendarza pod datami 1 lipca i 10 grudnia jako „królowa serbska, sprawiedliwa”, „despotessa”.

Pierwszym ogniskiem kultu była mniejsza krušedolska cerkiew pod wezwaniem Spotkania Pańskiego. W wieku XIX kult świętej coraz bardziej się rozprzestrzenił. Wzrosła liczba pielgrzymów przybywających do Krušedola, szczególnie kobiet. Zmienił się również porządek głównych monasterskich świąt – dzień pamięci św. Angeliny (30 lipca) zastąpił święto św. Maksyma (18 stycznia), dotychczas obchodzone jako najważniejsza krušedolska *slava*. Mniej więcej w połowie wieku XIX lipcowe uroczystości przekształciły się w narodowe manifestacje³⁰². Archimandryta Nikanor Grujić w swoich kazaniach na ten dzień ukazał Angelinę nie tylko jako matkę Brankoviciów, ale przetransponował ten ideał macierzyństwa na poziom ogólnonarodowy, pisząc o Angelinie jako matce całej serbskiej nacji³⁰³. Niedługo potem cześć oddawana św. Angelinie w Wojwodinie przyćmiła dotychczas równoprawne kultury dwóch innych rodzimych świętych – św. św. Anastazji i Heleny Andegaweńskiej. Za sprawą belgradzkiego wydania *Srbljaka* (1861 rok) metropolity Mihajla

³⁰⁰ Por. D. Gil, *Serbska hymnografija...*, s. 72; С. Милеуснић, op. cit., s. 176.

³⁰¹ М.Ј. Јаковљевић, *Света мајка Ангелина (жена српског деспота Стефана Бранковића)*, „Гласник Српске православне цркве” 1961, бр. 10, s. 271.

³⁰² М. Тимотијевић, *Од светитеља до историјскијих хероја. Култ светих деспота Бранковића у XX веку*, „Култ светих на Балкану”, 2002, бр. 7, s. 128.

³⁰³ Por. ibidem, s. 129.

kult świętej rozszerzył się również na teren Księstwa Serbskiego (Kneževina Srbija)³⁰⁴, choć tu, ze względu na odmienną sytuację społeczno-polityczną, do głosu dochodzą przede wszystkim ideały reprezentowane przez carycę Milicę (św. Eugenię-Eufrozyne) i matkę Jugoviciów.

Cały ród Brankoviciów kultywował tradycje opieki nad Cerkwią zapoczątkowane przez dynastię Nemanjiciów, zakładał monaster i cerkwie, wspierał je finansowo. W roku 1486 i 1496 Brankoviciowie wydali też przywileje dla monasteru Chilandar, który to akt, według Svetlany Tomin, miał charakter programowego gestu i wskazywał na duchowo-ideologiczny związek między dwoma dynastiami³⁰⁵. Angelina i Jovan w 1499 roku obdarowali jeszcze jeden atoski monaster, Esfigmenu (Esphigmenou), założony w V wieku przez bizantyńską cesarzową Pulcherię, prawdopodobnie, by wesprzeć jego odbudowę po splądrowaniu przez piratów i pożarze z XIV wieku. Zdaniem Momčilo Spremicia, po Nemanjiciach Brankoviciowie byli najhojniejszymi darczyńcami atoskich monasterów³⁰⁶.

Kult Angeliny Branković należy do najważniejszych serbskich kultów w kalendarzu liturgicznym. Ma status święta średniego³⁰⁷. O samej Angelinie wiadomo niewiele, urodziła się około roku 1440 na terytorium Albanii jako jedyne dziecko Jerzego (Golema) Arianity Komnena (ok. 1400–1461; 1383–1462) z jego małżeństwa z Marią Muzaka. Ród był zasłużony w walce z Portą – Jerzy wzniesił powstanie przeciw Imperium Otomańskiemu (1432–1436). Małżeństwo ze ślepym despota Stefanem Brankoviciem (1417–1476; 1458–1459) Angelina zawarła prawdopodobnie w 1460 roku. Po upadku Smedereva cała rodzina schroniła się we Włoszech (region Friuli), gdzie Stefan zmarł w 1476 roku³⁰⁸. Nie wiadomo dokładnie, jak długo po jego śmierci Angelina przebywała we Włoszech. Pewne jest natomiast, że w 1486 roku wróciła do Sremu na wezwanie węgierskiego króla Macieja Korwina, od którego rodzina otrzymała posiadłości w pobliżu Kupinova. Synom dano na powrót prawo używania tytułu despoty, zobowiązując jednocześnie do służby wojskowej i

³⁰⁴ Państwo, które powstało w wyniku serbskich powstań narodowych w latach 1804-1815 i istniało między 1815 a 1882 rokiem. W 1882 roku przekształcone w Królestwo Serbii.

³⁰⁵ С. Томин, *Мужаствене жене...*, s. 182.

³⁰⁶ М. Спремић, *Бранковићи и Света Гора. Друга казивања о Светој Гори*, Београд 1997, s. 98.

³⁰⁷ Cerkiew rozróżnia trzy kategorie świąt – wielkie (głównie Pańskie i Maryjne), średnie (kilka kultów, 6-8, w kalendarzu) i małe (większość lokalnych świętych). Zob. R.F. Taft, *The Veneration of the Saints in the Byzantine Liturgical Tradition*, w: *Θυσία αινέσεως. Mélanges liturgiques offerts à la mémoire de l'Archevêque Georges Wagner (1930-1993)*, eds. J. Getcha and A. Lossky, Paris 2005, s. 353-368. Tekst jest dostępny w internecie w rosyjskim tłumaczeniu S.W. Gołowanowa z 2007 roku: Р. Тафт, *Почитание святых в византийской литургической традиции*. Online: <<http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/1660/>>, dostęp: 11.07.2016.

³⁰⁸ В. Ђоровић, *Историја Срба*, Ниш 2001, s. 376.

ochrony węgierskich granic przed Turkami³⁰⁹. Względnie spokojne życie Brankovićów zakłóciła śmierć młodszego syna Jovana w 1502 roku. Angelina, wraz z synem Đorđem, już wtedy mnichem Maksimem (od ok. 1497 roku), ponownie została zmuszona do udania się na wygnanie, tym razem na Wołoszczyznę, do hospodara Radu IV Wielkiego (1467–1508; 1495–1508). Obawiając się zbezczeszczenia przez Turków ciał Stefana i Jovana, którym już wtedy przypisywano rangę relikwii, zabrała je ze sobą. W niedługim czasie Maksim stał się znaczącą osobistością na Wołoszczyźnie i otrzymał funkcję metropolity wołoskiego³¹⁰. Zaangażował się również w działalność dyplomatyczną z ramienia wojewody Radula. Sytuacja uległa zmianie w 1509 roku, kiedy hospodarem wołoskim został Mihnea I Zły (?–1510; 1509–1510), syn Vlada Pałownika (1431–1476; 1448, 1456–1462 oraz 1476). Nowy władca nie był przychylny Brankovićom, w związku z tym postanowili oni raz jeszcze udać się w podróż i przez Budę powrócili do Sremu. Relikwie męża i syna Angelina złożyła w monasterze Krušedol³¹¹. Przypuszcza się, że jeszcze przed rokiem 1509 i powrotem do Sremu Angelina została mniszką w monasterze Obeda (fundacja Maksima Brankovicia z 1501 roku), o czym świadczyć ma jej podpis „смерна монахиња”³¹² w liście, który wysłała moskiewskiemu księciu Wasylowi III (1479–1533; 1505–1533). Ostatnie lata życia spędziła w żeńskim klasztorze nieopodal Krušedola. Zmarła prawdopodobnie między 1516 a 1520 rokiem³¹³. Pochowano ją w przyklasztornej cerkwi Spotkania Pańskiego, którą sama ufundowała. Gdy kilka lat później okazało się, że ciało zmarłej pozostało w grobie nienaruszone, uroczyście przeniesiono je do klasztoru Krušedol i złożono razem ze szczątkami męża i synów³¹⁴. W roku 1716 Turcy spalili klasztor i doczesne szczątki Brankovićów z zemsty za przegraną bitwę. Do dziś po Angelinie zachowała się lewa ręka, przechowywana w Krušedolu³¹⁵.

Na korpus tekstów hagiograficznych poświęconych Angelinie składają się dwa żywoty prologowe (tzn. krótkie). Starszy z nich znajduje się w zbiorach Krušedola w rękopiśmiennej minei lipcowej z XVI wieku³¹⁶ i został zamieszczony w *Srbljaku*

³⁰⁹ Р. Самарцић, Р. Веселиновић, Т. Поповић, *Историја српског народа у 6 књига. Срби под туђинском влашћу 1537–1699*, књ. 3, т. 1, Београд 2000, s. 131.

³¹⁰ Ibidem, s. 131.

³¹¹ Zob. С. Томин, *Деспотица и монахиња...*, op.cit., s. 5.

³¹² Ibidem, s. 9, 11, 12.

³¹³ Ibidem, s. 9; Л. Павловић, op. cit., s. 152.

³¹⁴ С. Томин, *Деспотица и монахиња...*, op.cit., s. 90.

³¹⁵ Л. Павловић, op. cit., s. 154.

³¹⁶ Ibidem, s. 152.

rimnickim. Nowszy, który nieznacznie różni się od poprzedniego, napisał w XIX wieku metropolita Mihailo, przygotowując belgradzkie wydanie *Srbljaka*³¹⁷.

W zbiorze Filareta Gumilowskiego żywot Angeliny nie został wyodrębniony jako samodzielny pod datą 30 lipca (dzień jej śmierci). Sławiona jest razem z synem Jovanem oraz mężem pod datą 10 grudnia: *Память блаженныхъ деспотовъ Иоанна и его родителей Стефана и Ангелины Бранковичей*.

Duże znaczenie dla upowszechnienia kultu mogła mieć służba powstała w krušedolskim środowisku monastycznym. Zachowany do dziś oryginał tekstu przechowywany jest w Muzeum Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w Belgradzie pod nr 164. Nie znamy autora nabożeństwa – jedyną wskazówkę odnoszącą się do jego osoby znaleźć można w trzeciej sticherze „na chvalite” gdzie wspomniano krušedolski klasztor, z którym twórca był najpewniej związany³¹⁸. Đorđe Trifunović sądzi, że datę powstania samodzielnego *Oficjum ku czci św. Angeliny* należy sytuować między rokiem 1520 a 1530, czyli niedługo po jej śmierci (jeśli za właściwą datę przyjmiemy 1520 rok) lub zaledwie 10 lat później³¹⁹.

W typikonie święto Angeliny należy do średnich pierwszej rangi, oznaczono je czerwonym krzyżem i czerwonym półokręgiem, co oznacza, że na liturgię składa się całonocne czuwanie z polielejem, na jutrzni odczytuje się bogorodiczen wraz z dwoma kanonami świętej i wielką pochwałą (*slavoslovlje*). Jako jedyne z oficjów dedykowanych świętym Serbkom zostało przedrukowane we wszystkich wydaniach *Srbljaka* (1714, 1761, 1765, 1861 i 1986)³²⁰. Tropar i kondak ku czci świętej włączone zostały także do *Zbornika*, który w latach 1730–1740 przygotowywał hieromnich Gavriło Stefanović³²¹.

W najstarszych wydaniach *Srbljaka* – zbiorach z Rakovaca (1714 rok) i Rimnika (1761 rok) – *Oficjum* znajduje się wśród tekstów stanowiących klamrę łączącą utwory dedykowane władcom Serbii z tzw. okresu raškiego z hymnografią poświęconą dynastii Brankovićów jako kontynuatorów tradycji duchowych i politycznych³²². Arcybiskup Mihailo, przygotowując kolejne wydanie *Srbljaka*, tzw. belgradzkie (1861 rok), zamieścił tekst nabożeństwa wśród utworów nowo dodanych do wcześniej istniejącego korpusu. Powodem takiego przesunięcia były wahania hierarchy związane z drukiem hymnografii

³¹⁷ D. Gil, *Serbska hymnografia...*, s. 71; Л. Павловић, op. cit., s. 152, 154.

³¹⁸ D. Gil, *Serbska hymnografia...*, s. 72.

³¹⁹ *О Србљаку. Студије*, ред. Ђ. Трифуновић, Београд 1970, s. 331.

³²⁰ W popularnonaukowym wydaniu *Srbljaka* (1970), zredagowanym dzięki staraniom Đorđe Trifunovicia, *Oficjum Angelinie* zostało przygotowane z myślą o szerokim gronie czytelników i w celach popularyzatorskich. Autorzy tomu zebrane teksty podali w uwspółcześnionym zapisie, paralelnie zamieszczając nowoserbskie wersje utworów. Polski przekład urywka pieśni IV kanonu *Służby świętej Angelinie Branković*, w: *Dar słowa...*, s. 167.

³²¹ D. Gil, *Serbska hymnografia...*, s. 153.

³²² *Ibidem*, s. 34.

dedykowanej świętym kobietom Cerkwi serbskiej, dla której nie widział tam miejsca, jak wynika z jego listu do archimandryty Hrisanta z Peci³²³. W *Srbljaku* z połowy lat 80. XX w. nabożeństwo poświęcone św. Angelinie jest jednym z czterech dedykowanych serbskim władczyniom, które stały się symbolami przełomowych momentów w dziejach narodu: św. Ana Nemanjić – symbol początku niezależności państwowej i cerkiewnej; św. Eugenia-caryca Milica – klęski na Kosowie; św. Angelina – upadku despotowiny; a św. Zlata Meglenska – walki narodowowyzwoleńczej z Turkami.

Imię świętej pojawia się ponadto w hymnografii dedykowanej innym Brankovićom: w służbie ku czci syna Jovana (10 grudnia) i w oficjum całemu rodowi³²⁴. Jest również wymienione w *Sticherze wspólnej serbskim oświecicielom* na 30 sierpnia.

Fundament koncepcji władzy i obraz panującej zasadzają się na postrzeganiu Angeliny jako współdziedziczki i współuczestniczki świętej tradycji dynastycznej Brankovićów po Nemanjiciach, najwyraźniej pokazanej w utworze dedykowanym Jovanowi. W duchowym łańcuchu „spadkobierców” wymieniona jest za św. św. Sawa, Simeonem, Stefanem i Maksimem³²⁵. Rola żony i matki sytuuje ją w centrum rodowodu, nadając funkcję kontynuatorki sakralnej historii serbskich władców i przekazicielki świętego depozytu następnym pokoleniom – imię syna Jovana autor tekstu podaje po imieniu matki. Do świętej ma tu zastosowanie tradycyjny symbol winnego krzewu, który jest sadzony i pielęgnowany ręką Boga, by wydał podobne sobie latorośle (J 15,5), szczepy winne, owoce winnicy (winne grona) czy odrośle oliwne – znaki Bożego wybrania, błogosławieństwa, dobrobytu, powodzenia dynastii, jej kraju i poddanych. To samo znaczenie ma obraz drzewa zasadzonego nad płynącą wodą, które wydaje owoc w swoim czasie, a jego liście nigdy nie więdną (Ps 1,1–3; Jr 17,5–8)³²⁶ albo płodnej ziemi, do których porównano matkę w służbie ku jej czci³²⁷. Boską genezę wszystkich królewskich dynastii Serbii i ich nadprzyrodzonego, mesjańskiego posłannictwa dla świata wyraża ponadto idea „rodów ostatnich”, będąca transformacją biblijnego obrazu czasów (dni) ostatnich (Pwt 28,13; Hbr 1,2), który jednocześnie przekazuje ideę wiecznej trwałości dynastii oraz ich dziedziny pod Bożą opieką. Każda z wymienionych wyżej figur zawiera w sobie perspektywę niezniszczalności, ta jednak

³²³ Ibidem, s. 82-84.

³²⁴ Л. Павловић, op. cit., s. 153.

³²⁵ WW, chwała, ton 6. Podobnie w chwale po sticherach na litii, ton 5: „(...) niech dziwią się narody łasce, jaką ponownie otrzymaliśmy, niech zdobi się święta cerkiew Bożej Matki, która ma na początku oparcie w Simeonie i Savie, a teraz w Stefanie, despocie, i wielebnej Angelinie (...)”.

³²⁶ „Z korzenia dobrego wyrosłaś i gałęzie dobre rodzisz, jesteś jak drzewo zasadzone u ujścia wód, które przyniosło swój owoc Bogu, a jego liście oparły się diabelskim wiatrom, nas w cieniu swych gałęzi zgromadź (...)”, WW, stichera na „Do Ciebie wołam, Panie”, ton 6.

³²⁷ WW, stichera 2 na „Do Ciebie wołam, Panie”, ton 6; kanon 3, 4.

najbardziej, ponieważ odnieszona jest bezpośrednio do rzeczywistości eschatologicznej: „Jak świecznik jasny objawiłaś się w ostatnich rodach światłem swoich cudów, nas oświecasz zawsze, Angelino sławna, i ciemność diabelską rozświecisz (...)” (stichera 1 na litii, t. 2).

Idea ciągłości stanowi punkt oparcia dla autonomizacji figury świętej, dzięki czemu może być przedstawiana nie tylko jako odbicie poprzedników na serbskich tronach, ale również matryca wytyczająca kurs następcom. Samoistność obrazu wyraża się poprzez identyfikację jej osoby z Pawłowym świętym korzeniem (Rz 11,16; WW, sedalen po 2 kazyzmie, t. 4), zwyczajowo wykorzystywanym pośród symboliki mitów początku, teorii fundacyjnych, motywujących nadprzyrodzoną genezę opisywanych zjawisk. Takim korzeniem w *Oficjum ku czci św. Jovana despoty* jest św. Simeon, założyciel serbskiego państwa, organizator Cerkwi. Kontynuując sposób biblijnego przedstawienia, hymnograf ukazuje, jak Angelina, odrośl od świętego korzenia, jednoczy się z korzeniem, zamienia w niego, rodzi i podtrzymuje wszystko, co z niej wyrasta i dalej się rozwija (Rz 11,17–18). Ona wydaje na świat i wychowuje synów, którzy stają się „pokarmem” dla serbskiego ludu (służba Jowanowi). W taki sposób za pośrednictwem Angeliny budowana jest wspólnota władców i narodu czerpiąca potencjał ze wspólnoty dynastii z jedynym prawdziwym „założycielem” i „właścicielem” serbskiej winnicy, Bogiem. Brankoviciowie, jak wcześniej Nemanjiciowie, „zrodzona” z Boga dynastia, sakralizują naród, nieprzerwanie nazywany nowym Izraelem (WW, chwała, t. 3) i świętym stadem (kanon 9, 4). *Expressis verbis* zespolenie wizji kontynuacji i nowego początku w postaci Angeliny wyraża lakoniczna pochwała świętej, zamieszczona pod jej ikoną w *Srbljaku* rimničkim: „Czcigodna matko, Angelino chwalebna,/ dzieci i męża gorliwie wystawiwszy,/ sama okazałaś się ich godna/ widząc sławną ich śmierć...”.

Na obraz świętych władców, „ojców narodu”, składały się obowiązki wobec poddanych. Ten wizerunek za życia Angeliny sprowadza się do zadań opiekuńczych w duchu chrześcijańskiego miłosierdzia i pobożnego wychowania synów do świętych rządów nad nowym serbskim Izraelem. Koncepcja nadprzyrodzonego patronatu rozwija pełny ideał „matki” narodu, jej wizerunek definiują założenia narodowej tożsamości ustalonej od czasów Nemanjiciów, opartej na symfonii państwa i Cerkwi, prawosławnej wierze, miłości ojczyzny i służby Kościołowi.

Angelina to uosobienie świętych monarchów i, według wzoru Bogurodzicy, orędowniczka za zbawienie świata (ikos po 6 pieśni kanonu). Ukazano ją w figurach sternika łodzi miotanej burzą (kanon 1, 4), archanioła Michała walczącego z szatanem (między

innymi: kanon, pieśń 6, 1), żołnierza Chrystusa³²⁸, strażnika domu (ikos), obrońcy prawej wiary (WW, sedalen po polieleju, t. 8), oświecicielki niewiernych (stichera 2 na litii, t. 2). Posiada koronne cechy wodza jako charyzmatyczne dary ducha, jest silna (kanon 7, 3) i niezwycięzona (WW, sedalen po polieleju, t. 8), kieruje się dobrem poddanych. Obrazy dynastycznego wstawiennictwa za lud powtarzają się w tekście kilkakrotnie. Ujmowane są w scenie deesis lub modłów zanoszonych do Boga przez Angelinę i resztę dynastii (kanon 6, 3; 9, 4). Jej wstawiennictwo pomaga w każdej potrzebie, służy uzdrowieniu chorych, pocieszeniu smutnych, chroni przed wrogiem, jest gwarantem pokoju³²⁹: „Przybywajcie wszyscy (...) prośby swoje z głębi duszy przynosząc, o darowanie od Boga łaski, kto o uzdrowienie z wszelakich chorób, kto o odpuszczenie grzechów, o wszystkie rzeczy, o otrzymanie których prosimy” (WW, chwała, t. 8).

Kult zogniskowany jest wokół relikwii świętej i to one będą dawać gwarancję spełnienia obowiązków władczyni jako widzialny dowód Bożej obecności wśród Serbów. Od początków państwa serbskiego relikwie miały polityczne i duchowe znaczenie. Jak pisze Izabela Lis: „Groby i relikwie stawały się swoistymi tarczami obronnymi, miejscami, gdzie naród zanosił prośby i składał podziękowania, gdzie chory odzyskiwał zdrowie; wreszcie były wertykalnym połączeniem płaszczyzn *sacrum – profanum* i horyzontalną linią wspólnoty”³³⁰. O doniosłości doczesnych szczątków świętej mówi utożsamienie ich z arką przymierza (kanon 8, 4), która jest nie tylko Bożym atrybutem, lecz także biblijnym znakiem władzy, siły obronnej, zwycięstwa (Lb 35–36; 1 Sm 4,3).

Mauzoleum z ciałem świętej i pozostałych Brankowiciów ma w badanej literaturze znaczenie głównego ośrodka kraju, który gromadzi naród, jednocząc go wokół panującej dynastii we wspólnej wierze, Kościele, modlitwie, życiowym doświadczeniu³³¹, walce. Relikwie „ojca z synami, matki z dziećmi” są przedstawione jako kwiat wonnej róży, której aromat otacza i uświęca wiernych (WW, chwała, t. 4). Posłannictwo duchowe władców otwiera się dodatkowo na zewnątrz, na inne kraje, także na żywioł nieserbski, nieprawosławny, by go integrować ze sobą lub z nim walczyć:

Wszystkie okoliczne ziemie i miasta,/ przybądźcie do Nowego Izraela,/ wspólnie się zgromadźmy / na cześć matki naszej Angeliny,/ z radosną duszą i sercem/ otoczmy cudowny jej grób,/ łaskę uzdrowienia przyjmując/ od łaski, która w niej żyje/ ponieważ hojnie jej udziela/ tym, którzy z wiarą do niej przybywają/ i na wesele wzywa

³²⁸ „Siłę od Boga otrzymałaś,/ by nieść zdrowie cierpiącym przez duchy nieczyste/ i przeganiać duchy obłudne/ w Boże wsparcie się uzbroiłaś i księcia ciemności starłaś (...)”, kanon 7, 3. Topos żołnierza obecny jest także w pieśni 3, tropary 3 i 4.

³²⁹ Л. Павловић, op. cit., s. 154.

³³⁰ I. Lis, *Śmierć...*, s. 107.

³³¹ Jako „chwała wiary i życia” poddanych, doznających nieszczęść i okrucieństwa, przemocy od „obcych”, Angelina personifikuje naród (kanon 6, 3; 9, 4; WW, chwała, ton 3).

wszystkich rodaków,/ by czcili świętą jej pamięć,/ tak do niej wołając:/ Angelino czcigodna,/ błogosławiony Stefanie,/ Maksymie święty,/ Jovanie sprawiedliwy,/ stado wasze, które zebraliście/ i Cerkiew, którą ukochaliście/ chrońcie od napaści obcoplemiennych/ i módlcie się za dusze nasze (WW, chwała, t. 3)³³².

Krušedol – uświęcony obecnością relikwii Brankovićów, a później także kolejnych znamienitych serbskich przewodników duchowych: patriarchy Arsenija III Čarnojevicia, metropolity Isaji Djakovicia, patriarchy Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty – w wieku XVIII stanie się metropolią i duchowym centrum wojwozińskich Serbów³³³.

Rozwijany we wszystkich kultach dynastii model rządów o cechach teokratycznych dostarczał nowej argumentacji do religijno-politycznego programu Cerkwi motywującego rozpoczęty po utracie niepodległości w połowie XV wieku proces przejmowania przez Kościół funkcji państwowych³³⁴. Świętość Brankovićów stała się także swoistym narzędziem walki o umocnienie kościelnej władzy odnowionego patriarchatu w Peci, gdy wyznanie zaczęło funkcjonować jako „synonim państwowości”³³⁵.

Obraz Angeliny stworzony przez autora *Oficjum* zakorzeniony jest w idei męczeństwa, którego wzorem stała się ofiara Lazara Hrebeljanovicia na Kosowym Polu. Nieugięta wiara w słuszność walki i ostateczne duchowe zwycięstwo nagrodzone wieńcem chwały, będącym symbolem wiecznego błogosławieństwa (1 Kor 9,24–25; 2 Tm 4,6–8; Flp 3.14; 4,1)³³⁶, staną się nośne również w sensie ideologicznym. Osobiste zmagania świętej odnoszone są do warunków niewoli Serbów, którym w walce o zachowanie tożsamości religijnej i narodowej potrzebne będą wartości reprezentowane przez Angelinę: ufność Bogu (wg Iz 40,31), jedność wiary, wspólnota Cerkwi i narodu, miłosierdzie, męstwo, wytrwałość w walce.

Idea boskości władzy w *Oficjum św. Angelinie* rzadko przejawia się bezpośrednio, częściej odnajdziemy ją w etykietce sytuacji i w użytej symbolice, jaką wypracowano w wiekach wcześniejszych³³⁷. One jednak stanowią o uniwersalizmie obrazu świętej mniszki-władczyni. Dzięki temu staje się ona centrum ideowo-duchowym narodu, symbolem utraconej państwowości, a także czynnikiem konsolidującym naród, co w chwilach niewoli umożliwiało zachowanie własnej tożsamości narodowej przez kultywowanie pamięci o przeszłości, budzenie uczuć religijnych i patriotycznych, po odzyskaniu niepodległości natomiast podbudowywało ideologię państwową.

³³² Zob. też chwałę w tonie 2 na małej wieczerni.

³³³ Б. Слијепчевић, *Историја Српске Православне Цркве*, књ. I, Београд 2002, s. 264.

³³⁴ Kolejni patriarchowie, realizując ideę zwierzchnika cerkiewnego jako etnarchy, nazywać się będą „przywódcami politycznymi” i kontynuatorami dzieła Stefana Nemanji (D. Gil, *Prawosławie...*, s. 75-77; M. Dąbrowska-Partyka, *Literatura pogranicza, pogranicze literatury*, Kraków 2004, s. 125).

³³⁵ D. Gil, *Prawosławie...*, s. 76.

³³⁶ *O Србљаку...*, s. 35, 66.

³³⁷ Zob. ibidem, s. 45-46.

Idee świętej tradycji dynastycznej kontynuuje także kult Angeliny Branković, żony despoty Stefana (1417–1476; 1458–1459), matki despoty Đorđa (mnicha Maksima, metropolity wołoskiego, arcybiskupa belgradzkiego; 1461–1516) i Jovana (?–1502) oraz córki Mary.

Działalność fundatorska wpisuje dynastię Brankoviciów w ramy świętosawskiej tradycji jako jej spadkobierców i kontynuatorów. Będzie ona wyznaczać kierunek jasno zadeklarowanej pod względem ideowym cerkiewno-politycznej działalności, która zogniskuje się wokół pamięci o świetności przodków i prawosławnej wiary.

Troską o doczesne szczątki zmarłego męża i synów, o ich godny pochówek w ojczyźnie po latach tułaczki poza granicami Serbii, Angelina zapoczątkowała ich liturgiczny kult. *Oficjum* odegrało ważną rolę w procesie kreowania i utrwalania wizerunku świętej władczyni w kulturze duchowej prawosławnych Serbów. Poza funkcją *stricto* liturgiczną od początku służyło też przekazywaniu wiernym elementarnego zestawu narodowych idei religijno-politycznych. Stało się wyrazem dążeń SCP do podtrzymania serbskiej tradycji rodzimej, mimo zmiennych i burzliwych losów państwa i Kościoła w ciągu wieków. Hymnografia służąca oprawie kultu św. Angeliny była odpowiedzią na społeczną i religijną potrzebę wynoszenia na ołtarze kolejnych rodzimych świętych, którzy poświadczaliby Bożą opiekę nad Serbią w okresie niewoli, umacniali narodowego ducha, przyczyniali się do stabilizowania sytuacji kraju. Pierwsze dziesięciolecia XVI wieku sprzyjały takim działaniom, upływały bowiem pod znakiem względnego spokoju, załagodzenia konfliktów między Serbami a Portą. Nie otrzymawszy zagranicznej pomocy, Serbowie doszli do wniosku, jak pisze Djoko Slijepčević, że walka zbrojna jest daremna i zaprzestali działań rozpoczętych bitwą nad Maricą w 1371 roku³³⁸.

Angelina i pozostali członkowie dynastii Brankoviciów jako ostatni władający niezależną Serbią oraz kontynuatorzy świętosawskiej i kosowskiej tradycji namaszczeni do pełnienia tej funkcji przez Boga, wykreowani zostali na patronów idei duchowego i politycznego odrodzenia narodu. Hymnografia, którą reprezentuje *Oficjum ku czci św. Matki Angeliny*, odzwierciedla zwrot w kierunku własnej tradycji i duchowości. Jej jaskrawym przykładem jest próba przywrócenia patriarchatu w Peci, stolicy św. Savy, podjęta przez smederewskiego metropolitę Pawła w pierwszych dziesięcioleciach XVI wieku³³⁹. Toczone są dyskusje, na ile była to próba udana. Zwolennicy pozytywnych rezultatów tego wydarzenia twierdzą, iż dowodzi ich restytucja patriarchatu oraz zdecydowane kroki przeciw inicjatorowi

³³⁸ Ђ. Слијепчевић, op. cit., s. 212.

³³⁹ Por. różne opinie historyków na temat daty podjęcia tej próby: ibidem, s. 212–213.

przedsięwzięcia, jakie podjął arcybiskup ochrydzki Prochor w 1532 i 1541 roku³⁴⁰, zwołując dwa synody, by zapobiec usamodzielnianiu się serbskiego Kościoła. Rozpiętość czasowa między synodami nasuwa przypuszczenie, że Pavle zasiadł na tronie patriarszym wcześniej niż mianowany w 1557 roku Makarije³⁴¹. Posunięcie metropolity Pavla, uważane wówczas za „bunt” wobec Ochrydu, zwrócił uwagę Porty na serbskie dążenia do odnowy autokefalii Cerkwi, ale nie starała się ona im zapobiec. Należy podkreślić, że władze tureckie w swej polityce wobec państw podległych kierowały się prawem szariatu, uznającym nierozdzielność życia świeckiego i religijnego, co zapewniało Serbom względną tolerancję religijną, a w szerszym kontekście przyczyniło się również do przychylności Porty wobec odnowy patriarchatu w 1557 roku, który przejął rolę duchowego i politycznego przywódcy narodu. Vladimir Ćorović i Djoko Slijepčević podkreślają także, że początek XVI wieku sprzyjał rozwojowi piśmiennictwa i powstał wówczas cały szereg ksiąg drukowanych nie tylko za granicami kraju, w Wenecji (drukarnia Božidara Vukovicia, 1519–1538), lecz również w rodzimych drukarniach: w Mileševie, Goražde, Gračanicy, Rujnie i Belgradzie³⁴².

Oficjum formuje tylko część wizerunku świętej, głównie jej wyobrażenie jako mniszki, gdzie cechy modelu świętej władczyni reprezentowane są w mniejszym stopniu³⁴³. Na całościowy obraz składają się wszystkie utwory, w jakich występuje. Prócz hagiografii ważna jest zwłaszcza hymnografia poświęcona Jovanowi Brankoviciowi.

Pamięć Angeliny jest obchodzona w ogólnoserbskim rocznym wspomnieniu Cerkwi. Z tej okazji, poza uroczyskami w Krušedolu, na stronie patriarchatu SCP pojawia się ikona świętej i żywot (w którym Cerkiew przypomina jej męstwo, pobożność i poświęcenie) wraz z modlitwą o wstawiennictwo:

Теби, изабраној војвоткињи Христовој, која си својим благочестивим и страдалним животом и великом љубављу према ближњима стекла слободу код Господа, узносимо топлу синовску молитву: Помози нам, Мајко наша, да се спасемо од зла овога света како би једном наследили Царство Небеско и угледавши тебе у њему ускликнули: Радуй се, Преподобна Ангелина, Мајко небеске доброте и милости!³⁴⁴.

³⁴⁰ Stanowiska badaczy są w tej kwestii podzielone, zob. ibidem, s. 212–213.

³⁴¹ Р. Грујић, *Павле, архиепископ пећки*, у: *Народна енциклопедија СХС*, књ. III, Загреб 1928, s. 260; В. Ђоровић, *Историја...*, s. 416–417.

³⁴² В. Ђоровић, *Историја...*, s. 416; Ђ. Слијепчевић, op. cit., s. 200–204.

³⁴³ Поетуска карактеристика святеј како мншкы је стконвенционализована і повтарза топосы утрвалоне в hymnografii. Текст карактерызује се мінимална ілошћа фактów historycznych z жыця владчыні.

³⁴⁴ *Преподобна Ангелина – мајка небеске доброте и милости*, <www.spc.rs/sr/prepodobna_angelina_majka_nebeske_dobrote_milosti_2>, доступ: 12.08.2020.

ROZDZIAŁ VII

ŚW. JELISAVETA (JELENA ŠTILJANOVIĆ) – 4 PAŹDZIERNIKA

W zasadzie nie wiadomo, kim była z pochodzenia Jelena. Dane historyczne ograniczają się do kilku drobnych informacji zawartych w cyklu utworów hagiograficznych poświęconych jej mężowi – Stefanowi Štiljanoviciowi (?–1543). Kult Jeleny jest kultem towarzyszącym kultowi męża i zasadniczo ogranicza się do monasteru Šišatovac³⁴⁵. Świętej nie ustanowiono odrębnego dnia pamięci, Cerkiew serbska czci małżonków 4 października, na dzień zaśnięcia Stefana. Można uznać, że momentem usankcjonowania jej świętości był akt przeniesienia relikwii do wspólnego ze Stefanem relikwiarza w 1780 roku przez Vikentija Popovicia, ówczesnego igumena klasztoru Šišatovac.

Literatura liturgiczna jest nader skromna – ku czci św. Jelisavety w średniowieczu, jak i w wiekach po nim następujących, nie powstały odrębne utwory hymnograficzne, ani euchografia. Dopiero w roku 2015 w niewielkim stopniu uzupełniono ten brak, dodając do nowego *Srbljaka* pod datą 4 października tropar i kondak poświęcone Jelisavecie, które powstały w języku cerkiewnosłowiańskim. Nie są to jednakże teksty posiadające oficjalny charakter czy błogosławieństwo patriarchy.

Twórcy religijni wspominają królową w słowach pochwalnych i pouczających ku czci Stefana. W rękopiśmiennej minei na październik z monasteru Šišatovac (nr 56, obecnie przechowywany w Bibliotece Patriarchalnej w Belgradzie) znajdują się dwa teksty poświęcone Stefanowi: *Słowo pochwalne o despcie Stefanie Štiljanoviciu* (*Похвално слово о деспоту Стефану Штиљановићу*, karty 36-42a) oraz *Słowo o despcie Stefanie Štiljanoviciu* (*Повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу*, karty 43a do 50b), ułożone przez jednego z mnichów sziszatowskiego monasteru długo po śmierci Stefana, w roku 1631³⁴⁶. Teksty *Słów* (w języku ruskosłowiańskim) w całości zostały włączone do *Srbljaków*, z Rimnika (1761 r.) i moskiewskiego (1765 r.)³⁴⁷, a także – w skróconej i nieznacznie przerobionej wersji jako synaksar w *Służbie św. Stefanowi Štiljanoviciowi* (*Служба св. Стефану Штиљановићу*, 1631 rok) – do *Srbljaka* belgradzkiego (1861 rok)³⁴⁸. Parion Ruvarac w 1875 roku w „Latopisie Maticy Serbskiej” opublikował fragmenty *Słowa*

³⁴⁵ Monaster pochodzi z początku XVI wieku i został wzniesiony w miejscu małej cerkwi pw. św. Mikołaja. Arhimandryta šišatovački Vikentije Popović zainicjował budowę nowej, istniejącej do dziś cerkwi w latach 1758–1778. W 1543 roku przeniesiono do niego relikwie św. Stefana Štiljanovicia.

³⁴⁶ Т. Јовановић, *Похвално и повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу*, „Књижевна историја”, X, 38, Београд 1978, s. 336.

³⁴⁷ Ibidem, s. 339.

³⁴⁸ Л. Павловић, op. cit., s. 156.

pouczajęcego ze wspomnianego rękopisu³⁴⁹. *Słowo pochwalne*, „bez retorycznych ozdobników i moralnych pouczeń”, publikuje Mita Kostić w 1926 roku³⁵⁰. W całości oba teksty z komentarzem wydał Tomislav Jovanović³⁵¹.

Podstawowa różnica między dwoma *Słowami* poświęconymi Stefanowi polega na dokładności opisu objawienia jego świętości, który w *Povesnom slovu* jest rozbudowany o więcej szczegółów i, co istotne, zawiera także informacje dotyczące Jeleny³⁵². Autor tekstu przedstawia ją krótko i schematycznie, zgodnie z wyobrażeniem królowej wdowy – to „błogosławiona” żona, która zadbała o godny pochówek umiłowanego męża, oddając cześć jego relikwiom. Następnie wstąpiła do monasteru³⁵³ blisko miejsca spoczynku Stefana, przybierając imię Jelisaveta³⁵⁴.

Do wyżej wspomnianych tekstów należy również dodać *Krótkie słowo o św. Stefanie Štiljanoviciu* (*Кратко Повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу*) autorstwa Pajsija Janjevaca³⁵⁵ z roku 1631³⁵⁶, którego oryginalny cerkiewnosłowiański rękopis zaginął. Utwór powstał przy okazji wizyty patriarchy w monasterze Šišatovac 3 października 1631 roku, o czym świadczy zapis zachowany we wszystkich późniejszych odpisach *Słowa*³⁵⁷. Jednakże ten wariant żywota zasadniczo nie wnosi niczego nowego do hagiografii Jelisavety: „А госпођа његова Јелена, по неком времену, због турског присуства, оде у Чешку земљу у град Праг и тамо поживе извесне године (...). А супруга његова бивша, Јелена, када дочу о њему, похита са љубављу према светом. И по смрти његовој, не губећи времена, дође у манастир Шишатовца, где многе сузе са радошћу и умилним речима изливаше, примивши ту и монашки лик”³⁵⁸.

Wiemy, że istniały odpisy *Krótkiego słowa o św. Stefanie Štiljanoviciu* autorstwa Pajsija w wersji noworuskosłowiańskiej – jeden znajdował się w *Srbljaku* z monasteru Šišatovac, drugi dołączono do *Słów* Efrema Syryjczyka (nr 183)³⁵⁹, przechowywanych w tym samym monasterze. Inne dwa odpisy znajdowały się w prawosławnej cerkwi w Siklós (serb.

³⁴⁹ И. Руварац, *Повесно слово кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, „Летопис Матице Српске” 117, 1875, s. 190 i 118-121.

³⁵⁰ М. Костић, *Стефан Штиљановић. Историјско-хагиографска студија*, „Глас Српске Краљевске Академије”, СХ, Београд 1923, s. 72-73.

³⁵¹ Т. Јовановић, *op. cit.*, s. 335-377.

³⁵² *Zob. Л. Павловић, op. cit.*, s. 156-157.

³⁵³ R. Grujić przypuszcza, że mógł to być żeński monaster w Karłowicach, *zob. ibidem*, s. 157.

³⁵⁴ *Ibidem*, s. 157.

³⁵⁵ Pajsije Janjevac (1542–1647/49) – metropolita nowobrdski od 1612 roku, patriarcha Pecki w okresie 1614/15–1647.

³⁵⁶ Пajsije, *op. cit.*, s. 105-106 (wersja we współczesnym serbskim).

³⁵⁷ *Ibidem*, s. 27.

³⁵⁸ *Ibidem*, s. 106.

³⁵⁹ С. Петковић, *Опис рукописа манастира Шишатовца*, Београд 1951, s. 58-59.

Šikloš)³⁶⁰ i w bibliotece klasztoru franciszkanów w Budzie³⁶¹. Ślad po tych czterech rękopisach zaginął.

Do dzisiaj zachowały się cztery odpisy *Słowa* Pajsija. Jeden znajduje się w Bibliotece Patriarchalnej w Belgradzie pod numerem 175. Drugi to osobny wypis dodany przez Vikentije Popovicia do drukowanego Ewangeliarza z 1735 roku (obecnie Muzeum SCP, nr 508). Trzeci, na drewnianej tablicy z 1767 roku znajdującej się do II wojny światowej w monasterze Šišatovac, a następnie jako część kolekcji Muzeum serbskiej Cerkwi prawosławnej w Belgradzie, nr 3933³⁶². Najpóźniejszy odpis *Słowa* (Archiwum SANU nr 9086) pochodzi ze zbiorów Lukijana Mušickiego i powstał prawdopodobnie między 1799 a 1805 rokiem³⁶³.

O świętej pisze również znany rosyjski hagiograf Filaret Gumilowski w swojej antologii: *Święci Słowian południowych* (*Святые южных славянъ. Описание жизни ихъ*)³⁶⁴, wyprzedzając serbskich autorów tomów poświęconych świętym – Nikolaja Velimirovicia i Justina Popovicia. Wspomina św. Jelisawetę wraz z mężem pod datą 4 października. Filaret pokazuje ją jako troskliwą żonę, dbałą o godny pochówek Stefana i przetrwanie jego pamięci: „Супруга его Елена, съ честью похоронивъ тѣло его, удалилась к роднымъ въ Германию”; „(...) Супруга Елена, услыхавъ о нетлѣнномъ тѣлѣ праведнаго мужа, хотя и была удерживаема родными, поспѣшила прибыть въ Шишатовець и облобызала мощи праведника”. Filaret wspomina także, że Jelena po śmierci męża została mniszka i resztę życia poświęciła ascezie: „Принявъ монашество, она стала жить уединенно невдали отъ монастыря, в молитвѣ и постѣ. Спустя три года она скончалась и похоронена была въ обители”. Filaret wzbogacił obraz postaci, poszerzając klasyczny wizerunek serbskiej władczyni, która zgodnie z tradycją po śmierci męża wstępuje do zakonu, o rysy ascetki pustelnicy promowane w tamtym czasie w Rosji³⁶⁵.

Z *Prologu ochrydzkiego* Nikolaja Velimirovicia³⁶⁶ wysnuć można wniosek, że

³⁶⁰ В. Пандуровић, *Из прошлости барањских Срба*, „Straža”, 5, Osijek 3, I 1923, s. 2.

³⁶¹ G. Csevarovich, *Synoptico-memorialis Catalogus Observantissimum Provinciae S. Ioannis a Capistrano, olim Bosnae Argentinae a dimidio seculi XIII. usque recentem aetatem, ex archivo et chronicis eiusdem recusis*, Budaë 1823, s. 335.

³⁶² Пajsије, op. cit., s. 144.

³⁶³ Istnieje przypuszczenie, że L. Mušicki sam przepisał tekst, Zob. Т. Јовановић, *Кратко повесно слово о светом Стефану Штиљановићу*, w: *Манастир Шишатовац. Зборник радова*, уред. Д. Даников, Београд 1989, s. 75.

³⁶⁴ Филарет, op. cit., s. 224-225.

³⁶⁵ Zob. М. Кучућска, *Paraskiewa-Petka Tyrnowska w rosyjskim wariacie służby – „monarchiczny” obraz świętości*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2013, nr 5, s. 166-167.

³⁶⁶ Н. Велимировић, *Охридски пролог*, Ниш 1928. Dostępne online: <<http://www.svetosavlje.org/biblioteka/prolog/index.php?m=10&d=4&a=1&date=10-2015>>, dostęp: 12.09.2016.

biskup podjął starania o wyodrębnienie kultu Jeleny z kultu męża, ponieważ pod 4 października zamieścił jej indywidualne wspomnienie. Jest krótkie i odsyła do żywota męża po dokładniejsze informacje, ale sam ten fakt należy odnotować: „Спомен Свете Преподобне Јелисавете, Српске кнегиње Јелене Штиљановић Супруга Св. Стефана Штиљановића, о којој се опширније говори у Житију мужа њеног (под данашњим датумом)”³⁶⁷. Justin Popović w swoim zbiorze żywotów świętych powtarza ten schemat. Osobno wspomina imię świętej i przechodzi do żywota Stefana, gdzie kilka razy pojawia się jego żona. Kontynuując zwyczaj poprzedników, Popović nie nadaje świętości Jeleny dużo większego znaczenia niż oni, podając tylko kilka drobnych faktów z jej życia. Ale kult Stefana, jasno wpisany tu w nurt antyislamski³⁶⁸, pozwala hagiografowi także Jelenę pokazać jako ofiarę tureckich najazdów, która po pogrzebie męża zmuszona jest do ucieczki przed Turkami na obczyznę („w niemieckie ziemie”): „блажени Стефан се мирно пресели ка Господу (негде после 1540. године) и би чесно погребен од своје супруге Јелене и православног народа, на брду Бунтиру изван града. Супруга пак његова Јелена, распустивши слуге своје, сама се повуче испред Турака негде у немачке земље”³⁶⁹. Jej ciało po śmierci zostaje złożone w monasterze Šišatovac.

Teksty, w których mówi się o Jelisavecie, ukazują ją jako posłuszną i oddaną małżonkę, towarzyszkę zawsze służącą radą, a po śmierci męża – wdowę wierną pamięci męża i idealną mniszkę. Najnowsze utwory, nie posiadające jeszcze oficjalnej aprobaty Cerkwi, tworzą obraz świętej jako wzoru cnót – uwypuklają biblijną cnotę *caritas*, wyrażaną w pomocy najuboższym i okazywanej wszystkim dobroci. Współczesny hymnograf przyrównuje Jelenę do posłusznej żony Abrahama – Sary (kondak, t. 3)³⁷⁰. Dalej przedstawia ją jako córkę-kontynuatorkę dzieła Abrahama i Nemanji, czym podejmuje próbę trwałego wpisania świętej w serbską świętą historię na wzór najznamienitszych żon-władczyń i mniszek z rodu Nemanjiciów.

³⁶⁷ Dostępne online: <<https://svetosavlje.org/zitija-svetih-11/5/>>, dostęp: 12.09.2016.

³⁶⁸ Popović włącza do tekstu także motywy antyustaszowskie, co w popularnych opracowaniach hagiograficznych otrzymuje ogólniejszą postać – walki Stefana z łacinnikami: „Деспот српски. Родом из Паштровића. Управљао српским народом у претешким приликама борећи се храбро против Турака и Латина. Праведник Божји и родољуб, овај дивни кнез може се успоредити са св. Александром Невским или са св. Краљем Јованом Владимиром”. *Св. Стефан и Преподобна Јелена Штиљановић*, <<https://bskm.rs/2014/10/sv-stefan-prepodobna-jelena-stiljanovic/>>, dostęp 6.09.2020.

³⁶⁹ Dostępne online: <<https://svetosavlje.org/zitija-svetih-11/5/>>, dostęp: 12.09.2016.

³⁷⁰ Tekst dostępny online: <http://novisrbijak.narod.ru/PDF_files/Novi_Srbijak/10-04_Stefan_i_Jelena_Shtiljanovici.pdf>, dostęp: 11.06.2016; przekład: „Jak Sara Abrahamowi posłuch Stefanowi, mężowi swojemu okazywałaś. Czystej miłości i ślubów małżeńskich nawet po jego śmierci przestrzegałaś. Córką Abrahama i Nemanji zaprawdę się stałaś do niebieskich pałaców docierając. Nie przestawaj modlić się tam za tych, którzy z miłością ciebie czczą, matko Jelisaveto błogosławiona”. Tłum. moje – D.G.

ROZDZIAŁ VIII

ŚW. PARASKEWA-PETKA (SERBSKA, BELGRADZKA, EPIWATSKA, TYRNOWSKA, BUŁGARSKA, JASSKA, MŁODSZA, BAŁKAŃSKA) – 14 PAŹDZIERNIKA)

Petka, jak można się domyślać na podstawie liczby przydomków, należy do najbardziej czczonych świętych na terenie Słowiańszczyzny (w tym w Polsce³⁷¹ i Rosji), oraz w Rumunii, gdzie dzisiaj leży jej ciało. Postać pustelnicy najprawdopodobniej od początku łączona była przez Słowian z męczennicami o tym samym imieniu – Paraskiewą Rzymianką (26 lipca) i Paraskiewą Ikonijską (28 października)³⁷², co musiało przyspieszyć proces przyjmowania jej kultu. Jeszcze kalendarz liturgiczny z 1900 roku uwzględniał wszystkie te święte. Mniej więcej do końca XX wieku w części kręgów cerkiewnych pomijano sierpniowe obchody ku czci Paraskiewy Rzymianki, które obecnie przywracają niektóre parafie³⁷³. W ludowej pobożności święto rzymskiej męczennicy i pustelnicy zostało splecione w jedno nazywane „letnią świętą Petką” i wieńczące okres tzw. letnich żeńskich prac, a pustelnicy i męczennicy z Ikonium – „jesienną świętą Petką”. Pierwsze święto upamiętnia Paraskiewę Rzymiankę i przeniesienie relikwii Paraskewy³⁷⁴ pustelnicy z Bułgarii do Serbii, drugie dzień zaśnięcia pustelnicy. Petka Epiwatska w Serbii nazywana jest „belgradzką” lub „serbską”. W odniesieniu do Petki letniej, czyli męczennicy, stosuje się (mylnie) przydomek „Trnovska”, „Trnova” czy „Trnovka”. Współczesny badacz, Darko Ivanović, który notabene sam łączy pustelnicę z Petką Rzymską, zauważa: „Велики број српских цркава посвећеној је много познатијој преподобној мати Параскеви (Трнова Петка), те је неки верници замењују са »римском« Светом Петком, а посвећена им је и заједничка црквена слава”³⁷⁵. Trudno dziś określić, kiedy nastąpiło to wymieszanie³⁷⁶. Można się domyślać, że od początku obecności ciała Petki w Serbii celowo łączono niektóre święta, by łatwiej wprowadzić nową pamięć do kalendarza. Tak musiało być z dniem pamięci przeniesienia

³⁷¹ Nie tylko w Cerkwi prawosławnej, ale również greckokatolickiej.

³⁷² M. Kuczyńska, *Południowosłowiańska poezja liturgiczna w zbiorach bibliotek polskich*, Szczecin 2003, s. 126-167; J. Stradomski, *Święta Paraskiewa (Petka) w literaturze, kulturze i duchowości Słowian południowych i wschodnich*, w: *Święci w kulturze i duchowości dawnej i współczesnej Europy*, red. W. Stępnia-Minczewska, Z.J. Kijas, Kraków 1999, s. 84.

³⁷³ В. Никчевић, *Пренос моштију Преподобне Петке Срске*, w: *Света Петка – слава и заштита верних*, уред. протој. Р. Никчевић, Цетиње 2009, s. 73.

³⁷⁴ W odniesieniu do Petki pustelnicy używać będą serbskiej wersji imienia.

³⁷⁵ Д. Ивановић, *Црква Свете Петке у Великом Орашју*, „Саборност” 2008, 2, s. 247. Dostępne online: <https://casopis.sabornost.org/files/sabornost_II_2008_12.pdf>, dostęp: 28.12.2018.

³⁷⁶ *Преподобна мати Параскева. Житије, акатисти, чудеса, духовне песме светитељки*, прир. С. Лазаревић, Рума 2014, s. 183.

relikwii Petki pustelnicy, który zarówno w serbskich rękopisach, jak i w starodrukach jest tożsamy ze świętem Paraskiewy Rzymianki³⁷⁷.

Upowszechnienie pamięci o pustelnicy wśród Słowian nastąpiło z chwilą przeniesienia jej doczesnych szczątków z Grecji do Bułgarii przez cara Iwana Asena II po wygranej bitwie pod Kłokotnicą (1231 rok). Car, rozbiwszy armię bizantyńskiego imperatora Teodora Komnena, przyłączył wówczas do Bułgarii rozległe ziemie w Tracji, Macedonii, Albanii, otwierając swemu państwu dostęp do Morza Czarnego, Białego i Adriatyku. Okoliczności zdobycia relikwii sprawiły, że Paraskewa stała się symbolem powagi bułgarskiego władcy i jego państwa, znakiem zwycięstwa bułgarskiego oręża nad wrogami, a także Bożej opieki nad Bułgarią. Autor żywota ku czci świętej pisał: „(...) wyprosił [Iwan Asen II – D.G.] dla siebie prawdziwą cześć i chwałę, i sławę, radość i wesele, pomoc niezwykłą i umocnienie carstwa swojego nie tylko w tym, ale i w przyszłym wieku”³⁷⁸.

Św. Petka została wykreowana na jedną z najważniejszych w panteonie świętych bułgarskich, na równi ze św. Iwanem Rylskim. Autorzy pisali nowe teksty ku jej czci na podstawie już istniejących greckich, w efekcie powstał wyjątkowo bogaty korpus utworów hagio- i hymnograficznych. Pierwszy znany nauce żywot miał charakter apokryficzny³⁷⁹ i na polecenie Mikołaja IV Muzalona (1147–1151), patriarchy konstantynopolańskiego, został spalony. Nową wersję tekstu napisał diakon Bazylik³⁸⁰. Oba te utwory nie zachowały się w oryginale, ostatni znany jedynie z XVII-wiecznej przeróbki marlijskiego metropolity Mateusza³⁸¹. W drugiej połowie XIV wieku patriarcha bułgarski Eutymiusz Tyrnowski (ok. 1320/1330–ok. 1420)³⁸² napisał na zamówienie cara Iwana Szyszmana (1371–1395) obszerny żywot świętej. Inspirację czerpał z tzw. pierwszego *Żywota prologowego* oraz z greckiego żywota ułożonego przez diakona Bazylika. Już w XIV wieku istniały dwie jego redakcje – starsza obszerniejsza (najwcześniejszy odpis z tzw. *Zbornika Zografskiego* pochodzi z drugiej połowy XIV wieku) i młodsza skrócona (dwa odpisy z XV i XVI wieku)³⁸³ –

³⁷⁷ И. Руварац, *Критика. I – О раду Милоша С. Милојевића у Гласнику*, „Летопис Матице Српске”, књ. 115, Нови Сад 1873, s. 172-178. Dostępny online: <<https://archive.org/details/ZbornikIarionaRuvarca/page/n95>>, dostęp: 28.12.2018.

³⁷⁸ *Ziemscy aniołowie, niebiańscy ludzie. Anachoreci w bułgarskiej literaturze i kulturze*, wyb. i wstęp. G. Minczew, Białystok 2002, s. 114. Tłum. B. Kotyk.

³⁷⁹ Zob. np. С. Новаковић, *Апокрифно житије свете Петке*, „Споменик СКА”, XXIX, Београд 1895, s. 28-32.

³⁸⁰ J. Stradomski, op. cit., s. 85, a także: *Ziemscy aniołowie...*, s. 99-101.

³⁸¹ К. Иванова, *Житието на Петка Търновска от Патриарх Евтимий*, „Старобългарска литература” 1980, 8, s. 14.

³⁸² Tłumaczenie żywota i *translatio* na język polski znajduje się w: *Ziemscy aniołowie...*, s. 99-115. Oba teksty tłumaczyła Beata Kotyk. Wcześniejsze tłumaczenie żywota: *Siedem niebios i ziemia. Antologia dawnej prozy bułgarskiej*, wybór, przeł., wstęp T. Dąbek-Wirgowa, Warszawa 1983, s. 195-206.

³⁸³ *Ziemscy aniołowie...*, s. 100-101.

prawdopodobnie obie autorskie, w tym jedna z dołączonym opisem *translatio* relikwii świętej, autorstwa Grzegorza Cambłaka (ok. 1362–ok. 1419/20). Tak przeredagowany tekst *Żywota św. Petki* autorstwa Eutymiusza, tzn. z włączonym weń utworem Cambłaka, jest najbardziej rozpowszechniony (ponad 20 kopii), szczególnie na ruskich terenach³⁸⁴. Na podstawie żywota Eutymiusza diakon Mojżesz napisał w początkach XVI wieku bardzo skróconą jego wersję, która weszła później do weneckiego druku z 1536/38 roku wydanego przez Bożidara Vukovicia³⁸⁵. Redakcja ta stała się podstawą nowobułgarskiego tekstu, często zamieszczanego w damaskinach i również szeroko rozpowszechnionego³⁸⁶. Sięgnął do niej także mołdawski metropolita Warłaam (1590–1657), tłumacząc w 1643 roku żywot św. Petki na język rumuński. Żywot prologowy Warłaama dał podstawę nowszej wersji utworu, skompilowanej przez Dymitra Kantemira w XVII wieku³⁸⁷. Zbiór żywotów poświęconych św. Paraskiewie, powstałych na terenie Bułgarii, dopełnia krótki anonimowy tekst o przeniesieniu relikwii świętej z Kalikratii do Tyrnowa, odkryty przez Stefana Kożucharowa w XV-wiecznym rękopisie z biblioteki klasztoru Rylskiego (sygnatura 2/8 (27))³⁸⁸.

Imponująco przedstawiała się bułgarska hymnografia dedykowana świętej. Autorzy, również wykorzystując greckie pierwowzory, skomponowali kilka różnych redakcji służb. Odpis najstarszej słowiańskiej służby znajduje się w trzynastowiecznej minei Dragana z biblioteki klasztoru Zografskiego na Świętej Górze Atos i stanowi połączenie słowiańskiego tekstu służby z grecką służbą św. męczennicy Paraskiewy³⁸⁹. Oryginalnym tekstem jest tzw. *Tyrnowska służba ku czci św. Petki*, napisana według Kożucharowa w Tyrnowie w czasie, gdy znajdowało się tam ciało świętej, być może w ostatnich dziesięcioleciach przed upadkiem bułgarskiej stolicy³⁹⁰.

³⁸⁴ J. Stradomski, op. cit., s. 88. Emil Kalużniacki (*Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393)*, Wien 1901, s. LXV-LXXXV) wyróżnia trzy rękopiśmienne redakcje żywota 1. oryginalną; 2. poszerzoną; 3. skróconą.

³⁸⁵ J. Stradomski, op. cit., s. 87. Publikacja tekstu: S. Novaković, *Život sv. Petke. Od patriarha bugarskoga Jeftimija*, Starine IX, Zagreb 1877, s. 48-59.

³⁸⁶ Szerzej na ten temat: P. Olteanu, „*Damaskinski*” *prúd v slovansko-rumunskej literatúre: referáty a prednášky prednesené na VII-om kongrese slavistov, Varšava 21-27.VIII.1973*, București 1973, s. 31-33.

³⁸⁷ J. Stradomski, op. cit., s. 87.

³⁸⁸ С. Коужаров, *Неизвестно произведение на старобългарската поезия*, "Старобългарска литература", кн. I, София 1971, s. 289-322, tekst służby na stronach 303-322. Polskie tłumaczenie: *Ziemscy aniołowie...*, s. 113-115.

³⁸⁹ Hymnografię Paraskiewy badała Marzanna Kuczyńska, dzieląc zachowane do dzisiaj teksty na pięć typów kompozycyjnych w różnym stopniu zależnych od siebie: typ I, typ II, typ IIa, typ III, typ IV, typ V (M. Kuczyńska, *Południowosłowiańska...*, s. 130-138). Najliczniej reprezentowany jest typ I – 24 kopie, który jest wariantem najstarszego słowiańskiego nabożeństwa z minei Dragana. W polskich rękopisach cyryliczkich znajduje się 41 odpisów służb ku czci św. Paraskiewy. Co interesujące, w polskich wariantach służby nie znajdujemy informacji o przeniesieniu relikwii Paraskiewy do Jass – jedyną wzmiankę o tym podaje nowobułgarski żywot włączony do tzw. Berlińskiego damaskinu.

³⁹⁰ M. Kuczyńska, *Południowosłowiańska...*, s. 128. Istnienie tego wariantu służby w rękopisach serbskich nie zostało jeszcze dogłębnie zbadane, por. Т. Суботин-Голубовић, op. cit., s. 349.

Na płaszczyźnie ideowej sprowadzenie ciała świętej do Wielkiego Tyrnowa, stolicy kraju i siedziby odnowionego patriarchatu (1235 rok), stanowiło element aktywnie kształtowanej polityki religijno-kulturowej carstwa bułgarskiego. Akt przenoszenia świętych szczątków był przede wszystkim elementem średniowiecznej idei *translatio imperii*, najczęściej urzeczywistnianej poprzez mechanizm *translatio Hierosolymi*³⁹¹ – sposobem uświęcenia miejsca i przestrzeni³⁹². Relikwie stanowią centrum kultu, są wyrazem *dynamis i praesentia* świętego w świecie. W ich bliskości skupiają się wierni, modląc się o wybawienie od wroga, wiara w ich ochronną moc w chwilach zagrożenia jest nadzieją na zbawienie/ocalenie. *Adventus* świętych szczątków pobudza także działalność literacką – daje twórcom impuls do przekładania, przerabiania starych czy pisania nowych tekstów. Plastyczna i skonwencjonalizowana formuła świętości Petki stanowiła w tym względzie doskonałe tworzywo literackie. W tekstach hagio- i hymnograficznych powstałych na terenie Bułgarii ogólnochrześcijański literacki obraz świętej zostaje poszerzony o nowe atrybuty i funkcje. Pogłębiona zostaje także wymowa teologiczna tekstów – świętą nazywa się „wybranką Oblubieńca”, „czystą gołębicą Chrystusową”, „mądrą dziewicą”, „lilią znalezioną wśród cierni” (Pnp 2,2), „niebieskiego króla niewiastą wybraną”. Jak zauważa w swoich rozważaniach Ivan Biljarski, Petka na zasadzie analogii obdarzana jest epitetami kreującymi obraz Bogurodzicy jako wybawicielki i opiekunki Konstantynopola (Pokrowy)³⁹³, na przykład:

Tyś Bułgarom ozdobą, orędowniczką i strażniczką! (...) Dzięki tobie gród nasz umacnia się i odnosi zwycięstwo. Ilu królów i barbarzyńców wielokrotnie chciało zetrzeć i poniżyć twój sławny gród Tyrnowo, w którym leży twe przewielebne ciało! Lecz ty, niczym jaki dzielny wojewoda, ich haniebne oblicza odpędziłaś potęgą, daną sobie przez twego Oblubieńca Chrystusa³⁹⁴.

Konstruowanie obrazu św. Petki na zasadzie *imago Virginis* miało wyraźny religijno-polityczny cel: dzięki obecności świętych relikwii ówczesna stolica Bułgarii miała stać się Nową Jerozolimą, a opieka roztaczana przez niebiańską patronkę miała legitymizować władzę dynastii panującej oraz gwarantować bezpieczeństwo i pokój w kraju. Pojawiają się też elementy związane z opieką nad państwem/miastem i dynastią, które wyartykułowane są m.in. w końcowym fragmencie *Tyrnowskiej służby ku czci św. Petki*: „I ześlij, prosimy cię, pokój naszemu życiu, cerkwiom naszym pomyślność, carowi zaś i państwu jego moc przeciw wrogom. Chroń jego bojarów i wojowników, i ludzi, nad którymi z woli Boga sprawuje

³⁹¹ Д. Поповић, op. cit., s. 278.

³⁹² М. Кучинска, *Сакрализация болгарской земли по текстам балканской агиографии*, „Palaeobulgarica” 2015, t. XXXIX (201), nr 3, s. 29-38.

³⁹³ И. Билярски, *Покровители на Царство. Св. цар Петър и св. Параскева-Петка*, София 2004, s. 45-94.

³⁹⁴ *Ziemscy aniołowie...*, tłum. B. Kotyk, s. 109.

władzę³⁹⁵. Święta zostaje wyniesiona do rangi patronki Trnowa i modlitewnej pośredniczki w obronie przed innowiercami.

Po zajęciu bułgarskiej stolicy przez Turków (1393 rok) szczątki świętej zostały przeniesione do wolnego jeszcze od Turków Widynia (1394/1395 rok). Zrobił to Iwan Stracimir (1356–1396/97), ostatni car średniowiecznej Bułgarii. W Widyniu kończy się „bułgarski” etap peregrynacji relikwii świętej. Z tego krótkiego okresu (1394/1385–1396) nie znamy żadnych szczegółów związanych z kultem i czcią oddawaną świętej.

W 1398 roku serbska księżna Milica, już jako mniszka Jevgenija, wyprosiła ciało Petki od sułtana Bajazyta I (1389–1402) i przeniosła je do ojczyzny³⁹⁶. Wędrówka ciała do Belgradu odbywała się przypuszczalnie w dwóch etapach: najpierw znajdowało się w przypałacowej cerkwi św. Stefana w Kruševcu lub w Ljubostinji, w 1406/7 roku zabrano je stamtąd do stolicy. Sprowadzenie relikwii świętej do Belgradu badacze wiążą z programem polityki dynastycznej syna księżnej Milicy, despoty Stefana Lazarevicia (1377–1427). Na wzór Bułgarii i szerzej – cesarstwa bizantyńskiego – miały one służyć uświęceniu miejsca swego pobytu i nadaniu mu właściwej rangi. Jednocześnie miało sankcjonować władzę Stefana. Dokładne miejsce, gdzie leżało, nie jest dzisiaj znane³⁹⁷. Janko Maglovski twierdzi, że najprawdopodobniej była to cerkiew pw. Trzech Hierarchów (później św. Petki), wzniesiona przez Stefana Lazarevicia w latach 1404–1406 w randze cerkwi metropolitalnej, która należała do monasteru Fenek³⁹⁸.

Kult świętej pustelnicy istniał w Serbii na długo przed tym, zanim przywieziono do Belgradu jej szczątki. Gdy relikwie leżały w Tyrnowie, oddziaływał jeszcze silniej. Od momentu złożenia ciała w Belgradzie imię Paraskewy-Petki nabiera znaczenia, a w świadomości wiernych zaczyna ona funkcjonować jako Petka Belgradzka lub Serbska (nie Epiwatska czy Tyrnowska). Wraz ze śmiercią Stefana Lazarevicia znaczenie kultu św. Petki słabnie. Możliwe, że wpłynęły na to dalsze, tragiczne losy kraju i postępujące umacnianie się tureckiej władzy w Serbii i na całych Bałkanach. Następca Stefana – despota Đurađ Branković (1427–1456) – nie przeniósł relikwii świętej do nowej stolicy kraju – Smedereva. Na patrona miasta wybrał św. Łukasza, którego relikwie sprowadził

³⁹⁵ *Ziemscy aniołowie...*, tłum. B. Kotyk, s. 115.

³⁹⁶ Te fragmenty rozdziału zostały opublikowane w osobnym artykule pt.: *Św. Paraskiewa-Petka z Epiwatu – kilka uwag o serbizacji kultu*, „Latomisy Akademii Supraskiej” 10: Вѣнецъ хваленїа. Studia ofiarowane profesorowi Aleksandrowi Naumowowi na jubileusz 70-lecia, 2019, s. 145-155.

³⁹⁷ Por. J. Магловски, *О београдском култу свете Петке и манастиру Фенеку*, „Зборник Народног музеја XVIII-2. Историја уметности”, Београд 2007, s. 117-150; Д. Поповић, op. cit., s. 289.

³⁹⁸ J. Магловски, op. cit., s. 123, 131.

w 1453 roku³⁹⁹. Danica Popović wysuwa w związku z tym hipotezę, że zaczęto wątpić w ochronną moc św. Petki. Wszystko wskazuje na to, że przed 1456 rokiem (tureckie oblężenie Belgradu) relikwie świętej zostały po raz kolejny przeniesione, tym razem do belgradzkiej cerkwi pw. Zaśnięcia Bogurodzicy (Saborna Crkva)⁴⁰⁰. Tam pozostały do czasu, gdy Sulejman II zdobył Belgrad w 1521 roku. Wiadomo, że po upadku Belgradu w 1521 roku wraz ze świętymi szczątkami carycy Teofano i św. Merkurego trafiły do Konstantynopola. W 1641 roku wojewoda mołdawski Wasyl Lupu otrzymał je od patriarchy wraz z tytułem *defensor orthodoxiae* i przeniósł do miejsca ostatecznego spoczynku – rumuńskich Jass.

Mimo że fizycznie relikwie nie znajdowały się już na terenie Serbii, istnieją świadectwa, że w kolejnych wiekach jej kult żywy był szczególnie na terenie Belgradu, metropolii belgradzkiej i w południowo-wschodniej części Sremu⁴⁰¹. Cerkwie pod wezwaniem św. Petki nie były liczne i większość z nich znajdowała się na terenie dzisiejszej Macedonii, poza jedną, umiejscowioną w żupanii Sredačkiej w pobliżu rzeki Šara⁴⁰². Z czasów osmańskich pochodzi monaster Fenek i Petkovica, a z początku XVIII wieku – także cerkwie w Surčinie i Boljevcach, położone w pobliżu Feneku. W wieku XIX w metropolii belgradzkiej źródła historyczne notują tylko trzy, z których najbardziej znana do dziś jest cerkiew pod wezwaniem św. Petki Izvorskiej koło Paraćina⁴⁰³. Z rozmieszczenia wyżej wymienionych centrów religijnych na terenie Serbii czczących pamięć o świętej pustelnicy widać, iż leżały one w swojej bezpośredniej bliskości, koncentrując się wokół najaktywniejszego przez wieki miejsca kultu świętej Petki na kalemegdańskiej twierdzy.

W kolejnych wiekach widać marginalizowanie czci oddawanej Petce na rzecz kultów świętych ogólnochrześcijańskich, „narodowych” serbskich, a później rosyjskich. Na początku wieku XIX można zauważyć ponowne ożywienie pamięci o św. Petce – związane z ideami romantyzmu i odrodzenia narodowego. Sprzyja temu zakorzenione w powszechnej świadomości przekonanie o jej „serbskim” pochodzeniu⁴⁰⁴, o którym wspominały będące w użyciu na terenie Serbii teksty cerkiewne, a także duchowni w swoich homiliach (np. Milutin Ratković, Nikola Begović, Nikola Kokotović)⁴⁰⁵. Dodatkowo, w 1867 roku na Kalemegdanie wzniesiono zabudowania otaczające święte źródło św. Petki (*vodica*,

³⁹⁹ Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд 1961, s. 72.

⁴⁰⁰ Ј. Магловски, op. cit., s. 124, 148.

⁴⁰¹ Ibidem, s. 122-129.

⁴⁰² М. Пурковић, *Попис црква у старој српској држави*, Скопље 1938, s. 42-43.

⁴⁰³ Ibidem.

⁴⁰⁴ И. Руварац, *Критика...*, s. 172-178.

⁴⁰⁵ Л. Мирковић, *Хеортологија...*, op. cit., s.72.

agijazma)⁴⁰⁶. Świadectwem jego istnienia jeszcze w średniowieczu jest tekst żywota Stefana Lazarevicia autorstwa Konstantyna Filozofa, który w opisie belgradzkiej twierdzy wspomina o istnieniu źródła „najslađe воде”⁴⁰⁷.

U schyłku XIX wieku można zaobserwować pewne osłabienie kultu świętej w Belgradzie. Janko Maglovski stwierdza, że przyczyną takiego stanu rzeczy mogła być publikacja niezwykle cenionego wówczas historyka, rektora teologii w Karłowcach, członka Akademii Nauk i archimandryty klasztoru Grgeteg, Ilariona Ruvaraca⁴⁰⁸ z 1873 roku, w której krytykuje przypisywanie Petce pustelnicy serbskiego pochodzenia⁴⁰⁹. Polemika duchownego ze zwolennikami innych poglądów na tyle odbiła się w nauce, że do dzisiaj jest odnotowywana w hasłach biograficznych poświęconych Ruvaracowi. W elektronicznej *Historycznej bibliotece* pod hasłem *Ruvarac* czytamy:

У свом делу *Правила св. Петке Параскеве српске*, у издању Српског ученог друштва, Милојевић је објавио текст за који је тврдио да представља историјски доказ о српском пореклу ове светитељке. Иларион Руvaraц је у свом чланку *О раду Милоша С. Милојевића* објављеном у Гласнику Матице српске из 1873. године веома оштро критиковао Милојевићеве тврдње изнете у овом делу, а такође се критички осврнуо и на Милојевићев целокупни списатељски рад. Темељно и на научан начин Руvaraц је доказао да је овај спис пун анахронизама и да је на њему Милојевић вршио недопустиве измене и допуне српске историје. Милојевић је на ову критику одговорио 1881. личним увредама упућеним Руvaraцу, кога је назвао бугарофилом и издајником српске народности, међутим, без правих аргумената, Милојевић није могао да уђе у неку озбиљнију полемику с Руvarцем. Милојевићев рад су још његови савременици оценили као потпуно неоснован с историографске тачке гледишта и без икакве научне вредности⁴¹⁰.

We wspomnianym monasterze znajduje się wariant służby św. Petce autorstwa Eutymiusza (bez małej wieczerni, z dodanymi niektórymi sticherami) przepisany przez mnicha Bartolomeusza w 1780 roku ruskosłowiańskim językiem⁴¹¹. Należy przypuszczać, że z tekstem mógł zapoznać się Ruvarac w czasie, gdy pełnił funkcję archimandryty klasztoru, co skłoniło go do podjęcia dyskusji na temat pochodzenia świętej. Tekst Miloša Milojevicia, opublikowany w „Glasniku” z 1871⁴¹² roku, zestawia badacz z tekstem służby św. Petki drukowanym w minei Božidara Vukovicia, wskazując na fragmenty, które Milojević miał dopisać, by udowodnić swoje twierdzenie, że św. Petka pochodziła z Serbii. Milojević już w swoich czasach znany był z tego, że falsyfikował teksty literackie, które zbierał i spisywał

⁴⁰⁶ J. Магловски, op. cit., s. 145.

⁴⁰⁷ Константин Филозоф, *Житије деснота...*, op. cit., s. 102.

⁴⁰⁸ Współcześnie członkowie Serbskiej Akademii Nauk zaliczyli Ruvaraca do grona 100 najznamienitszych Serbów. Zob. Иларион Руvaraц, w: *Историјска библиотека. Енциклопедија на српском језику*. Dostępna online: <www.istorijskabiblioteka.com/art:ilarion-ruvarac>, dostęp: 18.12.2018.

⁴⁰⁹ И. Руvaraц, *Критика...*, s. 172-178; J. Магловски, op. cit., s. 129, 125-129.

⁴¹⁰ Иларион Руvaraц..., op. cit.

⁴¹¹ Вартоломеј, монах, *Служба и житије Свете Петке*, 1780, sygn. PP III 42. Dostępne online: <<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2146&m=2#page/44/mode/2up>>, dostęp: 10.10.2019.

⁴¹² М.С. Милојевић, *Правила св. Петке Параскеве Српске*, „Гласник СУД” XXXI (1871), s. 311-346.

podczas podróży po serbskich ziemiach. Można zatem przypuszczać, iż uczynił to również w przypadku tekstu poświęconego św. Petce, by podporządkować go głoszonym ideom narodowym⁴¹³.

Drugoplanowe znaczenie świętej w końcu wieku XIX pokazuje również *Srbljak* wydany w Rakovac, który pomija służbę ku czci Petki. Podobnie rzecz ma się ze starszymi wersjami *Srbljaka* (z roku 1761, *Rimnički*). Ideę wprowadzenia *Służby* do tomu podczas przygotowywania nowego wydania zbioru po drugiej wojnie światowej zgłosił archimandryta Avgustin Bošnjaković, powołany na redaktora antologii⁴¹⁴. Jednakże, jak pokazuje zawartość *Srbljaka* z 1986 roku, idea ta nie zyskała aprobaty. Nowa wersja *Srbljaka*, wydana w 2015 roku (wydanie II uzupełnione z 2018 r.), zawiera służbę św. Petce będącą przedrukiem tekstu przepisane przez mnicha Bartolomeusza z monasteru Grgeteg. Wspomniany wariant znajduje się również w rosyjskich „zielonych” minejach⁴¹⁵.

Murawjow i Filaret Czernichowski w swoich opracowaniach dotyczących słowiańskich świętych twierdzą, że rodzicami Petki byli Słowianie, co nie znajduje odzwierciedlenia w tekście Eutymiusza, z którego czerpią⁴¹⁶.

Początek i kolejne dziesięciolecia XX wieku pokazują, że ważnymi ośrodkami kultu Petki stały się żeńskie monastery. Wśród nich ważną rolę odgrywał Fenek na Fruškiej Gorze z cerkwią pod wezwaniem św. Petki Serbskiej (wzniesiona w 1563 roku lub wcześniej) i świętym źródłem. Główna monasterska *slava* obchodzona jest 14 października, w dzień wspomnienia zaślnięcia świętej⁴¹⁷. W monasterze odprawia się ponadto nabożeństwa z okazji św. Paraskiewy Rzymianki (26 lipca), które to święto zazębia się z dniem pamięci o *translatio* relikwii św. Petki Serbskiej⁴¹⁸. Drugi pod względem znaczenia był monaster św. Petki Izvorskiej w Paraćinie (wzniesiony w średniowieczu i odnowiony w 1824 roku). Pierwotnie poświęcony był pamięci św. Paraskiewy męczennicy rzymskiej, w związku z tym uroczyste, podobnie jak we wspomnianym wyżej Feneku, obchody monasterskiej *slavy* odbywają się zarówno 14 października, jak i 26 lipca. Od 1942 roku monaster w całości stał się

⁴¹³ Љ. Раденковић, *Кривотворење фолклора и митологије: Неки словенски примери*, „Зборник Матице српске за књижевност и језик” 2005, 53 (1-3), s. 34-36.

⁴¹⁴ D. Gil, *Serbska hymnografija...*, s. 104.

⁴¹⁵ Mineje wydane w latach 1978–1989 przez moskiewski patriarchat. W 2002 r. pod patronatem patriarchy moskiewskiego Aleksiego II wydano odnowioną edycję minei, uzupełnioną o nowe teksty i święta. Nabożeństwa poprzedzają krótkie opracowania hagiograficzne.

⁴¹⁶ И. Руварац, *Критика...*, s. 63.

⁴¹⁷ J. Магловски, op. cit., s. 129.

⁴¹⁸ *Манастирска слава*. Dostępne online: <<http://www.manastirfenek.com/manastirska-slava>>; <<http://www.manastirfenek.com/images/stories/monografija.pdf>>, dostęp: 10.05.2019.

zgromadzeniem żeńskim, gdy z Kovilja przeniosła się do niego schiigumenja Jefimija (Mićić, 1896–1958) wraz z 46 siostrami⁴¹⁹.

Według spisu z 1924 roku na terenie Serbii istniało około 180 cerkwi i kapliczek poświęconych świętej – w centralnej i południowej części kraju (okolice Niszu), w Macedonii, metropolii czarnogórsko-przymorskiej, biskupstwie górnokarłowickim, a także, choć niewiele, na terenie Wojwodiny (Srem)⁴²⁰.

Pamiętano także o miejscach kultu na terenie belgradzkiej twierdzy. Zniszczona kaplica otaczająca święte źródło odbudowana została w 1937 roku dzięki staraniom patriarchy Barnaby (1930–1937). Poświęcenia dokonał 27 października 1937 roku biskup wikariusz Sava (Trlajić). Kaplicę i źródło wierni odwiedzają do dziś, szczególnie w piątki, „młode piątki”⁴²¹ oraz w dni *slavy* w cerkwi Ružica znajdującej się w pobliżu. Zgodnie z tradycją trwającą prawdopodobnie od XVI wieku, codziennie w cerkwi odprawia się dwukrotnie liturgię z czytaniem kanonu świętej i całowaniem relikwii⁴²².

W okresie międzywojennym upowszechnieniu kultów świętych kobiet, w tym św. Petki, sprzyjała także aktywność duszpasterska i pisarska arcybiskupa Nikolaja Velimirovicia. Serbski duchowny wspierał odnowę i powstawanie nowych żeńskich monasterów, tworzył utwory upamiętniające działalność mieszkających w nich sióstr⁴²³. Świadectwo wiary i oddania prawosławiu dawane przez Serbki w ciągu wieków w mniemaniu arcybiskupa stanowiło istotną część serbskiej spuścizny, stąd aktywne działanie Velimirovicia na rzecz utrwalania żeńskich kultów. Ponieważ czci oddawanej przez wieki Petce, zarówno w Serbii, jak i w innych regionach prawosławnych Bałkanów, nie da się porównać z żadnym innym kultem tego typu, również wydany po raz pierwszy w 1928 roku *Ohridski prolog* zawiera żywot prologowy świętej, utwór poetycki wychwalający jej cnoty oraz rozważania (serb. *rasudjivanje*), w których Velimirović przywołuje fragment z obszernego żywota świętej

⁴¹⁹ *Монашки живот*. Dostępne online: <<http://www.svetapetkaizvor.com/manastir/>>, dostęp: 10.05.2019.

⁴²⁰ J. Магловски, op. cit., s. 127.

⁴²¹ Piątek, który zbiega się z fazą księżycy – nowiem.

⁴²² *Преподобна мати Параскева...*, s. 185. Źródło ma swoją osobną *slavę* w dzień pamięci św. Apostoła Onezyma (15/28 lutego), ucznia św. Pawła. Według legendy podczas okupacji Serbii w trakcie I wojny światowej w źródle na Kalemegdanie zabrakło wody, a w cudowny sposób pojawiła się ona ponownie w dzień św. Onezyma, w lutym 1918 roku. Zdarzenie to odczytywano jako znak rychłego zakończenia działań wojennych, co rzeczywiście się stało w listopadzie tego samego roku. Od tego czasu obchodzi się *slavę* przy źródle, odprawiając liturgię i święcąc wodę, a także dzieląc *slavski kolac*.

⁴²³ Н. Велимировић, *Блажена Стојна*, у: *Изабрана дела: Владика Николај у служби Богу и роду. Живот светог Саве. Чланци, беседе и посланице. Свети Срби. Блажена Стојна*, Београд 1996.

mówiący o tym, jak odnalezione zostały jej relikwie⁴²⁴. Opisuje także cudowne zdarzenie, które miało miejsce w 1442 roku na greckiej wyspie Chios:

У цркви Св. Петке служио је вечерњу јеромонах Амвросије. У цркви није било никога. При крају удари страшна киша са векиом хуком и падаше целу ноћ. Амвросије није могао изићи из цркве. Мислећи, да је острво цело пропасти од потопа он се поче молити св. Петки, да спасе домовину његову и умиловити праведно разгневног Бога. Пред зору ухвати га сан, и он виде као да неста крова на цркви, и у висини један светао облак и у њему благообразна жена на молитви Богу. По молитви она рече свештенику: „Амвросије, не бој се, спасена ти је домовина”. И киша одмах престаде. Од тада се на острву Хиосу врло свечано празнује дан св. Петке⁴²⁵.

Arcybiskup wspierał ponadto tzw. „ruch pobożnych”⁴²⁶, który powstał w 1920 roku w Krnjevie (współcześnie okręg Velika Plana), skąd bracia szerzyli jego idee na okoliczne wioski – Markovac, Miloševac i Veliko Orašje:

Zbog takvih i sličnih pojava ustao je vladika Nikolaj čuvenim člankom u „Glasniku”: „Ne odbacujte ih!” Iz toga Se Vladičinog apela vidi gde leže koreni nerazumevanja i nezadovoljstva. Bogomoljački pokret je, naime, nastao i kao izvesna reakcija na našu svešteničku inertnost... „Na bogoslužjenjima – piše Vladika – bogomoljci sa zapetošću očekuju da li će se njihov sveštenik rešiti i progovoriti bar rečicu... (...) Starajte se da razumete bogomoljce. Uzdržite se od bacanja kamena na njih, jer možete lako udariti Hrista. Ne odbacujte ih da oni vas ne odbace!”. Ubrzo posle ovoga, sveštenički organ „Vesnik Srpske Crkve” preštampano je ovaj Vladičin apel i doneo „Otklik na poklič Ne odbacujte ih”, otpočevši čitavu seriju članaka u korist bogomoljačkog pokreta, te se stanje nešto popravilo.

Življe duhovne wiernih i džiatalnošć bractwa cerkiewnego w Velikim Orašju skupiały się wokół cerkwi pod wezwaniem św. Petki Rzymianki (26 lipca)⁴²⁷: „Храмовна слава св. Параскева римска слави се у Цркви са резањем колача, без народног весеља”⁴²⁸. Obecnie cerkiew nosi wezwanie św. Petki Epiwatskiej.

Sytuacja serbskiej Cerkwi w pierwszych dziesięcioleciach po II wojnie światowej jest bardzo zła – brakuje duchownych, zniszczone i ograbione są monasteria oraz cerkwie. Ponadto przejęcie władzy przez partię komunistyczną sprzyja sekularyzacji i ateizacji społeczeństwa. Mimo takiego stanu rzeczy należy zwrócić uwagę na fakt, iż miejsca kultu, takie jak m.in. kaplica św. Petki na Kalemegdanie, odwiedzane są regularnie przez wiernych prawosławnych, a także przedstawicieli innych wyznań (katolicy, muzułmanie) również w okresie wzmożonej i politycznie forsowanej ateizacji serbskiego społeczeństwa⁴²⁹. Dodatkowo widoczny jest w tym czasie zwrot ku religii i religijności ludowej. Kultuwanie

⁴²⁴ Prolog za 14. oktobar. Dostępne online: <<https://svetosavlje.org/dan-prologa/14-oktobar-po-julijanskom-kalendaru/2019-10-27/>>, dostęp: 11.03.2019.

⁴²⁵ *Св. Параскева (Св. Петка-Петковача)*, написао по житијама свјатих Велимир П. Исаковић, Библиотека Српска Слава, Београд 1934, s. 28-29.

⁴²⁶ *Tihi glas*. Dostępne online: <<https://svetosavlje.org/tihi-glas/47/?pismo=lat>>, dostęp: 17.03.2019.

⁴²⁷ Cerkiew wzniesiona była prawdopodobnie przed 1173 rokiem o czym świadczą wykopaliska archeologiczne i napis znaleziony w trakcie ich trwania: „1173. лета од Христа обновљена – сеи манастир Света Петка”. Д. Ивановић, *Црква Свете Петке...*, s. 241.

⁴²⁸ Ibidem, s. 269.

⁴²⁹ D. Radisavljević Ćiparizović, *Religioznost hodočasnika u Srbiji: Studija slučaja tri svetilišta*, „Filozofija i društvo” 2012, XXIII (1), s. 56.

pamięci o świętej pustelnicy ogniskuje się we wspólnotach wiejskich, gdzie nabiera cech ludowych i folkloryzuje się. Jednocześnie jest ona jedną z najpopularniejszych świętych, szczególnie w południowej części Serbii i Dalmacji. Istnieją świadectwa z lat powojennych, że kult św. Petki był żywy szczególnie we wsiach. Regularnie obchodzona była szczególnie *krsna slava* – Petkovaca – w dniu 14 października – w różnych regionach Serbii (południe, Srem), a także w Dalmacji⁴³⁰. W licznych domostwach, również np. w romskich, można było spotkać ikony świętej:

Као дечак упамтио сам, да је света Петка у нашем тамнавском крају после Пресвете Богородице била најпоштованија. Сматрала се заштитницом српског народа, поготово деце. Није било куће у Тамнави у којима су неговане и поштоване иконе, а да није имала икону свете Петке.

Такође је у том времену, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века, јако била поштована међу Ромима. Улазећи у њихове кућице од ћерпића, скоро у свакој је била само икона свете Петке, често од папира, рајсладном причвршћена за зид⁴³¹.

Odnova duchowości poprzedzona wspomnianym wyżej zwrotem ku formom religijności ludowej rozpoczęła się na terenie byłej Jugosławii w latach 70. XX wieku, obejmując najpierw katolików, a następnie, pod koniec lat 80. i na początku 90., także prawosławnych⁴³². Rozpoczęto wówczas proces przywracania pamięci o narodowych świętych, ich znaczenia dla prawosławnej duchowości i tradycji, a także roli w budowaniu tożsamości narodowej opartej na elemencie religijnym. W ramach tego nurtu na początku XXI wieku zaczęto intensywnie przywracać pamięć o imieniu Petki. Obecnie w Serbii istnieje według różnych źródeł około 240 do 250 cerkwi pod jej wezwaniem. Część cerkwi zostało przemianowanych i nadano im imię pustelnicy, inne wybudowano od podstaw (np. w monasterze Stubal) i jej poświęcono. Ożywia się miejsca jej kultu – większe i mniejsze – takie jak m.in. monaster Fenek, monaster św. Petki Izvorskiej, do którego sprowadzono w 2007 roku fragment relikwii i z tej okazji mniszka Evpraksija napisała akatyst świętej, monaster Stubal, do którego sprowadzono w 2000 roku *pokrov*⁴³³ Petki z rumuńskich Jass, i inne. W miejscach poświęconych Petce intensywnie rozwija się także turystyka religijna, budowane są dodatkowe domy pielgrzymy i wydawana jest literatura dewocyjna. Rozszerza się aktywność edukacyjna i kaznodziejska skierowana do najmłodszych. Dzieci uczą się o Petce w szkołach, organizowane są konkursy plastyczne na temat świętej, uczniowie dedykują jej swoje wiersze. Oto dwa utwory przedstawicieli szóstych klas:

⁴³⁰ Н. Недељковић, *Српске славе: чувари огњишта*, Београд 2013, s. 222.

⁴³¹ Раб Божји Ђорђе Сандић, *Света Петка Параскева – писане речи из мог срца*. Dostępne online: <www.crkvaub.rs/crkva/najbolji_vaspitac/item/2710-sveta-petka-paraskeva-pisane-reci-iz-mog-srca>, dostęp: 28.04.2018.

⁴³² D. Radisavljević Ćiparizović, op. cit., s. 56.

⁴³³ *Pokrov* – pl. pokrowa, oznacza welon lub chustę.

Света Петка

У граду, на обалама Мраморског
мора, Света Петка рођена је.

Као мала, побожна била је,
своје родитеље поштовала је.

После њихове смрти замонашила
се и богатства одрекла се.

За материјалним она није жалила,
већ је у монаштву само Христу служила.

Кући се вратила, мало је живела,
лепо је сахрањена али издвојена.

Она Богу данас служи и са
Христом вечно се дружи.

Да ли и ви мислите исто што
и ја да је Света Петка жена најбоља⁴³⁴.
Maksim Maksimović

Света Петка Параскева

Свету Петку воли ти,
можда ти није слава крсна,
слави је 27. октобра.

Веруј Светој Петки,
помоли се њој,
теби биће боље,
имаћеш мир свој.

Бог Отац прославио је њу,
ти јој се обрати
и осетићеш снагу њену.
Воли је срцем свим,
и моли јој се ти.

Ближи нам се Света Петка,
обратимо јој се,
славимо је јер она,
нашу славу заслужује⁴³⁵.
Anastasia Lepović

Niewątpliwie utrwaleniu pamięci o Petce pustelnicy sprzyja rozwój kultu Paraskiewy Rzymianki, która w Serbii również ma coraz więcej świątyń swojego imienia⁴³⁶.

⁴³⁴ Pieśń napisał Maksim Maksimović, uczeń szóstej klasy. Dostępne online: <www.crkvaub.rs/crkva/veronauka/item/2793-sveta-petka-kroz-likovne-radove-osnovaca>, dostęp: 22.03.2018

⁴³⁵ Pieśń napisała Anastasia Lepović, uczennica VI3. Dostępne online: <www.crkvaub.rs/crkva/veronauka/item/2793-sveta-petka-kroz-likovne-radove-osnovaca>, dostęp: 22.03.2018.

⁴³⁶ Św. Paraskiewa Rzymianka jest czczona 26 lipca (8 sierpnia wg n.st) m.in. w takich miejscach jak: klasztor Berkasovo (Fruška Gora), który z cerkwi 8 VIII 2008 roku został przemianowany na klasztor, cerkwie we wsiach: Staničenje, Šanac, Ljaplje Selo (Kosowo), Čukarica i innych. Przy niektórych z nich również istnieją

*

Równolegle do oficjalnego rozwijał się kult ludowy św. Petki, łącząc w sobie elementy kanoniczne i niekanoniczne⁴³⁷. Badacze i badaczki wiążą postać Petki z apokryficzną *Opowieścią o dwunastu wielkich piątkach*⁴³⁸ oraz wskazują na symboliczny związek imienia świętej z piątkiem jako dniem Męki Pańskiej itp.⁴³⁹ Jak zauważa Christian G. Parker⁴⁴⁰, jedną z cech religii ludowej jest afirmacja kobiecości i kobiecej perspektywy w odróżnieniu od oficjalnej kultury patriarchalnej i kościelnej subkultury. Centralnym obiektem kultu jest Maryja i jej funkcje opiekuńcze (święto Pokrowy). W sferze ludowej duchowości św. Petka realizuje schemat maryjny oraz nawiązuje do postaci pogańskiej bogini ziemi Mokoszy⁴⁴¹ – wiąże się ją z żeńską sferą życia – macierzyństwem, kobiecymi pracami gospodarczymi, opieką nad rodziną. Pomaga pleść, tkać, szyć i zakazuje wykonywania tych prac w piątek (jej poświęcony) i niedzielę. Uważa się, że święto Petki (14 października) jest świętem kobiecym – tego dnia kobiety i dziewczęta nie powinny wykonywać żadnych prac domowych (gotować, prać, szyć), by nie narazić się na gniew świętej. Wierzy się, że kobieta szyjąca w piątek przekłuwa igłą oczy świętej⁴⁴², za co w konsekwencji może ją spotkać surowa kara. Młode dziewczyny powinny kwiatami udekorować swój dom, aby żyć w zgodzie i spokoju przez cały rok, a dziewczynki powinny ubrać się w nowe sukienki, aby były szczęśliwe w przyszłym roku. Dziewczęta powinny zjeść kawałek *slavskog kolača* (świętecznego ciasta) i zachować okruchy, a dzięki temu w nocy ujrzą swój los i przyszłego męża⁴⁴³. Św. Petka jest czczona także jako opiekunka dzieci – nienarodzonych, chorych. Często śni się kobietom jako kobieta w czerni, o czym mówią liczne, nawet współczesne, świadectwa⁴⁴⁴:

święte źródła, obchodzi się pamięć przenosin relikwii do Trnowa (niekiedy rozumiane także jako przenosiny relikwii z Trnowa do Serbii), co daje kolejny dowód na splatanie kultów.

⁴³⁷ A. Sulikowska-Gąska, *Kult świętej Paraskiewy na Rusi*, „Ikonotheka” 2008, t. 21, s. 165-181.

⁴³⁸ Polskie wydanie: *Apokryfy i legendy starotestamentowe Słowian południowych*, red. G. Minczew, M. Skowronek, Kraków 2006, s. 203-205.

⁴³⁹ E. Kocój, *Pamięć starych wieków. Symbolika czasu w rumuńskim kalendarzu prawosławnym*, Kraków 2013, s. 268.

⁴⁴⁰ Ch.G. Parker, *Współczesna religia ludowa. Złożony obiekt badań dla socjologów*, w: *Socjologia codzienności*, red. P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska, Kraków 2008, s. 817-818.

⁴⁴¹ Szerzej na ten temat pisze: И. Левин, *Христианские источники культа св. Параскевы*, w: eadem, *Двоеверие и народная религия в истории России*, перев. А.Л. Топоркова и З.Н. Исидоровой, Москва 2004, s. 141-161.

⁴⁴² R. Popov, *Paraskeva and her „sisters”: Sainly personification of women’s rest days and other themes*, w: *Cult of the Saints in the Balkans*, ed. M. Detelić, G. Jones, [b.m.], s. 92, <<http://www.mirjanadetelic.com/docs/CULT%20OF%20SAINTS%20IN%20THE%20BALKANS.pdf>>, dostęp: 4.01.2019.

⁴⁴³ *Danas je Sveta Petka, veliki praznik i crveno slovo: Žene ne bi trebalo da rade ove stvari prema narodnom verovanju*. Dostępne online: <<https://www.telegraf.rs/vesti/srbija/2906869-danas-je-sveta-petka-veliki-praznik-i-crveno-slovo-jednu-stvar-ni-slucajno-nemojte-da-radite-a-to-nije-sve-foto>>, dostęp: 7.01.2019.

⁴⁴⁴ Раб Божји Ђорђе Сандић, *Света Петка...*, dostęp: 12.01.2019. Tłumaczenia moje – D.G.

Świadectwo 1.: Био ми је прво дете каже његова мајка, мушко, касније сам родила и кћерку пар година млађу од њега. Како сам се удала свекрва ме само прекорно гледала и очекивала кад ћу родити. А на селу то мора бити прво мушкиње, па после може и неко женско. Родих ја прво, па мушко и мој положај у кући поста важан и лакши. Али кад се дете разболе, поста по мене тешка ситуација. Из дана у дан, све горе. Лекари не помажу. Тако једну бесану ноћ исцрпљена, ни у седећем, ни у лежећем положају заспах. На сан ми дође жена у црном и нежним мајчинским гласом рече: „Не бој се жено. Оздравиће он. Ја ћу ти помоћи”. Тргох се. Већ је свануло. Сва радосна похитах да помузем краве, а успут ме свекрва прекоре, како могу бити весела кад ми дете ни живо, ни мртво. Нисам јој ништа рекла, али тај дан јесте рекао свима нама много⁴⁴⁵.

Świadectwo 2.: На једним од путовања у Свету Гору на празник свете Петке затекао сам се у манастиру Хиландару. Запрепастило ме то, што су радници који су ангажовани из Србије, да за манастир крче растиње око маслина тај дан радили. Таман када сам хтео да питам зашто, настала је расправа са једним радником који није хтео да ради. Надређени сав бесан му се унео у лице и викао: „Васељенска патријаршија не признаје данашњи дан као црвено слово. Ако нећеш да радиш сутра ујутру се пакуј и идиш за Србију”. Стварно сутрадан, док смо чекали минибус испред капије манастира човек спусти своје ствари уз наше. Међутим, само што је спустио ствари пришоше му један монах и цивил. Цивил му нешто рече, он одмахну главом, али кад му монах нешто прозбори, он узе ствари и оде према згради где су радници боравили. Ми приђосмо монаху и питасмо га шта се десило. Монах нам објасни, да га је лично игуман Мојсије замолио да остане, и да је игуман још рекао: „пустите сад наша правила, јер кад би моја покојна мајка чула, да сам неког натерао да ради на свете Петку и мртва би ми разбила главу”⁴⁴⁶.

Petka uzdrowia chorych – ślepców, cierpiących na choroby oczu (w Grecji i wśród bałkańskich Słowian można znaleźć ikony, na których Petka trzyma metalowe naczynie, a w nim leży para oczu) i choroby kobiece, patronuje też kupcom, wygania z kobiet złe duchy⁴⁴⁷. Jednym z głównych przejawów ludowych wierzeń są cudowne źródła pod wezwaniem świętej. Wierni żywią głębokie przekonanie, że ich woda posiada uzdrawiającą moc. Zgodnie z najstarszymi wierzeniami potwierdzonymi świadectwami uzdrowień wśród prawosławnych wiernych, lecznicza moc źródeł pomaga zwalczyć gorączkę, wysypkę skórą, różne kobiece dolegliwości, wspomaga trawienie. Na stronach internetowych poświęconych źródłom można poznać ludowe podania o powstaniu takich miejsc: „Po predanju čudotvorni

⁴⁴⁵ Był moim pierwszym dzieckiem, mówi matka, chłopczyk, później urodziłam także córkę parę lat młodszą od niego. Kiedy wyszłam za mąż, moja teściowa cały czas mnie obserwowała i czekała, kiedy urodzę dzieci. A na wiosce pierwszy musi być chłopiec, a potem może być dziewczynka. Pierwszego urodziłam chłopca, więc i moja pozycja w domu stała się ważna i łatwiejsza. Ale kiedy dziecko zachorowało, sytuacja stała się dla mnie trudna. Z dnia na dzień jego stan się pogarsza. Lekarze nie pomagają. W jedną z tych bezsennych nocy byłam taka wyczerpana, że ni to w pozycji siedzącej, ni w leżącej – usnęłam. We śnie przyszła do mnie kobieta w czerni i powiedziała czułym, matczynym głosem: „Nie bój się kobieto. On wyzdrowieje. Pomogę ci”. Zerwałam się ze snu. Już świtało. Radośnie pośpieszyłam, aby wydoić krowy. Drogę zastąpiła mi teściowa i pyta, jak mogę być szczęśliwa, gdy moje dziecko nie jest ani żywe, ani martwe. Nic jej nie odpowiedziałam, ale ten dzień powiedział nam bardzo wiele.

⁴⁴⁶ Podczas jednej z moich podróży na Świętą Górę w święto św. Petki, znalazłem się w klasztorze Chilandar. Zdziwiło mnie, że robotnicy, którzy zostali wynajęci z Serbii do uprawy drzew oliwnych, pracowali tego dnia. Właśnie wtedy, gdy chciałem zapytać, dlaczego, miała miejsce dyskusja z pracownikiem, który nie chciał pracować. Przełożony, cały wściekły, prosto w twarz mu krzyknął: „Patriarchat ekumeniczny nie uznaje dzisiejszego dnia za święto oznaczone czerwoną literą. Jeśli nie chcesz pracować, jutro rano spakuj się i wracaj do Serbii”. Dopiero następnego dnia, gdy czekaliśmy na minibus przed klasztorą bramą, mężczyzna postawił swoje rzeczy obok nas. Jednak chwilę potem przyszedł do niego mnich i cywil. Cywil powiedział mu coś, potrząsnął głową, ale kiedy mnich zapytał go o coś, wziął rzeczy i poszedł do budynku, w którym przebywali robotnicy. Podeszliśmy do mnicha i zapytaliśmy go, co się stało. Mnich wyjaśnił, że igumen Mojżesz osobiście poprosił robotnika, by został i powiedział: „dopuszczamy teraz nasze zasady, ponieważ gdyby moja świętej pamięci matka usłyszała, że kogoś zmusiłem do pracy w dzień św. Petki i z zaświatów by mi rozbiła głowę.

⁴⁴⁷ И. Левин, *Христианские источники культа св. Параскевы*, w: eadem, *Двоеверие...*, s. 151.

izvor svete Petke, nastao je prilikom prenošenja Njenih svetih moštiju, iz Carigrada, preko Srbije, dalje putem za Rumuniju do grada Jaši. Na svim mestima gde je povorka zastajala da prenoći, nastajao je čudotvorni izvor sa svetom i lekovitom vodom⁴⁴⁸. O źródle w Żelezniku pisano nawet w XIX-wiecznej prasie:

Kažu da je ova voda ljekovita tako da se mnogi bolesnici od nje izleće i postanu zdravi kao drijen. Svijet tu odavna ide, najviše mlade nedelje i petka, a i sad sve jednako dolazi iz mnogijeh krajeva pa čak iz Podrinjskog okružja i okupi ih se jednog dana i po 40 duša te se kupaju i piju vodu, pa i pare bacaju u vodu i godišnje se nakupi i po 200 groša. Zato su Żelezničani postavili jednog čoveka te kupi ove pare, pa vele da od njih onđe naprave jednu zgradu, da im se ima đe narod skloniti od rđavog vremena⁴⁴⁹.

Cudowne źródelka to wedle ludowych legend również miejsca objawień św. Petki, np. święta miała objawić się ślepemu pasterzowi we wsi Dobra Voda na peryferiach Vukovaru. Nakazała mu obmyć się w źródlanej wodzie wskutek czego odzyskał wzrok. Wieść o leczniczych właściwościach wody rozniosła się po okolicznych wsiach i wierni zaczęli przybywać z modlitewną prośbą o uzdrowienia. W 1811 roku wybudowano tam niewielką cerkiew pod wezwaniem św. Petki⁴⁵⁰. Podobnie jest w Żelezniku, pątniczka, która odwiedziła tamtejsze źródło w roku 2016, także twierdzi, że ukazała jej się święta Petka:

Bila sam pre nekoliko godina na ovom izvoru s dve drugarice i ostale smo da prenoćimo. Ležala sam kao da me neko uspavao, zaspala sam kao jagne i kad sam se trgla u snu, videla sam ispod vrbe lik Svete Petke. Od tada verujem da ovde zaista nešto postoji, kažu da je to što mi se desilo blagostanje koje ne može svako da doživi. Od tada sam je sanjala mnogo puta, pa zato opet dolazim⁴⁵¹.

*

W porównaniu z innymi kultami świętych kobiet, kult Petki ma wyjątkową i rozbudowaną oprawę literacką. Takiego bogactwa materiału literackiego nie spotykamy nawet u największych serbskich świętych, w tym św. Savy. Utwory ku czci Petki reprezentują różne gatunki twórczości liturgicznej – hagiografię, hymnografię, euchografię. Zdecydowanie najbogatsza i najciekawsza jest hymnografia. Teksty mają pochodzenie bizantyńskie, bułgarskie i rodzime, serbskie. W 2009 roku wydano dość obszerne ilustrowane opracowanie pt. *Света Петка – слава српска и заштита верних* (уредник протојереј Радомир Никчевић, Цетиње 2009), którego promocja odbiła się szerokim echem w mediach jako

⁴⁴⁸ *Izvor svete Petke*. Dostępne online: <<http://www.izvorsvetepetke.com/>>, dostęp: 6.02.2019.

⁴⁴⁹ A.V. Bogić, *Opis vračarskog sreza, Topografski rječnik*, Beograd 1866, cyt. za: Н. Лукић, *Историја Железника 1528-1945*, Чукарица 2011.

⁴⁵⁰ *Преподобна мати Параскева...*, s. 197-199.

⁴⁵¹ L. Stošić, S. Stojanović, *Čudotvorni izvoru Železniku: Vernici hrle po spas*, reportaž z 21 września 2016 roku. Dostępny online: <<http://mondo.rs/a940979/Info/Drustvo/Izvor-Svete-Petke-u-Zelezniku.html>>, dostęp: 30.01.2019.

przykład przywracania pamięci o prawdziwych duchowych wartościach⁴⁵². Książka jest doskonałym obrazem „serbizacji” kultu świętej i włączania jej w historię serbskiej świętości poprzez m.in. ukazywanie podobieństwa z Jovanem Vladimirem. W samym 2014 roku wyszło drukiem kilka różnych żywotów Paraskiewy, w tym jeden autorstwa św. Justyna Popovicia i jeden z myślą o dzieciach, ilustrowany (*Света Петка. Преподобна мати Параскева*, Ниш 2014)⁴⁵³. Najobszerniejszą książkę z literaturą dedykowaną świętej ułożył Sreten Lazarević⁴⁵⁴, uwzględniając hymnografię i euchografię, a także katalog cudów⁴⁵⁵. Jest to do dziś największe w ogóle serbskie wydanie tekstów liturgicznych Paraskiewy w języku serbskim. Zawiera żywoty trzech świętych noszących imię Paraskewa, akatysty (serbski oraz przekład na serbski z języka rumuńskiego), modlitwy poświęcone świętej, świadectwa cudów spisane w serbskich i rumuńskich źródłach, a także utwory poetyckie napisane ku czci świętej.

Najstarszy zachowany serbski odpis służby ku czci pustelnicy pochodzi z XIII wieku, (nr 361 Archiwum SANU), powstał najprawdopodobniej w monasterze Studenica⁴⁵⁶. Tekst jest niepełny – urywa się na początku trzeciego troparu dziewiątej pieśni⁴⁵⁷. Pod względem struktury jest zbieżny ze służbą z minei Dragana⁴⁵⁸. Rękopis dowodzi, że kult Paraskiewy rozwijał się w zasadzie synchronicznie na obszarze całych Bałkanów, co zauważa Radosława Trifonowa⁴⁵⁹. Badania nad rękopisami służby św. Petki podjęte przez bułgarską badaczkę w Serbii kontynuowała Tatjana Subotin-Golubović. Do tej pory udało jej się znaleźć piętnaście rękopiśmiennych ksiąg zawierających służbę świętej, datowanych od XIII do XVIII wieku⁴⁶⁰.

W pierwszym trzydziestoleciu XV wieku służby starszego typu wypiera nowsza wersja, dostosowana do wymogów rytu jerozolimskiego (mała i duża wieczernia, jutrznia).

⁴⁵² *Монографија о Светој Петки*. Dostępne online: <<http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/8/kultura/245851/monografija-o-svetoj-petki.html>>, dostęp: 10.05.2019. *Света Петка – српска слава и заштита верних*. Dostępne online: <http://www.spc.rs/sr/sveta_petka_srpska_slava_zastita_vernih>, dostęp: 10.05.2019.

⁴⁵³ Wszystko można zobaczyć na stronie: <<https://www.mikroknjiga.rs/store/find.php?find=%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0+%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%B0&x=12&y=19>>, dostęp: 5.02.2019.

⁴⁵⁴ Zainteresowanie tematem świętej pustelnicy protoprezbitera Lazarevicia należy przypisać służbie przy świątyni pod wezwaniem Paraskiewy-Petki w Nowej Pazowie.

⁴⁵⁵ *Преподобна мати Параскева...*, op. cit.

⁴⁵⁶ Т. Суботин-Голубовић, *Утицај преноса моштију св. Петке у Деспотовину на развој њеног култа у српској средини*, w: *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*, София 2005, s. 343–354.

⁴⁵⁷ Т. Суботин-Голубовић, *Утицај преноса...*, s. 347.

⁴⁵⁸ Tekst służby w zestawieniu z wariantem z minei Dragana opublikowała Radosława Trifonowa: P. Трифонова, *Српски препис на нај-ранната служба за св. Петка Търновска*, w: „Търновска Книжовна Школа” 1999, т. 7, Велико Търново, s. 181-198.

⁴⁵⁹ Szczegółowe omówienie znajduje się w artykule Trifonowej, zob. P. Трифонова, op. cit.

⁴⁶⁰ Т. Суботин-Голубовић, *Утицај преноса...*, szczegółowa lista znajduje się na stronach 345-346.

Do upowszechnienia tego wariantu służby przyczyniła się dodatkowo jej publikacja w minei świątecznej Bożidara Vukovicia w 1536/1538 roku⁴⁶¹. W serbskiej tradycji literackiej nabożeństwo bywa nazywane *Służbą ku czci translacji relikwii św. Petki (Służba prenosu moštiju svete Petke)*⁴⁶². Jeżeli chodzi o badaczy serbskich – przeróbkę kompozycji przypisują Grzegorzowi Cambłakowi. Jego domniemane autorstwo dotyczy w szczególności czterech sticher litijnych, włączonych do wielkiej wieczerni⁴⁶³.

Literacka działalność Cambłaka w Serbii przypada mniej więcej na lata 1402 do 1405 lub 1409 roku i czas panowania despoty Stefana Lazarevicia. Cambłak podczas swojego pobytu w despotowinie przebywał w monasterze Dečani, w którym pod koniec XIV wieku znajdowali schronienie bułgarscy mnisi emigrujący z kraju po upadku Wielkiego Tyrnowa (1393 rok)⁴⁶⁴. Swoją twórczość literacką w Serbii Cambłak poświęcił przede wszystkim Stefanowi Dečanskiemu (żywot i służba) – królowi męczennikowi, fundatorowi monasteru Dečani – oraz św. Paraskewie-Petce, przyczyniając się do umocnienia jej kultu⁴⁶⁵ oraz rozpowszechnienia na terenie wschodniej Słowiańszczyzny i Rzeczypospolitej. Z tego okresu działalności pisarskiej Cambłaka pochodzi opis *translatio* relikwii świętej z Tyrnowa do Widynia (*Slovo o prenosu moštiju svete Petke iz Trnova u Vidin i Srbiju*), a następnie do Belgradu, datowany ok. 1404/5 roku. Najstarszy zachowany odpis tego tekstu pochodzi z *Panegiryku ryłskiego* z drugiej połowy XV wieku⁴⁶⁶. Jak pisze Jan Stradomski, zamierzeniem autora było „stworzenie opowiadania dopełniającego tekst *Żywota* [Eutymiusza – przyp. D.G.] i przeznaczonego do odczytywania w odpowiednim miejscu, który nie stanowiłby jednak samodzielnego utworu”⁴⁶⁷.

Poza utworami Cambłaka twórczość poświęcona św. Petce na terenie Serbii ma charakter kompilacyjny. W głównej mierze dokonywano redakcji, przeróbek i uzupełnień żywotów i służb już istniejących, dostosowując je do nowych warunków geopolitycznych. Jako przykład mogą posłużyć dwa rękopisy z żywotem autorstwa Eutymiusza⁴⁶⁸ – nr 56 z 1509 roku (Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu), do którego włączono m.in.

⁴⁶¹ Wschodniosłowiańska literatura hymnograficzna poświęcona św. Petce jest równie bogata, co bałkańska. W drugiej połowie XIX wieku Rosjanie zredagowali inną służbę ku czci św. Paraskiewy (14 października), połączoną ze świętem męczenników: Nazariusza, Gerwazego, Protazego i Celestyna. Zob. M. Kuczyńska, *Paraskiewa-Petka Tyrnowska...*, s. 159, a także <www.pravoslavie.ru/docs/oct14-b4ea36.pdf>.

⁴⁶² Ђ. Трифуновић, *Служба преносу моштију свете Петке*, у: *Зборник Владимира Мошина*, Београд 1977, s. 203.

⁴⁶³ Szerzej: *ibidem*, s. 129.

⁴⁶⁴ Г. Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, ред. Д. Петровић, Београд 1999, s. 13.

⁴⁶⁵ *Ibidem*, s. 20.

⁴⁶⁶ К. Иванова, *Стара бългурска литература*, т. 4. *Житиенисни творби*, София 1986, s. 626.

⁴⁶⁷ Tekst *translatio* miał być odczytywany po opisie przeniesienia relikwii św. Petki do Tyrnowa zawartym w żywocie Eutymiusza, a przed uroczystą pochwałą, zob. J. Stradomski, *op. cit.*, s. 88.

⁴⁶⁸ Д. Поповић, *op. cit.*, s. 292.

informację, że relikwie św. Petki przeniesiono do „przesławnej ziemi serbskiej” oraz nr 89 z XVI wieku (Rosyjska Biblioteka Państwowa w Moskwie), w którym fragmenty dotyczące bułgarskiego cara zostały zamienione na „pobożnego pana naszego despota Đurđa”⁴⁶⁹. Szczegółowo temat ten opracowała Klimentyna Iwanowa⁴⁷⁰.

Współczesne wersje żywotów Paraskewy napisali Nikolaj Velimirović (*Ohridski prolog*, pod datą 14 października) oraz Justin Popović (*Žitija svetih za oktobar*, pod 14 października⁴⁷¹). Krótki żywot zamieszczony w *Prologu* Velimirovicia wzbogaca poetycki tekst wysławiający Petkę:

Чисто срце Господ жели,
Јеванђеље тако вели:
Чиста дева ти остаде,
Чисто срце Богу даде —
О предивна светитељко,
Наш узоре, света Петко!
Ум пречисти Господ тражи,
Без маштања и без лажи:
Ти му даде ум пречисти.
К'о анђелски — такав исти.
О предивна светитељко,
Чуј нам молбе, света Петко!
Душу чисту Господ иште
К'о небеско светилиште;
Такву душу ти одгаји,
Што на небу сад се сјаји,
О предивна светитељко,
Помози нам света Петко!
Помози нам молитвама
У животним невољама:
У облачној земној тузи
Засветли нам слично дузи —
О предивна чедна дево,
Света мајко Параскево?⁴⁷²

Oba teksty hagiograficzne autorstwa serbskich duchownych czerpią inspirację z *Żywota* Eutymiusza i mają charakter typowo historyczny, bez rozbudowanych elementów teologicznych. Utwór Velimirovicia podaje krótkie i podstawowe fakty z życia świętej, natomiast Popović wzbogaca i rozbudowuje opowieść o Petce o dodatkowe szczegóły dotyczące np. jej dzieciństwa, opis cudów, które miały miejsce przy relikwiach w pałacu sułtana Sulejmana II (1494–1566).

Współcześnie największą popularność zyskują przede wszystkim akatysty i kanon, które nie są znane wcześniejszej tradycji literackiej. W 1960 roku mniszka Evpraksija

⁴⁶⁹ Ibidem, s. 292.

⁴⁷⁰ К. Иванова, *Житието на Петка Търновска...*, s. 28-35.

⁴⁷¹ Сутује за: *Преподобна мати Параскева...*, s. 11-16.

⁴⁷² 3. Перић, *Света Петка – Преподобна Мати Параскева*. Dostępne online: <www.crkvaub.rs/crkva/zitija_svetih/item/2223-sveta-petka-prepodobna-mati-paraskeva>, dostęp: 13.01.2019.

z monasteru św. Paraskiewy-Petki Izvorskiej z Paraćina napisała w języku cerkiewnosłowiańskim akatystę ku czci świętej. W pierwszej kolejności miał on służyć lokalnym potrzebom związanym z codziennym życiem monasterskim i uświetnić uroczystość przeniesienia fragmentu relikwii świętej do tamtejszej cerkwi⁴⁷³. Na współczesny język serbski tekst przełożył Životije Milojević i w tej formie jest on szeroko rozpowszechniony wśród wiernych, wydawany odrębnie (w formie minimodlitewnika) i w zbiorach poświęconych św. Petce.

Analizując rozwój kultu od jego fazy inicjalnej aż do czasów współczesnych, można wysunąć wniosek, że stopniowy proces „serbizacji” jest najbardziej charakterystycznym wyróżnikiem opracowania świętości Paraskewy w ramach serbskiego piśmiennictwa cerkiewnego. Z biegiem lat w serbskiej tradycji duchowej utrwaliło się przekonanie, że św. Petka jest nie tylko „niebiańską pomocnicą” państwa i narodu, ale przede wszystkim wywodzi się z serbskiego rodu, stąd jej przydomek „serbska”. Mimo próby skorygowania przez Pariona Ruvaraca tego mylnego i nie znajdującego odzwierciedlenia w faktach historycznych poglądu, nieustannie jest on powielany w piśmiennictwie cerkiewnym i homiletyce. Czołowe autorytety serbskiego prawosławia – Nikolaj Velimirović i Justin Popović – w tekstach poświęconych świętej podają informację, że Petka pochodziła z Serbii (sic!) – „Она беше српског порекла” (*Prolog*), „Ова славна, равноангелна светитељка беше српскога порекла (...)” (*Žitija svetih za oktobar*). Do dziś rys ten jest aktualny i najczęściej wykorzystywany w warstwie ideowej. Dzięki niemu obraz św. Petki staje się niezwykle nośny i pojemny znaczeniowo – może ona występować pod postacią matki, serbskiej opiekunki, „szybkiej pomocnicy”, patronki państwa i prawosławia. Nawet najbardziej współczesne opracowania związane z tematem świętych, świętości czy duchowości kobiet, służące popularyzacji kultu, nie silą się na sprostowanie ideowo przypisywanej świętej „serbskości”: „После Пресвете Богородице, најпоштованија светитељка у нашем народу, особито међу женама, свакако је Преподобна Мајка Параскева, Света Петка. По предању, ова славна подвижница беше српског порекла”⁴⁷⁴. I w kolejnym:

Света Параскева-Петка рођена је, према предању, крајем десетог века у јужној Србији, у месту Епивату (Пивату) на цариградском друму, а према другом предању тај град је био на обали Мраморног мора, недалеко од Цариграда. (...) Предање даље каже да је кнегиња Милица успела да од свог зета, турског султана Бајазита, добије дозволу да се мошти свете Параскеве пренесу у Србију, с обзиром на то да је она била Српкиња и српска светитељка⁴⁷⁵.

⁴⁷³ Евпраксија, *Акатист, в: Преподобна мати Параскева...*, s. 56-64.

⁴⁷⁴ Љ. Ранковић, *Жена икона цркве и благо света*, Шабац 2009, s. 177.

⁴⁷⁵ Ђ. Рандељ, *Светачник. Славе и верски обичаји код Срба*, Нови Сад 2006, s. 125-126.

Na szczególną uwagę ze względu na proces „serbizacji” kultu zasługuje opracowanie wydane w 2009 roku w Cetinju – *Света Петка – слава српска и заштита верних*. Już na pierwszych kartach autorzy za bezsporny podają fakt, że święta jest Serbką z urodzenia: „После 950. рађа се потоња Преподобна Петка, у српској породици [podkreślenie – D.G.], у селу Епивате-Пристаништа (данас Епиватос), на трачкој обали Мраморног мора, не много далеко од Цариграда”⁴⁷⁶. W przedmowie arcybiskup Amfilohije pisze: „Тако је и нама, православнима Балкана, прије више од 10 вјекова послао Пеподобну мајку нашу Петку-Параскеву, небеску човечицу и земаљског анђела, од нашег крштеног племена, из једне од бројних српских Славинија [podkreślenie – D.G.] (...)”⁴⁷⁷. W związku z tym jest częścią serbskiej historii świętej, co obrazuje graficzne wyobrażenie panteonu świętych czczonych przez serbską Cerkiew od ok. 680 roku i od św. Izydora z Gordoserbonu (serb. sv. Isidor Srbogradski)⁴⁷⁸ do św. Justina Ćelijskiego (1894–1979): pośród świętych znajduje się Petka z ikoną i podpisem: „Између 950 и 1000 (или 1022–1050): Преподобна Петка-Параскева Српска или Београдска или Бугарска или Трновска, најстарија позната пустиножителька српског рода [podkreślenie – D.G.], чудотворка Христова, чији култ обједињује православну земљу од Цариграда до Москве и Минска (...)”⁴⁷⁹. W chronologicznym ujęciu życia Petki oraz rozwoju jej kultu, w tym piśmiennictwa jej poświęconego, w kilku miejscach opracowania autorzy wysuwają hipotezę, że pierwszy tekst żywota św. Petki powstał w języku serbskim, dopiero potem został przetłumaczony na język grecki, podobnie jak miałyby to mieć miejsce w przypadku żywota Jovana Vladimira:

До 1147. прво житије Преподобне Петке Епиватске на српском и грчком језику – (као што је и Свети Јован Владимир поред несачуваног српског, добио и сачувано грчко и латинско житије Летопис попа Дукљанина). Поштовање Свете Петке разраста се и снажи толико да она добија и своје житије, написано „грубом” руком и срцем неког њеног „земљака”, међутим, на начин који није очаравао учене Византинце, вероватно на србском језику са напоредним грчким преводом⁴⁸⁰.

Znane historykom literatury fakty dotyczące spalenia pierwszego, ludowego żywota, zostają przekształcone w taki sposób, by odpowiadały konsekwentnie tworzonemu wizerunkowi świętej jako nierozdzielnie i od zarania złączonej z serbską ziemią i narodem:

⁴⁷⁶ *Света Петка – слава српска и заштита верних*, уредник протојереј Р. Никчевић, Цетиње 2009, s. 12.

⁴⁷⁷ Ibidem, s. 3.

⁴⁷⁸ Gordoserbon (Gordosevron, gr. Гордосερβον; protosłowiański. Gordŭ Sĭrbŭ; serbski: Гордосервон, Гордосербон, Србоград/Srbograd, Град Срба/Grad Srba) bizantyńskie miasto w Bitynii, zamieszkane przez Serbów. Izydor, biskup miasta, wspomniany jest w źródłach z roku 680/681. Dostępne online: <<https://sr.wikipedia.org/wiki/Гордосервон>>, dostęp: 23.11.2019.

⁴⁷⁹ *Света Петка – слава српска...*, s. 6.

⁴⁸⁰ Ibidem, s. 13.

Када се у једном оваквом контексту прочита поново горе наведени одломак о спаљеном и снова написаном житију „Свете Параскеве, поштоване у Каликратији”, може се наслутити да се исправљање првобитног казања о овој Светитељки, које је записао неки њен земљак, можда чак и црквено лице, тичало, вероватно, и бројних србизама, у које је јамачно спадало и само Светитељкино име, али и назив њеног родног места на обали Мраморног мора – Епивате (Επίβαται, дакле множина), а можда и саме Каликратије. (...) Могућност да је спаљивање тога пражитија Св. Петке наложено због евентуалних јеретичких ставова пишчевих искључена је из простог разлога што су Богомили одбацивали сваки култ Светаца и њихових моштију⁴⁸¹.

Serbska Petka została, zdaniem autorów, zastąpiona grecką Paraskiewą – nie odwrotnie, a obecnie kultы wczesnochrześcijańskich świętych zanikają, ustępując miejsca Petce Belgradzkiej lub jej towarzysząc.

Wśród tekstów hagiograficznych poświęconych św. Petce Epiwatskiej i jej wczesnochrześcijańskim imienniczkom znajduje się również żywot prologowy pierwotnie opublikowany w zbiorze pt. *Македонска средњовековна књижевност* (Skopje 1985) bez oznaczenia źródła⁴⁸². Prawdopodobnie jest to przekład na współczesny język serbski żywota przepisanego w 1780 roku w klasztorze Grgeteg we Fruškiej Gorze (Wojwodina) przez mnicha Bartolomeusza ruskosłowiańskim językiem⁴⁸³. W obu tych tekstach podano, że Epiwat koło Kalikratii znajdował się w ziemi serbskiej. Rangi przydano również rodowi, z którego święta się wywodziła – „z dobrego korzenia” – ubogiej, acz bogobojnej i pobożnej rodziny. Także bułgarski car Iwan Asen II nazwany jest nie tylko królem bułgarskim, ale też serbskim. Autor odnotowuje, że po wzięciu w niewolę ziem greckich, bułgarskich i serbskich przez sułtana Selima II, relikwie pustelnicy zostały złożone w Konstantynopolu, podkreślając, że przy relikwiach miały miejsce liczne cuda, dzięki którym nawet muzułmanie przyjmowali chrześcijaństwo. Widząc to, sułtan zdecydował się oddać ciało chrześcijanom, którzy złożyli je w patriarszej cerkwi. Później wojewoda mołdawski otrzymał relikwie od patriarchy i z wielką czcią złożył w Jassach, 14 października 1641 roku⁴⁸⁴.

We wczesnej fazie rozwoju kultu wizerunek św. Petki stanowi w znacznej mierze odwzorowanie wzorca ukształtowanego na terenie Bułgarii. Kult ma charakter państwowy i realizuje cele polityki dynastycznej serbskich władców – sankcjonuje panowanie Lazarewiciów, uświęca przestrzeń stolicy i państwa (chwała, głos 5: „Земљи српској помоћница”⁴⁸⁵). Po okresie wielkich wędrówek kult będzie realizował dążenia serbskich etnarchów do utrzymania autonomiczności i spójności Cerkwi wewnątrz granic Austro-

⁴⁸¹ Ibidem, s. 72.

⁴⁸² Ibidem, s. 34-35.

⁴⁸³ Вартоломеј, монах, op. cit., dostęp: 10.10.2019.

⁴⁸⁴ Sprowadzenie relikwii św. Petki do Jass miało również znaczenie polityczne – wojewoda mołdawski wspomagał organizację prawosławnego synodu w 1642 roku zwołanego przez patriarchę Konstantynopola Parteniusza I.

⁴⁸⁵ *Из службе святой Петки Параскеви*, w: Г. Цамблак, op. cit., s. 125.

Węgier. Opracowując obraz Petki na nowo hagiografowie czerpali z bogatego *imaginarium* tekstów poświęconych członkom pierwszych dynastii, co miało wskazywać łączność średniowiecznego państwa serbskiego z dziejami narodu serbskiego po najeździe tureckim. Historia interpretowana jest z perspektywy sacrum, w związku z tym i Petka dołącza do grona serbskich świętych patronów i opiekunów – jest darem zesłanym przez Boga (kanon 2⁴⁸⁶, pieśń 6: „Као дар освештани отачаству дајеш се, Параскево (...)). Obecność na terenie kraju świętych relikwii przydaje rangi Serbii wśród innych państw chrześcijańskich:

Доласком светих твоих моштију
Српска земља обогати се,
и Христова црква примивши их
миро точећи украшава се (stichery na litii, t. 1⁴⁸⁷).

W obliczu naporu państwa osmańskiego z jednej strony, i polityki nawracania prawosławnych na katolicyzm z drugiej, Petka jest apostołką i obrończynią prawosławia przed innowiercami i heretykami. „Живописане свечасне и свештене образе усрдно си целивала, и, књиге безбожника истребљујући и њихова богомрска и безбожна учења посрамљујући, поштовање и поклоњење образу Христовоме оглашавала јеси!” (kanon 1, pieśń 6, a także: kanon 1, pieśń 5).

Święta staje się gwarantem zachowania czystości wiary ojców i przekazywania jej w niezmiennym kształcie przez pokolenia:

По закону Очевог закон отачки, свблажена, истинито држећи, на демонска си лица плънула, а Господњи лик благочастиво целивала, који прими Онај који се од Дјеве Откровице јави, кога преуносимо у веке!
Умом Божанственим и Духа Пресветога харфом свездруженом, славујем краснопојним, верних похвалом врховном, Православља стубом и утврђењем мудрим, правилом Цркве и монахиња славом и свих Преподобниј украсом јавила си се, појући Христа у веке!
Мирохранилицом Духа Светога, милостива, јавила си се мира својих миромирних и учења мудрих изливањем, ништећи трулежност злосмрадну прелести и благомирисавајући природом својом, Петка, Цркву пречасну, кличући непрестано: Песмама те, Христе, преуносимо у векове! (kanon 1, pieśń 8)

Charakterystyka Petki w kanonach została oparta na obrazach przypisywanych w Biblii Mojżeszowi – podobnie jak patriarcha dostąpiła chwały bezpośredniego kontaktu z Bogiem, co w kanonie poetycko zostało wyrażone za pomocą biblijnego symbolu obłoku, który okrywa Bożych wybrańców (Wj 13,21; 16,10; 33,9; Ez 1,4) i samego Chrystusa podczas Przemienienia (Mt 17,5):

Науком Божијега Зрака просветила си све, блажена Петка, одагнавши јеретичку злобу сву, Христа као Животодавца песмословећи: Свет јеси, Господе!
На гору Божанствених добродетељи устекла си, Параскево, и у облак боговиђења пронкавши, са Богом се сјединила, словесне таблице закона благодатног примивши. (kanon 1, pieśń 2)

⁴⁸⁶ Вартоломеј, монах, op.cit.; Цитоване тексты канонów we współczesnym języku serbskim pochodzą z: *Света Петка – слава...*, s. 39-44.

⁴⁸⁷ Г. Цамблак, op. cit., s. 125.

Z rąk Pańskich Petka odebrała tablice przymując na siebie funkcję przewodniczki. Pod jej przywództwem Cerkiew i naród wyjdzie z każdej opresji.

Serbski Kościół ukazany jest jako Syjon – mieszkanie Boga (Ps 76,3; Ps 87,2), natomiast Petka jest podobna rzekom wypływającym z jego wnętrza, „rozlewając” na wiernych liczne łaski: „Као река линувши са Сиона, Петко славна, напојила си обилно струјама Божанственим зборове верних, који клицаху: Господу запојмо песму нову!” (kanon 1, pieśń 1, t. 6). Według niektórych komentatorów Pisma Świętego Syjon ukazywany jest jako matka-ojczyzna, centrum ludu Bożego rozproszonego na całym świecie (Ps 87,5)⁴⁸⁸. Analogicznie do biblijnego miejsca SCP ma scalać wiernych prawosławnych Serbów, szczególnie wokół miejsc kultu świętych, w tym także Petki:

Приступите, зборови посника! Приступите, чистоте љубитељи! Проступите, празникољупци, сваки узрасте, песмама духовним усхвалимо пустинољубиву грлицу, посника похвалу, девственица окићење, тиховатеља украс, печалних, утешитељку, болних посетитељку и невольницима брзопослушну помоћницу, богомудру Петку, која исцељења точи свима, јер обрете благодат чудеса Божијом заповешћу! (ikos po 6 pieśni)

Następstwem wyboru serbskiej Cerkwi przez Boga jest niezwykłość i bogactwo, szczególnie świętych, którzy stoją na jej straży. Obecność Boga sprawia, że nic nie jest w stanie jej zachwiać (por. Iz 33, 20-21), a narody, które odważą się przeciw niej walczyć poniosą klęskę (por. Iz 29, 7). W czasach próby święta pustelnica staje w obronie podstawowej idei prawosławia – czystości wiary. Poprzez zachowanie czystości nauki chrześcijańskiej pokonuje przeciwników Cerkwi: „Живописане свечасне и свештене образе урдно си целивала, и књиге безбожника истребљујући и њихова богомрска и безбожна учења посрамљујући, поштовање и поклоњење образу Христовоме оглашавала си!” (kanon 1, pieśń 6). Postem i modlitwą odgania demoniczne siły – dzierży „miecz ducha”⁴⁸⁹, który symbolizuje siłę wiary i przepowiadanie Bożego słowa (Hbr 4, 12; Ps 45,4).

W kształtowaniu literackiego obrazu św. Petki ważną rolę odgrywa symbolika solarna. Święta określana jest wielorako: drugim słońcem (sedalan, t. 4: „Као сунце си се друго у цркви јавила”; Ps 84, 12; PnP 6, 10 i inne), ozdobioną świetlistymi promieniami (kanon 1, pieśń 9: „зрацима пресветлим окићена”), Boską światłością (kanon 2, pieśń 9: као божаствена светлост, Параскево, песмовито си Цркви јавила се), niosącą światło (stichery na „Chwalmy Pana”, t. 8: „светлоносна”), świetlistą (kanon 1, pieśń 5: „светлозарном

⁴⁸⁸ Por. S. Zimmer, *Zion als Tochter, Frau und Mutter*, München 1959; ks. S. Łach, *Próba nowej interpretacji hymnów o Syjonie*, „Studia Warmińskie”, XII, 1975, s. 398.

⁴⁸⁹ „Облиставши се, славна, живота исправљењем, избрушена као мач Христов јавила си се, сасецајући лукавства демонска, укрепљивана Духом Божанственим”. (kanon 1, pieśń 4). *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, red. M. Lurker, tł. K. Romaniuk, Poznań 1989, hasło: miecz.

јавила си се, мати Параскево”). Zastosowana w hymnografii symbolika przywołuje na myśl przysze czasy zbawienia oraz objawiające się w światłości działanie Boga (Prz 6,23). Promieniowanie jasnością w wymiarze duchowym oznacza widzenie i poznawanie Najwyższego (Mdr 7, 26). Święta poprzez udział w światłości dostępuje najdoskonalszej formy obcowania z Bogiem i w jej osobie objawia się Jego majestat (Syr 42, 16). *Praesentia* relikwii Petki na serbskiej ziemi spawiła, że stała się ona miejscem stałej obecności i działania Boga, potwierdzeniem szczególnej dziejowej roli i wybraństwa kraju i jego mieszkańców.

*

Wraz z kolejnymi porażkami Serbii w konfrontacji z Imperium Osmańskim funkcje obronne i patronackie świętej Petki zaczęły ustępować miejsca innym. Powracają elementy z najstarszych słowiańskich utworów cerkiewnych, odnoszące się do wizerunku św. Petki jako mniszki i pustelnicy.

Najnowszy, współczesny wizerunek świętej kształtowany jest przy użyciu wszystkich zasobów tradycji i literatury. Stanowi połączenie pierwotnego, ogólnego obrazu świętości opartego na wzorze ascetycznym, wraz z elementami patronackimi i obronnymi oraz tradycją maryjną (święto Pokorowy) i ludową. Petka jest wzorem cnót chrześcijańskich i pustelniczego życia, wyrażonych między innymi w odrzuceniu dóbr doczesnych na rzecz doskonałości duchowej (ikos 2): „Радуј се, савршени обрацу јеванђелског самоодрицања! Радуј се, јер си дуготрајним сиромаштвом стекла славу и вечно богатство! Радуј се, јер си заветом сиромаштва показала висину духа!”. A w kondaku czwartym: „Буру садашњег живота одбацила си, Преподобна, задобивши самовољно сиромаштво Христа ради, великим врлинама си се обогатила, и многе у ревности начином живота си подигла (...)”. W swoich czynach podobna jest ojcom pustyni (akatyst, kondak 6: „Радуј се, миомирни цвете пустиње! Радуј се, најбоље васпитање пустиње!”) i starotestamentowym prorokom – św. Eliaszowi i św. Janowi Chrzcicielowi (akatyst, kondak 6). Relikwie Petki posiadają moc uzdrawiania i czynienia cudów (akatyst, ikos 9, kondak 10). Siła jej modlitwy pokonuje demony i nawraca innowierców (akatyst, ikos 3, ikos 10).

Nowsze teksty aktualizują także jej obraz jako strażniczki i obrończyni państwa, narodu i Cerkwi prawosławnej (akatyst⁴⁹⁰, ikos 11 i 12):

⁴⁹⁰ Również w Polsce wydano tłumaczenie akatysty św. Petce: *Akatyst do świętej mniszki Paraskiewy Serbskiej*, transkrypcja tekstu cerkiewnosłowiańskiego na cyrylicę z „grażdżanki” i tłumaczenie na język polski ks. Mitrat E. (Stanisław) Strach, Białystok 2018.

Певајући прилежно те молимо, Преподобна мати Параскево, моли се за Цркву Христову, православној вери снагу и победу над јересима подај, и нама спасење и мир испроси, да би те са љубављу овако прославили:

Радуј се, светли украсе Цркве Христове!

Радуј се, заштитнице вере православне!

Радуј се, стено и избавитељко отаџбине наше од иноверних!

Радуј се, покрове твоје обитељи!

Радуј се, заштитнице рода хришћанскога!

Радуј се, брза помоћнице оних који са вером траже заштиту твоју!

Радуј се, Преподобна мати Параскево, утехо ожалошћених! (akatyst, ikos 12).

Święta jako „dziecko” narodu serbskiego i największa ozdoba Belgradu nieustannie ma stać na straży jego dobrobytu i bezpieczeństwa: „Буди и надаље престономе граду српском, утврди га у Православљу, помози вернима, подигни недужне и тужне, у уснулим у Господу прецима нашим, браћи и деци, измоли вечни покој и вечно спасење, света Петко, Божија Светитељко”⁴⁹¹.

Wątki patriotyczne utrwalane są także w codziennej modlitwie wiernych. Mimo że święte szczątki już od kilku wieków nie spoczywają w murach belgradzkiej twierdzy, Petka nadal pozostaje obrończynią stolicy i jej mieszkańców, a także jest gwarantem wierności wierze prawosławnej. Uznanie jej za „swoją” – belgradzką, serbską – świętą umożliwia większą bliskość i intymność modlitewnego kontaktu: „Света Петко, Божја светитељко, моли Бога за нас. Удостојила си се гледања лица Божјег, као чедо нашег народа, славна Петко светитељко, па имамо слободу теби говорити, сродници нашој, и тебе молити за спасење душа наших”⁴⁹². О uleczenie przy świętym źródle może prosić każdy – ślepy, chromy, stary, młody – bo Petka: „Добре у добру сложи, и свако им добро умножи”.

W innych modlitwach Petka ukazywana jest jako opiekunka ogniska domowego, rodziny oraz całego gospodarstwa:

Теби, св. Петко, упућујемо топле молитве: умоли Сина Божијег Господа Исуса Христа, за кога си живела и чијом си се невестом назвала, да нас и наш дом благослови; да нас сачува од сваког зла, од беде, од разних болести; да нас избави из свих невоља и недаћа, које би нас у животу снашле. Да благослови дом наш и да све што је у њему напредује, да се умножава на добро и на срећу нашу. Да благослови поља наша, воћњаке и винограде да уроде добрим плодом; да благослови стоку – благо наше. Молимо Те, св. Параскево, да нам будеш на помоћи увек: и у дому, и у пољу, и по дану и по ноћи, а ми ћемо славити Твоју успомену сада и увек. Амин⁴⁹³.

Należy wspomnieć, że znaczenie kultu w serbskiej duchowości doceniali również poeci, którzy dedykowali jej swoje utwory. W *Stematografii* (1741 r.) Hristofora Žefarovicia pośród wizerunków dwudziestu sześcioro świętych znajdują się dwa żeńskie wyobrażenia, jeden z nich to św. Petka, drugi Angelina.

⁴⁹¹ Преподобна мати Параскева..., op. cit., s. 64.

⁴⁹² Молитва Светој Петки Параскеви. Dostępna online: <<http://www.crkvaub.rs/crkva/novosti/item/2705-molitva-svetoj-petki-paraskevi>>, dostęp: 27.11.2019.

⁴⁹³ Л. Мирковић, *Хеортологија...*, s. 30-31.

W ciągu ostatnich lat kult nabiera coraz ciekawszych rysów, a świętu Paraskewy przywrócona została wysoka ranga w kalendarzu (oznaczone jest na czerwono). Pojawiają się też teoretyczno-literackie opracowania hagiografii poświęconej św. Petce prezentujące podejście feministyczne⁴⁹⁴. Autorka, Sofia Crushovalieva, analizuje z perspektywy feministycznej i genderowej żywot świętej autorstwa Eutymiusza⁴⁹⁵. Już na wstępie omówienia zauważa, że analizie krytycznej należałoby poddać fakt, iż autorem hagiografii św. Petki jest mężczyzna, co z góry sytuuje tekst w męskocentrycznych ramach⁴⁹⁶. Fragment żywota poświęcony pobytowi świętej na pustyni oraz przyrównanie jej dokonań do duchowej doskonałości św. Jana Chrzciciela i proroka Eliasza autorka ukazuje jako wyraz mizoginii:

Here again, one can see that if a woman manager to reach a peak in the spiritual life she was necessarily compared to a man. But, apart from reading this as a clear indication of misogyny I would like to suggest that the language of the Christian church was to a great extent influenced by the heritage of the Greco-Roman world, which was also giving virtues a masculine form⁴⁹⁷.

Dalej ten sam fragment jest interpretowany jako wyzwolenie się ze świata zdominowanego przez mężczyzn i jego nakazów. Mając na uwadze ogólną wymowę przedstawionego opracowania, należy stwierdzić, że Petka jest w nim ukazana jako buntowniczka przeciw zastanemu porządkowi społecznemu – przeciwstawia się rzeczywistości kreowanej i opisywanej przez mężczyzn, a jej przykład ma być odwróceniem systemu patriarchalnego⁴⁹⁸. Należy przy tym zauważyć, że we właściwej części swojej pracy stanowiącej analizę tekstu *Żywota*, Crushovalieva zasadniczo skupia się na odtworzeniu treści przebiegu życia świętej, zaś same wnioski wynikające z przyjętego na wstępie podejścia feministycznego i genderowego są raczej skąpe i dyskusyjne.

⁴⁹⁴ Zob. S. Crushovalieva, *Saint Petka: A Balkan Saint. A Case Study on Orthodox Women Saints*, Saarbrücken 2008. Pierwsze feministyczne analizy postaci św. Petki robiła Eve Levin pod koniec lat 80. XX wieku, np. *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900-1700*, Cornell University Press, 1989.

⁴⁹⁵ Tekst żywota, który analizuje, pochodzi z wydania Iwanowej: К. Иванова, *Стара българска литература*, т. 4. *Житиенисни творби*, София 1986.

⁴⁹⁶ S. Crushovalieva, op. cit., s. 43.

⁴⁹⁷ Ibidem, s. 46.

⁴⁹⁸ Ibidem, s. 45, 48.

ROZDZIAŁ IX

ŚW. ZLATA (CHRYSA) MEGLEŃSKA – 13, 18 PAŹDZIERNIKA

Kult Zlaty Megleńskiej ustanowiony został w 1799 roku na Świętej Górze Atos. Według hagiografów Zlata (zwana także Chryszą)⁴⁹⁹ urodziła się we wsi Slatina (lub Slatino) koło Meglenu (dzisiejsza Grecja, Macedonia Egejska, od 1926 roku obowiązuje nazwa grecka *Χρυσή, Χρυσή*). Historycznych danych o Zlacie właściwie nie ma. Jej postać kształtuje literatura liturgiczna, szczególnie hagiografia, pisana początkowo przez Greków, później uzupełniana materiałami słowiańskimi. Ma charakter ogólny, bazujący na konwencjonalnych wzorach świętych męczenników, częściowo wzbogacony modelem maryjnym i ascetycznym.

Święto męczennicy przypada na 13 lub 18 października, ponieważ któregoś z tych dni 1795 roku zakończyła życie. Główne obchody pamięci świętej w Serbii przypadają na 13 października (rzadziej 18 października). Cerkiew bułgarska wspomina męczeńską śmierć Zlaty tylko 18 października. Współczesny Kościół macedoński czci pamięć męczennicy dwa razy: 13 października, a także w pierwszą niedzielę października w dzień obchodów Soboru Wszystkich Macedońskich Świętych (*Собор на сите македонски светители*). Cerkiew rosyjska przejęła kult świętej w drugiej połowie XIX wieku i wspomina ją zarówno 13, jak i 18 października. Z imienia Zlatę wymienia się też podczas obchodzonego na Atosie w trzecią niedzielę po Zielonych Świątkach⁵⁰⁰ święta „Świętych męczenników, którzy zginęli za wiarę prawosławną w czasie tureckich rządów na świecie” (tj. w latach 1453–1912; *Sveti mučenici postradali za veru pravoslavnu u toku turske vladavine u svetu*).

Kult Zlaty rozwijał się w skomplikowanych warunkach społeczno-polityczno-religijnych. Wiek XVIII na Bałkanach to okres wielkich napięć. Serbia w sensie politycznym jest z jednej strony zależna od Wielkiej Porty, z drugiej zaś podlega wpływom monarchii habsburskiej i Wenecji. Jednocześnie państwo osmańskie znajduje się w kryzysie, pogłębiają się wewnętrzne waśnie i rozłamy, a wśród narodów słowiańskich z wolna rodzi się poczucie

⁴⁹⁹ Fragmenty rozdziału opublikowano w dwóch artykułach, w tym jednym w języku angielskim: *St Zlata (Chryse) of Maglen – a model martyr of the southern Slavs/Света Злата (Хриса) Мегленска – узорна светителка Јужних Словена*, у: *Српска краљевства у Средњем веку: зборник радова са међународног научног скупа Српска краљевства у средњем веку, одржано од 15. до 17. септембра 2017. године у Краљеву, у част обележавања 800 година од крунисања Стефана Немањића (Првовенчаног)*, уред. С. Мисић и други, Краљево 2017, s. 271-288; *Радуј се, Цркве Православне птицо богогласна! Ptasia symbolika w serbskiej hymnografii poświęconej św. Zlacie Megleńskiej*, w: *Słowiańszczyzna z ptasiej perspektywy*, red. M. Baer, Poznań 2019, s. 171-180.

⁵⁰⁰ D. Gil, *Serbska hymnografija...*, s. 110. Zob. także: Хризостом Столић Хиландарац, *Православни светачник*, т. 2, Београд 1989., s. 727-732.

etnicznej i narodowej odrębności, dającej podbudowę ruchom niepodległościowym w XIX wieku⁵⁰¹.

Wielowiekowe panowanie tureckie na Bałkanach sprawiło, że chrześcijaństwo w tym regionie przyjęło formę ludowej religii, dość odległej od klasycznej teologii Ojców Kościoła⁵⁰². W tym okresie (XV–XIX wiek) na Bałkanach ostoją duchowości były duże monasterium i w szczególności Góra Atos jako stały punkt odniesienia dla bałkańskiego prawosławia. Duchowni atoscy stają się promotorami nowego typu świętości, tzw. nowych męczenników (*новомученици*)⁵⁰³, czyli chrześcijan, którzy w imię wiary (prawosławnej) ponieśli męczeńską śmierć z ręki Turków. Wśród nich znajdują się także nawróceni na prawosławie muzułmanie i poturczeńcy, którzy postanowili zmyć własną krwią grzech odstępstwa, a także ci, którzy męczeńsko zginęli z powodów politycznych (buntownicy, powstańcy). Status społeczny nowych męczenników jest bardzo zróżnicowany i obrazuje zmianę, jaka zaszła w procesie wynoszenia świętych na ołtarze na obszarze podległym zwierzchnictwu Imperium Osmańskiego. Na przykładzie Atosu i Serbii widać, że linia graficzna, którą wyznaczają nowe kultury świętych, biegnie w dół – począwszy od władców, duchownych, mnichów i pustelników, do przedstawicieli niższych warstw społecznych⁵⁰⁴ – drobnych feudałów⁵⁰⁵, którzy wspomagają Kościół darowiznami, a także kupców, rzemieślników, pasterzy i wieśniaków.

W końcu XVIII wieku i na początku XIX za wiarę zginęli między innymi tacy męczennicy jak: Anastazy ze Strumicy (zm. 1794 rok), Agatangel Bitolski (zm. 1727 rok), Teodor Sladić (zm. 1788 rok)⁵⁰⁶ i inni. Wśród świętych kobiet wyróżniają się trzy męczennice, których hagiografie są do siebie niezwykle podobne: Złata z Meglenu (zm. 1795 rok), Kirana Sołuńska (zm. 1751 rok⁵⁰⁷) oraz Akilina (Angelina) Zagliwerska (zm. 1764 rok⁵⁰⁸). Żywoty tych nowych męczennic ukazują bohaterki na tle codziennych warunków

⁵⁰¹ A. Naumow, *W poszukiwaniu utraconej tożsamości – nowi męczennicy atoscy (1590-1830)*, w: *Religijna mozaika Bałkanów*, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, Gniezno 2008, s. 43-54. Dostępne online: <<https://iris.unive.it/retrieve/handle/10278/29138/19627/Gniezno.pdf>>, dostęp: 28.02.2017, s. 2-4.

⁵⁰² Ibidem, s. 2.

⁵⁰³ Obecnie tym terminem określa się również chrześcijan, którzy zginęli męczeńską śmiercią w XIX i XX wieku.

⁵⁰⁴ Л. Павловић, op. cit., s. 261.

⁵⁰⁵ Za przykład może posłużyć Miloš Obilić, otoczony kultem w wieku XVIII.

⁵⁰⁶ Л. Павловић, op. cit., s. 261.

⁵⁰⁷ Podobnie jak Złata została zamęczona, ponieważ odmówiła poślubienia Turka.

⁵⁰⁸ Przeciwwstawiła się ojcu, który przyjął islam i do konwersji chciał nakłonić całą swą rodzinę. Informacja o odnalezieniu jej relikwii: A. Христова, *Тържествено оповестяване откриването на мощите на св. новомъченица Акилина*, „Църковен вестник“, бр. 12, 1 – 15 юни 2012 г., s. 3, dostępny w sieci: <http://digilib.nalis.bg/dspviewerb/srv/viewer/eng/53eecd16-865a-482c-9eb1-d7404db3d508?tk=U-7NFoZaSCyesddATbPVCAAAAABfgGfG.cWZbtMbdsul79vJNOOO5zQ&citation_url=/xmlui/handle/nls/32611>, dostęp: 18.10.2020.

życia rodzinnego i społecznego w mieszanym religijnie społeczeństwie. Jak zauważa Sophia Laiou, instytucja małżeństwa [i rodziny – D.G.] była podstawowym warunkiem stabilności i spójności społecznej zarówno w państwie chrześcijańskim, jak i islamskim. Każde odstępstwo czy zmiana od ustalonego systemu wartości – etycznych i religijnych – zagrażała stabilności nie tylko danej rodziny czy małżeństwa, ale także szeroko rozumianego społeczeństwa, do którego przynależy⁵⁰⁹. Dla Cerkwi prawosławnej funkcjonującej na terenach podlegających Imperium Osmańskiemu największym wyzwaniem było sprawowanie kontroli m.in. nad sprawami życia rodzinnego i małżeńskiego wiernych. Prawo islamskie dawało wiele różnorodnych możliwości związanych z zawieraniem związków⁵¹⁰ (w tym tzw. *mut'a kebin* – czyli małżeństwo zawierane na określony czas), przeprowadzaniem rozwodów (dwa typy: *talak* – inicjowany przez mężczyznę, *hul* – inicjowany przez kobietę) i uznawaniem potomstwa, z których chętnie korzystali również chrześcijanie⁵¹¹. Autorka pokazuje na podstawie dokumentów sądowych z XVII i XVIII wieku, że chrześcijanie z terenów jurysdykcyjnie podlegających Imperium Osmańskiemu w sprawach rodzinnych czy małżeńskich częściej niż do lokalnych sądów kościelnych/cywilnych udawali się do tureckich kadich, szukając korzystniejszych dla siebie rozwiązań np. w sprawach zawierania związków małżeńskich, rozwodowych czy dziedziczenia⁵¹². Na tej podstawie można wysnuć przypuszczenie, że dla strony tureckiej umożliwienie chrześcijanom czerpania korzyści z przywilejów osmańskiego systemu legislacyjnego było elementem „cichej” islamizacji. Ponadto całkowite przejście na islam umożliwiała otrzymanie różnorodnych przywilejów i ulg – poturczęńcom pozwalano utrzymać majątek, zmniejszano podatki, darowano wyroki, nawet śmierci, zapewniano szerokie korzyści ekonomiczne i społeczne⁵¹³. Atos, jako ostoja prawosławia, usiłował przeciwdziałać konwersjom, promując w osobach nowych męczenników chrześcijańskie wartości i chrześcijańską etykę. Jak pisze Aleksander Naumow: „Wydaje się, że tylko Athos (a może jeszcze ośrodki prawosławne Ziemi Świętej) nie utracił wszechprawosławnego wymiaru, stanowiąc zaporę przeciwko islamowi i zachodniemu chrześcijaństwu, ale także przeciwko procesowi rozpadu panortodoksyjnej wspólnoty”⁵¹⁴.

⁵⁰⁹ S. Laiou, *Christian Women in an Ottoman World: Interpersonal and Family Cases Brought Before the Shari'a Courts During the Seventeenth and Eighteenth Centuries (Cases Involving the Greek Community)*, w: *Women in the Ottoman Balkans. Gender, Culture and History*, ed. A. Buturović and Ć.C. Schick, London 2007, s. 244.

⁵¹⁰ Prawo islamskie dopuszczało cywilne małżeństwa mieszane (muzułmanin-chrześcijanka) lub zawierane między dwoma przedstawicielami innych niż islam wyznań przed kadim.

⁵¹¹ S. Laiou, op. cit., s. 245-246.

⁵¹² Ibidem, s. 245.

⁵¹³ A. Naumow, *W poszukiwaniu...*, s. 2.

⁵¹⁴ Ibidem, s. 4.

Pierwszy żywot Zlaty powstał w roku 1799 na świętej Górze Atos, cztery lata po jej męczeńskiej śmierci. Autorstwo tekstu w języku greckim, napisanego na podstawie relacji naocznego świadka wydarzeń – igumena monasteru Stawronikita⁵¹⁵ na Atosie, ojca Timoteja, przypisuje się Nikodemowi Hagiorycie (Svetogorac)⁵¹⁶. Żywot został włączony do zbioru żywotów męczenników *Heon martiropologuon*⁵¹⁷. Jego treść odwołuje się przeważnie do typowych formuł hagiograficznych. Żywot pozbawiony jest wątków narodowościowych, patriotycznych i niepodległościowych, co spowodowało, iż postać świętej jako męczennicy w literaturze liturgicznej zostaje nakreślona przede wszystkim przy użyciu biblijnych i hagiograficznych *topoi* – stypizowanych motywów i cech. Jej charakterystyka opiera się na schemacie zaczerpniętym z wzorca maryjnego i częściowo ascetycznego. Jego podstawowym założeniem jest wykreowanie postaci świętej bliskiej odbiorcy, która pokazywać będzie, jak bronić chrześcijańskiej tożsamości, żyjąc w środowisku zdominowanym przez islam. Nie musi on być nawet represyjny, wystarczy, że stwarza wiele pokus – a chrześcijan przyciągało do religii Mahometa wiele kwestii, szczególnie bogactwo i prestiż społeczny. W zamiarze autora żywot Zlaty miał przypominać najważniejsze wartości chrześcijaństwa, które wówczas stanowiły podstawę tożsamości opartej na czynniku wyznaniowym. Zgodnie z zamysłem atoskiego hagiografa żywot ku czci Zlaty gloryfikuje cnoty monastyczne, tj. umiłowanie ubóstwa, pokorę, pobożność, *dobrotolubije* (umiłowanie dobra i piękna). Wedle modelu świętości opartego na zasadzie *imitatio Mariae* szczególną wartość nadano cnocie dziewictwa⁵¹⁸, będącej specjalnym znakiem chrześcijaństwa i zdolności do wyrzeczenia, a nawet umartwienia chrześcijanina, pokazującej siłę jego charakteru i wiary.

W tym trudnym czasie dobrowolne męczeństwo św. Zlaty staje się więc formą manifestowania przynależności religijnej, wywyższenia/pochwały Kościoła Wschodniego i wzmocnienia polityki antyislamizacyjnej. Wyraża dążenie do odnowy i umocnienia wiary

⁵¹⁵ Klasztor Stawronikita – grecki klasztor założony w X wieku, konsekrowany w 1536 roku jako ostatni z istniejących na Górze Atos. W monasterze m.in. przechowywana jest ikona św. Mikołaja, nazywana Streidas, oraz 171 rękopisów.

⁵¹⁶ Św. Nikodem Hagioryta (1749–1809) – znany przede wszystkim jako współautor antologii tekstów poświęconych ascezie i modlitwie pt. *Filokalia świętych ojców neptyckich*, którą zredagował wspólnie z biskupem św. Makarym z Koryntu w XVIII wieku. Pozostałe dzieła to m.in. *Evergetinon*, *O częstej Komunii św.*, *Alphabetalphabetos* Melecjusza wyznawcy, *Księga Barsanufiusza i Jana z Gazy*, *Niewidzialna walka* (adaptacja *Walki duchownej* Scupolego), *Ćwiczenia duchowne* (adaptacja *Ćwiczeń* Pinamontiego), *Encheiridion symbouleutikon*, zbiory kanonów, troparów, akolutów, pisma Grzegorza Palamasa, *Kīpos charitōn (Ogród łask)*. Kanonizowany w 1955 roku przez patriarchę konstantynopolitańskiego Atenagorasa I (1886–1972).

⁵¹⁷ Znajduje się w Bibliotece Narodowej w Sofii nr 475. Zob. Б. Цонев, *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*, т. 1, София 1910, бр. 415. Tekst w języku greckim dostępny jest pod adresem: <<http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/3/a/4/metadata-02-0000173.tkl>>, dostęp: 26.05.2017.

⁵¹⁸ Znajduje to również wyraz w ikonografii świętej, gdzie przedstawiana jest z gałązką lilii (symbolem czystości) w ręce.

prawosławnej na zajętych przez Turków terenach. Przy okazji rysowano w nim obraz Turka jako wroga, któremu należy stawić opór. Idea męczeństwa zostaje oparta na zasadzie przeciwieństwa – młoda dziewczyna, chrześcijanka, odznaczająca się cielesną i duchową urodą, staje się przedmiotem pożądania innowiercy, „diabolicznego” Turka, przyrównywanego do biblijnych Hagarytów (Agaryjczków)⁵¹⁹, wiedzionego cielesnymi namiętnościami. Prosta fabuła żywota Zlaty ma na celu przedstawienie najważniejszych różnic między „rodzimą” – chrześcijaństwem i chrześcijanami, a „obcym” – Turkami i islamem. Poszczególne elementy tej opozycji są sobie całkowicie przeciwstawne – religie, obyczaje, wartości, ludzkie charaktery. O ile chrześcijanie uznają za wartość ubóstwo, to muzułmanie bogactwo, chrześcijanie piękno duchowe, muzułmanie piękno materialne, chrześcijanie wyrzeczenie, muzułmanie luksus, chrześcijanie dziewictwo, pokorę, samouniżenie, gotowość na śmierć za wyznawane poglądy, muzułmanie butę, gwałtowność, okrucieństwo, przemoc. Uosobieniem wszystkich pozytywnych wartości jest Złata, negatywnych Turek chcący ją poślubić. Innowierca ukazany jest jako wstrętny, okrutny i bezbożny, przeklęty oprawca, kierujący się żądzami cielesnymi i ceniący dobra doczesne (*prelestnyj*). Opresyjny charakter najeźdźcy skonfrontowany zostaje z „czystością” i niezłomnością Zlaty. Zdaniem hagiografa są to dwa odmienne światy, nie dające się ze sobą pogodzić, ani nieprzystawalne do siebie pod żadnym względem.

Trudny do ustalenia pozostaje pierwotny zasięg kultów nowych męczenników, w tym także św. Zlaty, jednakże można przypuszczać, że ze Świętej Góry kult Zlaty stopniowo się upowszechniał (prawdopodobnie w greckiej wersji językowej) i promieniował na ziemie greckie i południowosłowiańskie – serbskie, bułgarskie – skąd przeniesiony został do Rosji. W Serbii początek kultu przypada przypuszczalnie na koniec XVIII wieku i pierwsze lata wieku XIX, kiedy na południu kraju, na styku granic z Macedonią i Bułgarią, zaczynają szerzyć się nowe lokalne kultury świętych⁵²⁰. Uniwersalny obraz świętości wyrażony w greckim żywocie świętej i brak historycznych danych o tej postaci umożliwiły łatwą adaptację Zlaty do nowych potrzeb społeczno-religijnych. Jej pochodzenie z terenów pogranicza trzech słowiańskich kultur pozwalało w niej widzieć Słowiankę, a w miarę upływu czasu i podejmowania przez poszczególne słowiańskie etnosy prób autodefinicji – zaczęto jej przypisywać konkretną narodowość.

⁵¹⁹ Hagaryci – synowie Hagar, niewolnicy, która urodziła Abrahamowi syna Izmaela. Po narodzinach Izaaka została wypędzona na pustynię. Potomkami Izmaela nazywano Arabów, a następnie nazwę Hagaryci rozciągnięto na wszystkie ludy muzułmańskie. Tu odnosi się ona do Turków.

⁵²⁰ Л. Павловић, op. cit., s. 261.

Pierwszy słowiański przekład żywota powstał dopiero w XIX wieku. Jest to tłumaczenie Piotra Sołowiowa na język rosyjski z roku 1862, opublikowany w książce *Христiанскіе мученики пострадавшіе на Востокъ со времени завоеванія Константинополя турками*⁵²¹. Wersja utworu przygotowana przez Sołowiowa została powielona przez biskupa Filareta Gumilowskiego w 1865 roku w zbiorze *Святые южныхъ славянъ*⁵²². Dopiero lata 30. XX wieku przynoszą tłumaczenie tekstu na język bułgarski, którego dokonał Christo Popow⁵²³. Istnieje jeszcze inny, późniejszy przekład na język bułgarski, zrobiony na podstawie wersji greckiej, z niewielkimi skrótami, i wydany w 1984 roku w Sofunii jako *Жыот и мъка великей мъценицы Златы Мегленскей (Житие и страдание на св. великомъченица Злата Мъгленска)*⁵²⁴. Krótką wersję żywota po bułgarsku (*Житие на света великомъченица Злата Мъгленска*) w oparciu o tekst grecki zredagowali biskup lewkijski Partenij i archimandryta Atanazy (Bonczew), opublikowano ją w zbiorze *Жития на светиите* w 1991 roku⁵²⁵.

Przeróbkę greckiego żywota na współczesny język macedoński przygotowali w połowie lat 90. ubiegłego stulecia Dobrila Milovska⁵²⁶ i Jovan Takovski⁵²⁷. Św. Zlata była również inspiracją dla współczesnych macedońskich poetów, którzy dedykowali jej swoje wiersze, np. Radovan Pavlovski (*Света Злата Мегленска*) czy Mirče Nešovski (*Осветлена небесна молитва*)⁵²⁸.

W Serbii zainteresowanie postacią św. Zlaty przypada prawdopodobnie na okres międzywojenny. Od momentu utworzenia Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców w 1918 roku (od 1929 roku Królestwa Jugosławii) żywo dyskutowanym tematem nie tylko przez polityków, ale także duchownych i intelektualistów stał się problem definiowania narodowości/przynależności etnicznej⁵²⁹. Wśród kleru znaczenia nabrała ideologia wyrażona w pismach arcybiskupa Nikolaja Velimirovicia (1881–1956) dotycząca roli i miejsca Serbii

⁵²¹ П. Соловьевъ, *Христiанскіе мученики пострадавшіе на Востокъ современи завоеваня Константинополя турками*, Санктпетербургъ 1862, s. 275-279.

⁵²² Филарет, op. cit., s. 240-242.

⁵²³ Х. Поповъ, *Жития на светиите почитани отъ Православната църква*, София 1930, s. 143-145.

⁵²⁴ *Житие и страдание на св. великомъченица Злата Мъгленска*, Солун 1984, s. 95-98. Dostępne online: <www.pravoslaviето.com/life/10.18_sv_Zlata_Muglenska.htm>, dostęp: 13.03.2018.

⁵²⁵ *Жития на светиите*, pod red. na Партений, епископ Левкийски и архимандрит д-р Атанасий (Бончев), София 1991. Dostępne online: <http://www.pravoslaviето.com/life/10.18_sv_Zlata_Muglenska.htm>, dostęp: 20.04.2018.

⁵²⁶ Д. Миловска, *Житија на жени-светици*, Скопје 2005, s. 75-78. Tu żywot Zlaty znajduje się pod datą 26 października (wg nowego stylu). Dostępne online: <<http://makedonija.rastko.net/cms/files/books/4a43643e33990>>, dostęp: 20.04.2018.

⁵²⁷ Д. Миловска, J. Таковски, *Македонската житијна литература IX-XVIII век*, Скопје 1996, s. 159-161.

⁵²⁸ М. Георгиевски, *Македонски светци: живот и култ*, Скопје 1997, s. 189.

⁵²⁹ М. Falina, „Clerical Fascizm” and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and Nationalizm in Interwar Serbia, „Totalitarian Movements and Political Religions” 2007, vol. 8, no. 2, s. 251.

na historycznej mapie Europy jako narodu-Teodula (srb. *bogonosni narod*) oraz definiowania „serbskości” przez pryzmat prawosławia (srb. *svetosavlje, nacionalizam sv. Save*). Myślenie o niezwyklej dziejowej roli Serbii jako narodu wybranego łączyło się zdaniami arcybiskupa z ideą wybraństwa i posłannictwa poszczególnych jej „duchowych” przywódców, od św. Savy począwszy. Ponadto, jak zauważa Dorota Gil:

Misjonistyczna koncepcja władzyki akcentować przy tym będzie dwa najważniejsze, jego zdaniem elementy składowe serbskiej tożsamości narodowej: skłonność do ponoszenia ofiar w imię wiary, zgodnie z *przymierzem kosowskim*, ale także uznawanie imperatywu walki o wolność ojczyzny, narodu, zachowanie tradycji itd., przede wszystkim jednak o wolność duchową: „Krzyż i wolność to elementy określające serbskość” – stwierdzi⁵³⁰.

Symbolem walki o wolność i wiarę, poza naczelną w dziejach Serbii postacią księcia Lazara, stali się w czasach Velimirovicia także nowi męczennicy⁵³¹ (po II wojnie światowej dołączą do nich ofiary ustaszy czy Serbowie zamęczeni w obozach koncentracyjnych), a wśród nich św. Złata. Należało zatem przyznać należne jej miejsce w powszechnej świadomości Serbów. Do tego celu miał posłużyć m.in. zbiór żywotów (a także modlitw i kazań) na każdy dzień roku liturgicznego pt. *Ohridski prolog*, który Velimirović, wówczas biskup ochrydzko-bitolski, ułożył podczas swego pobytu w Ochrydzie i wydał w 1928 roku. W skład *Prologu* wszedł nieistniejący dotąd w serbskiej literaturze liturgicznej synaksar ku czci św. Złaty⁵³². Ten tekst służył do indywidualnego czytania i pogłębiania kultu męczennicy. Św. Złacie zadedykował również wiersz sławiący jej heroizm podczas kaźni:

Свету Злату, златно срце,
Турци мучили
Ради Христа, живог Бога,
муком морили.
Не заплака златна Злата,
нит се колеба,
Но срцем се сва предаде
Господу неба.
Залуд сузе родитељске,
сузе сестринске,
Злата тражи сласт кроз муке,
сласти истинске,
Сласти које Христос спреми
мудрим девама,
Сласти које Женик даје
верним девама.
Разорише кавез тела
златне Златице.
Душа јој се ослободи
трошне тамнице,
И у рај се Злата диже

⁵³⁰ D. Gil, *Prawosławie...*, s. 176.

⁵³¹ On sam jest autorem *Służby św. serbskim męczennikom* (15 kwietnia).

⁵³² Н. Велимировић, *Охридски пролог*, Ниш 1928, s. 814-815. Internetowa wersja prologu dostępna na: <www.svetosavlje.org/biblioteka/prolog/index.php?m=10&d=13&a=1&date=10-2015>, dostęp: 23.02.2018.

душе веселе
Усели се међ цареве —
свете ангеле.
Некад бедна сељанчица
света Златица
У рају се сада слави
као царица.

Tekst żywota Zlaty, z włączonym weń utworem poetyckim, nawiązującym do formy ludowej pieśni epickiej, stanowi jeden z przykładów twórczości bpa Velimirovicia, w którym splatają się dwie serbskie tradycje – sakralna i ludowa⁵³³.

Wybuch II wojny światowej i następujące po niej rządy komunistów negatywnie odbiły się na losach serbskiej Cerkwi. Ofiarami wojny stała się jedna czwarta serbskiego duchowieństwa – w tym bp Velimirović i patriarcha Gavriło – zniszczono wiele kościołów i zabudowań monasterskich, także zabytkowych⁵³⁴. Okres powojenny, w państwie rządonym przez Tito, okazał się równie dramatyczną walką o jedność i przetrwanie serbskiej Cerkwi. Władze komunistycznej Jugosławii postrzegały ją jako relikw przesłości, ostoję serbskiego nacjonalizmu, a jej rolę należało zepchnąć na margines aktywności społeczno-politycznej. Od 1945 do 1958 roku systematycznie przejmowano majątek cerkiewny i nacjonalizowano go. Zubożona o najwybitniejszych hierarchów Cerkiew musiała ponadto zmagać się z wewnętrznymi separatyzmami, które jeszcze w czasie II wojny zapoczątkowało utworzenie Chorwackiej Cerkwi Prawosławnej (1942 rok). Serbski patriarchat stracił kontrolę nad swoimi diecezjami w Czechosłowacji w latach 1945–1948. Następnie utracił zwierzchnictwo nad kongregacjami w Australii i w Ameryce (1963 rok) oraz nad parafiami leżącymi w granicach Rumunii (1969 r., z wyjątkiem diecezji temiszwarskiej)⁵³⁵. Do dążeń odśrodkowych wewnątrz serbskiej Cerkwi włączyć należy również starania Kościoła macedońskiego, który w 1958 roku ogłosił autonomię, by w 1970 roku całkowicie oddzielić się od serbskiej Cerkwi. Prawdopodobnie wydarzenia związane z powolną decentralizacją władzy cerkiewnej przez patriarchat w Belgradzie doprowadziły do oficjalnego włączenia kultu św. Zlaty do ogólnocerkiewnego spisu serbskich świętych. Z inicjatywy metropolity zagrzebskiego Damaskina (Grdaničkiego, 1892–1969) serbski sobór arcybiskupi powołał 4 czerwca 1958 roku „Komisję ds. opracowania imiennika⁵³⁶ serbskich świętych lub ikosu,

⁵³³ Więcej na ten temat zob. D. Gil, *Serbska hymnografija...*, s. 142-143; D. Najdanović, *Tri srpska velikana*, Monachium 1975; Đ. Trifunović, *Srpski srednjovekovni spisi o knezu Lazaru i kosovskom boju*, Kruševac 1968, s. 334-336.

⁵³⁴ S.P. Ramet, *The Serbian Church*, in: *The Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia From the Death of Tito to the Fall of Milošević*, Boulder 2002, s. 100, 104-105.

⁵³⁵ Ibidem, s. 108-109.

⁵³⁶ Spis świętych Serbów, inaczej: *imenoslov*.

który byłby dodany do służby serbskim świętym” („Комисија за израду именика српских светитеља или икоса који би се додао служби српским светитељима”)⁵³⁷. W wyniku jej prac i decyzji soboru z 1962 roku imię Zlaty Meglenskiej zostało wpisane do *Imiennika świętych Serbów (Imenik Srba Svetitelja)*⁵³⁸. W tym samym roku (1962 rok) ustanowiono święto na pamiątkę *Soboru wszystkich serbskich świętych* (30 sierpnia). Akatyst napisany na tę okazję, autorstwa protojereja Mirko Pavlovicia, zawiera kondak i ikos 9 traktujące o kobietach, pośród których znajduje się Złata Meglenska⁵³⁹.

Kolejnym etapem umacniania kultu św. Zlaty w Serbii są lata 70. XX wieku. Justin Popović, wówczas archimandryta, przygotował serbski wariant greckiego żywota Zlaty, który włączył do obszernego (12-tomowego) zbioru żywotów świętych *Житија светих*⁵⁴⁰ na każdy miesiąc roku liturgicznego. Powstała także służba ku czci świętej, która nie miała greckojęzycznego modelu. W języku cerkiewnosłowiańskim napisał ją wspomniany wcześniej serbski hymnograf Mirko Pavlović. Jest ona jednym z ośmiu tekstów hymnograficznych poświęconych świętym, którzy do tej pory ich nie posiadali, a o które w 1986 roku uzupełniono *Srbljak* metropolity Mihaila (z 1861 roku)⁵⁴¹. Służba wchodzi do korpusu nowych nabożeństw ku czci męczenników, który otwiera tekst autorstwa popa Peja dedykowany św. Đorđovi z Kratova (Sofijskiemu, Nowemu), zamordowanemu w XVI wieku, a zamykają nabożeństwa dwóm męczennikom z czasu powstań antytureckich w XIX wieku – św. Pajsijowi i św. Avvakumowi. Do nowego *Srbljaka* na 15 czerwca dodano także *Służbę św. Serbskim męczennikom* autorstwa biskupa Nikolaja Velimirovicia, w której wprawdzie Zlaty nie wymienia się z imienia, ale czci się pamięć wszystkich serbskich męczenników od czasów księcia Lazara do dziś⁵⁴².

Serbskie oficjum weszło później do użytku w Cerkwi rosyjskiej, znajduje się pod dwiema datami: 13 i 18 października. Utwór przyswoiła też Cerkiew bułgarska, wszedł do

⁵³⁷ Д.З. Плећевић, *Српски светачник*, Београд 2008, s. 15.

⁵³⁸ D. Gil, *Serbska hymnografija...*, s. 115; „Свети архијерејски сабор Српске православне цркве донео је 1962. године одлуку »да се као признати светитељи у Српској православној цркви и српском народу поштују и славе светитељи према Именику Срба светитеља«, укупно педесет и четири светитеља”, С. Милеуснић, *Свети Срби*, Нови Сад 2000, s. 5-6.

⁵³⁹ Kondak 9: „Сви анђели Божји задивљени су топлином љубави ваше према Христу, роду и цркви, као и величином подвига и одрицања ваших, преподобне мајке наше: Анастасијо, мајко светог Саве, Параскево, Јелено краљице, Јелено дечанска, Јефросинијо љубостињска – царице; Ангелино деспотице, Јелисавето кнегињо, великомученице Злато мегленска и блажена Еуфимијо девичка. Вас је Господ Христос признао и исповедио пред Оцем својим небеским, Који је прихватио оданост вашу и примио жртве трудове ваших, те су ваша имена записана у књигу вечнога живота. И ви сада са свима светима певате Богу: Алилуја”. *Акатист свим светим србима*. Dostępny online: <www.spcticino.ch/arhiva_files/akatisti.htm>, dostęp: 23.04.2018.

⁵⁴⁰ *Страдање свете великомученице Злате Мегленске*, у: Ј. Поповић, *Житија светих за октобар*, wersja online: <<https://svetosavlje.org/zitija-svetih-11/14/>>, dostęp: 23.04.2018.

⁵⁴¹ D. Gil, *Serbska hymnografija...*, s. 104.

⁵⁴² Ibidem, s. 109-110.

hymnograficznego zbioru: *Служби на българските светии* (*Służby ku czci bułgarskich świętych*), wydane na Atosie w 2007 roku⁵⁴³ (pod datą 18 października). W Serbii ku czci Zlaty powstały także akatysty – jeden (dalej Ak1) jest tłumaczeniem wersji cerkiewnosłowiańskiej (bułgarskiej lub rosyjskiej – na podstawie dostępnych tekstów nie udało mi się określić autora pierwowzoru), którego na język serbski dokonał protojerej Životije Milojević. Drugi (dalej Ak2) to autorski utwór mniszki Olimpiady (Słađany) Kadić z monasteru Cetinjskiego⁵⁴⁴. Serbska wersja akatysty zasługuje na uwagę ze względu na swoją zmodernizowaną formę – obecne są w niej rymy i specyficzna rytmika, a także sposób obrazowania, który zbliża ją do ludowej poezji epickiej. W ikosie 8 pojawia się ponadto modlitewny 10-zgłoskowiec, czym autorka nawiązuje do twórczości hymnograficznej Nikołaja Velimirovicia, który włączył do sfery *sacrum* poezję ludową⁵⁴⁵. Podczas obchodów liturgicznych świętej odczytuje się również tropar ogólny męczennikom, wstawiając w odpowiednie miejsce imię świętej⁵⁴⁶.

Co interesujące, w wydanym w 1989 roku z okazji 600-lecia bitwy na Kosowym Polu tomie Slobodana Mileusnicia *Sveti Srbi* nie znajdziemy ani jednego tekstu poświęconego św. Zlacie (także w wydaniu drugim, uzupełnionym, z 2000 roku).

Zasadniczą cechą starszej hagio- i hymnografii ku czci Zlaty jest konwencjonalność. Przypomina bowiem zasadnicze dla chrześcijan ewangeliczne i etyczne wartości, skonstrastowane, jak wyżej pisałam, z wartościami islamu, jak oddanie Chrystusowi, poświęcenie, pokora, czystość cielesna, świętość małżeństwa, oddanie życia za wiarę przeciwstawione fałszywej wierze, pysze, przemocy, profanacji małżeństwa i rodziny, przywiązaniu do przemijających wartości ziemskich – przede wszystkim bogactwa, luksusu, rozwiązości cielesnej. Literacki obraz świętej, zarówno pierwotny, atoski⁵⁴⁷, jak i wypływający z niego słowiański, opiera się na schematycznych (wędrownych) motywach biblijnych i toposach ogólnochrześcijańskich. W nowszych natomiast słowiańskich tekstach hagio- i hymnograficznych – serbskim, bułgarskim i macedońskim – widoczne jest dążenie do wzbogacenia podstawowego obrazu męczeństwa świętej o dodatkowe elementy treściowe.

⁵⁴³ *Служби на българските светии*, Атон 2007, s. 460-472.

⁵⁴⁴ *Акатист на св. великомъченица Злата Мъгленска*. Dostępny online: <<http://akafist.narod.ru/Z/Zlata.htm>>, dostęp 7.06.2016; (Ak1). Слађана Кадих, *Акатист Светој великомученици Злати Мегленској*, Тиват 2007 (Ak2).

⁵⁴⁵ D. Gil, *Serbska hagiografia...*, s. 143.

⁵⁴⁶ *Св. великомъченица Злата Мъгленска*. Dostępne online: <http://www.pravoslaviето.com/life/10.18_sv_Zlata_Muglenska.htm>, dostęp: 7.06.2016.

⁵⁴⁷ Maksymalnie skromna, „neutralna” wymowa żywota spowodowana była najprawdopodobniej trudnymi warunkami politycznymi w czasie pojawienia się kultu oraz monastycznym środowiskiem, w którym pierwszy żywot powstał.

Złata określana jest wielością nazw: dziewicą męczennicą (девомученица), męczennicą (мученица), nową męczennicą (новомученица), świętą cierpiętnicą (света страдалница), świętą wielką męczennicą (света великомученица), dziewicą (девица), świętą (света), błogosławioną (блажена), złotem promieniejącą wielką męczennicą (златозарна Великомученица). W literaturze, szczególnie w żywotach, Złata występuje głównie jako strażniczka i obrończyni żeńskiej czystości: „И тако света Злата, испитана и очишћена као злато у топионици толиких страдања, предаде своју свету душу у руке Бесмртном Женику свом, добивши од Њега двоструки венац; венац девичанства и венац мучеништва”⁵⁴⁸.

Opisując świętą, autorzy często wykorzystują symbolikę złota i pochodną od niego symbolikę światła, planet i szlachetnych metali (słońce, promienie, gwiazda, zorza, błyskawica, złoto), która według wzorca biblijnego ma odniesienia do Matki Boskiej i do samego Boga. Już imię Zlaty, oznaczające osobę „złotą”/„ozłoconą”, symbolizuje trwałość, odporność, wieczność. Jej czyny i poświęcenie w imię wiary przyrównuje się do sprawdzania złota w tyglu (Mdr 3,6), co zamienia Zlatę w idealny probierz wiary w ekstremalnych warunkach bytowania chrześcijańskiej wspólnoty:

И тако света Злата, испитана и очишћена као злато у топионици (Мдр 3,6) толиких страдања, предаде своју свету душу у руке Бесмртном Женику свом, добивши од Њега двоструки венац; венац девичанства и венац мучеништва. И сада се у рајским насељима радује заједно са мудрим и победничким девама и блаженствује у дивотном Царству Господа Христа, славећи Га кроза све векове. Њеним молитвама нека се и ми удостојимо Небеског Царства⁵⁴⁹.

Najważniejszym punktem odniesienia dla budowanego w ten sposób pola semantycznego jest kult maryjny i przypisane Matce Boskiej funkcje patronackie, płynące z Jej królewskiego tytułu Matki Chrystusa (*Theotokos*) oraz obrończyni i wybawicielki narodów, patronki ojczyzny czy miasta⁵⁵⁰. Głównie hymnografia poświęcona Złacie wykorzystuje i rozszerza symbolikę imienia, czyniąc ze Zlaty na wzór Maryi orędowniczkę swojego kraju: Якоже звѣздá свѣтлая свѣтло свѣтиши отѣчеству твоєму, Злато всеславная (WW, stichera, t. 1), Златозáрная дѣвица; Злато тезоименита, златозáрнюю дýшу нмѣла еси, хрáборствомъ же твоимъ вся позлатила еси (WW, na litii, t. 6).

Serbska literatura obrzędowa obecnie zmierza do unifikacji tekstów ku czci Zlaty z kultami narodowymi, państwowymi. Męczeństwo Zlaty staje się przedmiotem narodowej

⁵⁴⁸ J. Поповић, *Житија светих...*, op. cit.

⁵⁴⁹ Ibidem.

⁵⁵⁰ Ten zakres patronatu wiąże się głównie ze świętem Pokrowy, czyli Opieki Bogurodzicy (1 października), obchodzonym przez wszystkie Cerkwie prawosławne i katolickie Kościoły wschodnie tradycji bizantyjskiej.

mitologizacji, kreując obraz serbskiej prawosławnej kultury w stanie osaczenia⁵⁵¹, której obrończynią staje się święta męczennica.

Literatura liturgiczna opiewa także podstawowe wartości chrześcijańskie, rodzinne i małżeńskie, stojące w opozycji do doktryny, obyczaju i etyki muzułmanów. Święta od dzieciństwa zna te wartości i je ceni (na jutrzni, sedalan, t. 1 – *Воспитана Божими словесы, отъ юности своея возлюбила еси Христа [...]*), jest łagodna i cierpliwa wobec trudów życia, mężnie opiera się pokusom świata (Bogoroditzen po pieśni 9), nie porzuca wiary: „Света Злата беше смерна, кротка и побожна девојка, мудра мудрошћу Христовом и златна не само по имену него и по срцу богобојажљивом, чистом и чедном. При томе она беше и необично лепа”⁵⁵². Rzadkie piękno cielesne – powód późniejszego męczeństwa: „Та њена лепота и би повод да се њен живот украси страдањима великомученице”⁵⁵³ – zgodnie z intencją autora i budowanym przez niego obrazem Zlaty, w żaden sposób nie wypacza jej charakteru, nie rodzi pychy ani samowoli. Nie stoi także na przeszkodzie, by wcielać w życie chrześcijańskie ideały, być prostolinijną i oddaną wierze. Trwanie w religii ojców podkreśla w warstwie symbolicznej przyrównanie Zlaty do skały⁵⁵⁴ i jaskółki. Jako regularnie powracający w stałe miejsce ptak wędrowny nawiązuje ona do stałości przekonań i wierności Zlaty wierze i wartościom ojców. Jaskółka pojawia się tylko raz (w Ak1, ikos 5) – „Радуй се, дрвета небеских ластавице бела! (...)” i ma odwołania do psalmowych jaskółek i wróbli zakładających gniazda w domu Pańskim (Ps 84 (83)) oraz do fragmentu z proroka Jeremiasza (Jr 8,7), w którym jest mowa o niezawodnym instynkcie ptaków – cyklicznych powrotach i stałości – w przeciwieństwie do postawy religijnej narodu Bożego, który trwa w odstępstwie i nie zna Prawa Pańskiego.

Ożenek z Turkiem i przejście na islam, były atrakcyjnymi propozycjami⁵⁵⁵, mogły dać chrześcijaninowi wiele korzyści, ale Złata uczy wytrwałości i oporu, pokazuje, że można nie być zainteresowanym ziemskim bogactwem, ani zaszczytami. Można nie ulegać żadnym namowom: adoratora, kogoś, kto z takich luksusów korzysta, własnych krewnych. W literackiej kreacji te podszepty ku złemu przybierają formę podobną do kuszenia Chrystusa na pustyni (Mt 4,1–11; Mk 1,12 i nn.; Łk 4,1–13):

⁵⁵¹ Zjawisko definiuje A. Naumow w: *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, Kraków 1996, s. 70.

⁵⁵² Przekład wg *Synaxaristes neomartyron*, Солун 1984, s. 95-98. Dostępne online: <http://www.pravoslavieto.com/life/10.18_sv_Zlata_Muglenska.htm#2>, dostęp: 8.11.2016.

⁵⁵³ J. Поповић, op. cit.

⁵⁵⁴ „Niewzruszona skała w wierze chrześcijańskiej”.

⁵⁵⁵ A. Naumow, *W poszukiwaniu...*, s. 2.

Чувши такве одлучне речи, Турци видеше да ову девојку не могу придобити обичним средствима, већ се мора измислити нешто нарочито. И знајући да су жене вичне у томе да девојку занесу, они предадоше Злату својим женама да је на сваки начин приволе на оно што они желе. И шта све те жене не чинише! и каква све лукавства не употребише! и каква све уживања не обећаше! Читавих шест месеци они се трудише око Злате да је приволе да прими муслиманску веру⁵⁵⁶.

W serbskim warijancie akatystu scena kuszienia Zlaty nawiązuje do ludowej tradycji tańczenia *kolo* i praktyk magicznych: zataczania magicznego kręgu i odprawiania czarów: „Заиграше турске жене своје коло око Злате, заплетоше лукавштином, преплетоше турском вером, хоће Злату зарад ћара да учине турком женом (...)” (ikos 4).

Gdy namowy, zachęty, czary nie wywierają zamierzonego skutku Złata wystawiona jest na gorszą próbę, musi zmierzyć się z nakazami najbliższej rodziny, która z obawy o własne bezpieczeństwo woli poświęcić córkę, a „Bóg miłosierny wybaczy jej grzech popełniony pod przymusem i przemocą”. Złata jednakże powierza swój dalszy los Chrystusowi, najwyższemu Władcy, i odpowiada na biblijne wezwanie „Pójdź za mną!” (Mk 1,16–20; 2,13–14). W myśl Ewangelii (Mt 10,35–37)⁵⁵⁷ wyznaje wiarę w prawdziwego Boga, wyrzekając się rodziny: „Кад ме ви саветујете да се одрекнем Христа, истинитог Бога, нисте више родитељи моји ни сестре моје. Имам оца, – Господа Исуса Христа, и мајку – Пресвету Богородицу, и браћу и сестре – светитеље и светитељке”⁵⁵⁸.

W Ak1 symbol gołębiczy obrazuje cnotę dziewictwa i czystości młodej wieśniaczki, która odmawia poślubienia muzułmanina (Ak1, ikos 6: „Радуј се, дјево, од голубице чистија!”). Podobnie jak w przypadku orła wspiera go symbolika kolorów związanych z różnymi odcieniami bieli jako wyrazu nieskazitelności. Złata reprezentowana przez figurę śnieżnobiałej gołębiczy daje najdoskonalszy wzór dziewictwa (świadczenia), w najwyższym stopniu poświadczając prawdę o wierze i Bogu, którego wyznaje: „Радуј се, Едема голубице белоснежна!” (Ak1, ikos 8). Przywołana w chajretyzmie biel to sfera boskości, ducha i doskonałości. Zajmuje ona szczególną pozycję wśród symbolicznie wykorzystywanych kolorów jako ich summa, znak początku (narodziny, wesele, inicjacja, chrzest, zmartwychwstanie) i końca (śmierć). Nazwanie św. Zlaty „śnieżnobiałą gołębicą” ma dodatkowo podkreślać jej nieskażoną czystość, dziewictwo i niewinność. Biel ma również symboliczne znaczenie w odniesieniu do szat – w tradycji chrześcijańskiej oznaczają one bowiem glorię (białe szaty Chrystusa podczas przemienienia i zmartwychwstania oraz

⁵⁵⁶ J. Поповић, op. cit.

⁵⁵⁷ Por. Mt 16,24 i nn.; Mk 8,34 i nn.; Łk 9,23 i nn.; Łk 12,51 i nn.; Łk 14,26 i nn.; Łk 17,33; J 12,25–26, a także Ps 27(26),10 i Mt 10,36.

⁵⁵⁸ J. Поповић, op. cit. Motyw ten zaakcentowany jest także w służbie, sława, ton 6.

jaśniejące białą łożę Marii podczas zaśnięcia), są również atrybutem oblubienicy⁵⁵⁹. Hymnografia poświęcona św. Złacie symbolikę białych szat wiąże z jednej strony z oblubieńczym charakterem jej relacji z Chrystusem, z drugiej – z najwyższym wymiarem męczeństwa świętej: „Радуј се, јер си мученичком крвљу хаљине убелела!” (Ak2, ikos 6). Użyty tu czasownik *ubeliti* oznacza poza „bieleniem”, „pobielaniem” także „rozżarzenie do białego (żelaza, złota)” i ponownie przywołuje obraz złota czyszczonego w tyglu doświadczenia (cierpienia) (Mdr 3,6), którym dzięki swej ofierze staje się święta.

Niezłomną postawę świętej wobec nalegań oprawcy w hagiografii i hymnografii obrazuje również biblijny motyw panny młodej (dziewicy, panien roztropnych) zaślubionej jednemu Oblubieńcowi⁵⁶⁰: „Ја у Христа верујем, и Њему се клањам, и Њега јединога знам као Женика свога; Њега се нећу одрећи никада, макар ме ви и на хиљаде мука метнули и на сигне комаде исекли”⁵⁶¹. W kilku miejscach serbskiej służby podkreśla się, iż swoje poświęcenie Złata wybiera dobrowolnie (na litii stichera, sedalen, t. 3), odrzucając bezbożne małżeństwo, ponieważ godniej jest umrzeć za Chrystusa, niż żyć we wstydzie, przyjmując obcą wiarę (tropar, t. 4): „Ћгдá мучѝтель безбожнѝй бракъ тебѝ понѝди, ты же явственнѝ отвѝцáла еси: áзъ во Христа вѝрѝю и Ћгó единаго вѝмъ Жениха своего; никогдáже отрицѝся Ћгó восхощѝ, áще высте вы дáже усѝкли и раздробѝли все тѝло мое” (chwała, t. 1, samogłosna). Męczennica potępia odstępców (druga ina stichera, t. 8), przeciwstawia się ich wierze, jednocześnie opluwając (stichera na stichovne, t. 3) i obnażając bezbożność muzułmanów (svetilen – „mrok bezbożnych oprawców odeгнаła”). Wartości chrześcijańskie i mądrość Boga reprezentowane przez Złatę zestawione zostają z fałszem obcej wiary, „wiary hagarzyckiej” (pieśń 3, tropar 1; ikos).

W kulminacyjnym punkcie historii Turcy karzą Złatę za jej upór, poddają wymyślnym torturom⁵⁶², a kiedy nic nie skutkuje, ponieważ Złata przepelniona miłością do Chrystusa wszystkie męki znosi z radością („душа, оковима љубави везана за Бога, ниушта не сматра страдања, радује се боловима, и цвета у мукама”), wieszają ją, a ciało siekają na kawałki. Złata umiera męczeńską śmiercią 18 października 1795 roku, przy modlitewnym wsparciu duchowego ojca, proigumena Timoteja. Części jej umęczonego ciała w tajemnicy przed Turkami zabierają okoliczni mieszkańcy i chowają z należną czcią.

⁵⁵⁹ *Leksykon symboli* – Herder, [oprac. oryg. Marianne Oesterreicher-Mollwo], przeł. J. Prokopiuk, red. wyd. L. Robakiewicz, Warszawa 2009, hasło: *biel*.

⁵⁶⁰ W ikonografii święta przedstawiana jest w tradycyjnym macedońskim stroju weselnym.

⁵⁶¹ J. Поповић, op. cit.

⁵⁶² M.in. przez trzy miesiące w więzieniu codziennie biją ją kijami, wieszają na hakach wbitych w ciało, przebijają głowę od ucha do ucha rozgrzanym prętem. W krótkim żywocie autorstwa Nikolaja Velimirovicia czytamy też, że powieszono Złatę do góry nogami i podduszano dymem.

Antyteza chrześcijanka – muzułmanin wyrażona w literaturze liturgicznej poświęconej Złacie staje się podstawą budowy modelu prawosławnego społeczeństwa, zmuszonego do obrony własnej tożsamości przed innowiercami⁵⁶³. Każdy kolejny autor żywotów Złoty pogłębiał negatywny obraz wroga, przypisując mu najgorsze cechy, obyczaje i antywartości, które miały pobudzać wyobraźnię, wywierać coraz silniejsze wrażenie i podsycać antyislamskie nastroje odbiorców. Pisano więcej i szerzej o przebiegłości Turków i ich okrucieństwie, uszczegóławiano wizje mąk zadawanych świętej, poszerzano zakres tortur, często odwoływano się do ludowych wyobrażeń.

Hymnografia (szczególnie akatysty) dedykowana świętej ukazuje ją jako patronkę dziewic (ikos 4: Радуйся, всем девствующим верная другине; ikos 9: девства сохранение на Бога возлагаючи) oraz czystości małżeńskiej (ikos 4: Радуйся, супружества честного ограждение). Ten literacki obraz uwypukla bogata symbolika gołębic. Wśród ludów Starożytnego Wschodu łączona była z boginiami miłości – babilońską Isztar, wschodniosemicką Asztarte, a także grecką Afrodytą⁵⁶⁴. Wierzenia te częściowo znajdują swoje odzwierciedlenie w Biblii. Gołębica pojawia się po raz pierwszy w Księdze Rodzaju, w historii dotyczącej potopu (Rdz 8,8–12), gdzie zwiastuje pokój (utrwalony w kulturze obraz gołębic z gałązką oliwną w dziobie), którym Bóg obdarzy swój lud po karze potopu. Ponadto gołębica w Starym Testamencie jest symbolem piękna Oblubienicy – fizycznego i duchowego (PnP 2,14). Psalmista zaś wychwala jej zwinność (Ps 55,7), co koresponduje z opisami olśniewającej urody megleńskiej świętej. Starotestamentowe znaczenie gołębic rozszerza Pawłowa symbolika odnoszona do gołębia, wyrażająca miłość Chrystusa do Kościoła w kategoriach relacji oblubieńczej (Ef 5,22–32). Gołębica niezmiennie kojarzy się też z niewinnością, prostotą, delikatnością i nieskazitelnością (Mt 10,16). Jest utrwalonym w chrześcijaństwie symbolem Ducha Świętego. Uosabia ponadto jego dary: miłość, radość, pokój, cierpliwość, uprzejmość, dobroć, wierność, łagodność, umiar. Złacie przypisywany jest przede wszystkim dar łagodności: „Радуй се, кротка голубице мила!” (Ak2, ikos 1 oraz przykłady ze służby cytowane poniżej).

Symbol gołębic z koroną męczeńską w dziobie przywołuje również skojarzenia funeralne i martyrologiczne – duszę zmarłego męczennika, która pod postacią tego ptaka opuszczała ciało (np. św. Eulalia, św. Scholastyka)⁵⁶⁵. Hymnografowie w swoich utworach ku

⁵⁶³ Sytuację taką w I Rzeczypospolitej opisuje A. Naumow w: *Wiara i historia...*, s. 67.

⁵⁶⁴ *Słownik obrazów...*, hasło: gołąb.

⁵⁶⁵ J. Marecki, L. Rotter, *Jak czytać wizerunki świętych? Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Universitas, Kraków 2009, s. 546.

czci Zlaty, przywołując symbol gołębiczy, wykorzystują przede wszystkim poetycki obraz „gołębiczy Pana”, który nie stanowi jednoznacznej paraleli z tekstem Pisma Świętego:

Крѡткаѧ Владыки голубице, дѣвства свѣтлостію позлащѧнна, мученическими страданьми украшенная, не забуди насъ, чтущихъ съ любовью святую память твою. (służba, stichery na stichovne, t. 3).

Страшно и преславно сопротивлѧніе твоѧ, ѧже вся удивила еси, и безчеловѣчныя мучители побѣдила еси, и яко божественная Владыки голубица, златовидными крылы исповѣданія твоего Христу возлетѣла еси, Злато богомудрая (służba, ikos 1, kondak 5)

[...] Божья голубица, оста верна Христу Господу [...] (Ak2, kondak 5)

W serbskiej służbie święta na wzór Bogurodzicy, zostaje przeciwstawiona Ewie, która dała się zwieść wężowi i uległa jego namowom, jako nowa Ewa – wyzwalająca ludzkość z niewoli węża/grzechu/obcej wiary/poddania Hagarycie, tj. obcemu/innowiercy (pieśń 1, tropar 2).

W postaci Zlaty po raz kolejny ożywa średniowieczna idea, w myśl której państwo ochraniają święci i ich relikwie. Patronat świętej rozszerza się na państwo, obronę wolności i granic, a także ochronę Cerkwi prawosławnej przed „obcym” w sensie *largo*, jako nośnikiem wartości innych niż tradycyjne serbskie i co za tym idzie – prawosławne. Widać to wyraźnie w tekście służby, którą pod względem ideologicznym zasadniczo organizuje stichera w tonie 8, w której mówi się o hagaryckim (tureckim, innowierczym) panowaniu nad całą Serbią, nieustannych atakach wroga, które święta z wiarą i ofiarnością odpiera, broniąc „całej serbskiej ziemi”, będącej w tym ujęciu jej ojczyzną:

Ѣгда владычество агарянское, навѣты вражьи всю страну Сербскую обдержаше, и служима вѧше прѣлестъ безбожная, тогда ты Божественнымъ мановѧніемъ, сердцемъ же усерднымъ и теплотою вѣры, къ вышестѣственному подвигу отлучилася еси, оплевавши козни вражьи, и дерзостно исповѣдавши Христа Господа (inna stichera, t. 2).

Zlata, naśladowując Chrystusa w męczeństwie słowem i czynem, pokonuje wrogów (kanon, pieśń 7; bogorodiczen po sedalnym, ostatnia chwała; na liti, stichera samoglasna, t. 6) i zapewnia bezpieczeństwo ojczyźnie, ochraniając jej granice świętym krzyżem (kanon, pieśń 9). Hymnograf utożsamia Zlatę z obrazem Bogurodzicy jako patronki ojczyzny (Pokrow; w bogorodicznych na jutrzni). W poezji liturgicznej rozwija się ten sam motyw, przyrównując świętą do orlicy, która opiekuńczymi skrzydłami ochrania cały kraj (tutaj nie tylko Serbię, ale także Bułgarię i Macedonię) – „Радуйся, крилома нас хранящая орлице” (ikos 4) – oraz Cerkiew i duchowieństwo: „Радуйся, славий святыя Церкве богогласный”,

(ikos 3), „Радуйся, монахом чистым ammo благосердая” (ikos 10). Jest strażnikiem bezpieczeństwa i obrończynią przed wszelką napaścią – „Радуйся, в океане бед нам остров неприступный, (...) Радуйся, нам в мире любодейнем твердь пречистая” (ikos 10), „Радуйся, пещеро от напастей сокровения” (ikos 11). Orzeł zamieszkuje rejony niedostępne człowiekowi, dlatego łączy się go ze sferą niebiańską i transcendencją; tradycyjnie postrzegany jest jako istota słoneczna, w Biblii wyraża boskość, siłę i wytrwałość (Iz 40,31), pełni funkcję symbolicznego pogromcy zła⁵⁶⁶. Biblijny obraz orła krążącego nad gniazdem, który bierze swe pisklęta i unosi je w górę (Pwt 32,11; Wj 19,4) lub samicy opiekującej się pisklętami, które osłania i ogrzewa swoimi skrzydłami (Ps 57(56); Mt 23,37) jest poetycką metaforą Bożej troski o lud i ochrony, jaką daje Jego miłosierdzie (*protectio misericordia*). Powyższe przenośnie odzwierciedlają ponadto wymiar symboliczny ruchu zstępującego, który wyraża troskę Boga o człowieka, i wstępującego – gdy człowiek, z pomocą Boga, przekracza swoje ograniczenia i wznosi się ku Niemu (zwłaszcza Pwt 32,11)⁵⁶⁷. Znaczące są również ptasie atrybuty – głównie skrzydła oraz cień skrzydeł jako elementy teriomorficznej symbolizacji Boga⁵⁶⁸ – wskazują bowiem wyjątkowy sposób Jego postępowania wobec człowieka. Zgodnie ze słowami psalmisty wyobrażają Bożą opatrność (Ps 17(16),8), dają ochronę przed klęską, schronienie przed wrogiem (Ps 57(56),2; Ps 91(90),3–6), są obietnicą zbawienia (Ps 63(62),8). Cień, który tworzą skrzydła, również wskazuje na mądrość (Koh 7,12), troskę i moc Bożą (Ps 57(56),2; 91(90),1). Schronienie w cieniu skrzydeł Boga oznacza poddanie się jego sile i potędze (Ps 91,1). W hymnografii poświęconej św. Złacie szczególnie wyraźna jest symbolika orła reprezentującego Bożą opiekę (roztaczaną m.in. przy pomocy świętych) nad wiernymi⁵⁶⁹ przetransponowana na postać świętej jako obrończyni przed wszelką napaścią – przede wszystkim ze strony ludzi innej wiary – która serbski lud symbolicznie osłania skrzydłami (Ak1, ikos 4): „Радуй се, орлице која нас окриљујеш крилима!”.

„Skrzydła Boga” to również dary, które człowiek otrzymał od Niego. W przypadku świętych chodzi o ich cnoty, dzięki którym wnoszą się ku niebu⁵⁷⁰. Złata również posiada „złote skrzydła”, pod którymi poeta rozumie dary Ducha Świętego – niezłomną wiarę

⁵⁶⁶ *Słownik obrazów...*, hasło: *orzeł*.

⁵⁶⁷ K. Bardski, *Symbol – ikona tajemnicy*. Dostępne online: <<http://pracownicy.uksw.edu.pl/KrzysztofBardski/publikacje/2009-2/05-symbol-ikona-tajemnicy/>>, dostęp: 19.02.2018.

⁵⁶⁸ *Ibidem*.

⁵⁶⁹ Zob. m.in. T. Pietras, *Z orłem białym przez wieki. Z dziejów polskiej symboliki państwowej*, Aleksandrów Łódzki 2013, s. 5. Dostępne online: <http://warsztathistoryka.uni.lodz.pl/heraldyka/orzel_2.pdf>, dostęp: 11.03.2018.

⁵⁷⁰ K. Bardski, *op. cit.*

i mądrość Bożą (znajomość Bożych tajemnic, cs. богомудрие) – stanowią one najskuteczniejszy oręż w zmaganiu z groźnym wrogiem (innowiercami) lub przeciwnościami losu i sprawiają, że męczeństwo staje się najdoskonalszą formą okazywania wyznawanej wiary. Przykładem takiego wyobrażenia jest cytowana wyżej ostatnia chwała z jutrzni służby męczennicy; zasadniczy fragment brzmi:

[...] похвѣльными добротами воспоиамъ богомудрую Злату Мѣгленскую, яже [...], златы же крилѣ и мѹци, сияюща зарю Дѹха, возлетѣ и въ небесныхъ Божественныхъ жилищахъ воистинну вселѣся. [...] (chwała na jutrzni, t. 5).

Skrzydła Zlaty grają również rolę mniej typowego symbolu Bożej opieki i Jego łaski wobec uciemionego ludu – płaszcz, którym święta się okrywa (dosł. „oskrzydła”) i leci do nieba (zob. np. Wj 22,25–26⁵⁷¹; 24,13):

Блѣстающа свѣтовидными мѹлнями, законно Христу ѹневѣстившися, мѹчѣния течѣние скончала еси, скверную вѣру агарянскую презрѣла еси, ѹкрѣпляема Божественными ѹчѣнии ѹправила еси яко избранна, тѣщаши ко Владыцѣ и Бѹгу, Смиже и была еси жѣртва благовѣнная, и окрилившися златовидными крилы исповѣдания твоего, Христу возлетѣла еси, Злато богомудрая (służba, ikos po 6 pieśni kanonu).

Płaszcz może być tu też interpretowany jako znak wybrania do wyjątkowego życiowego posłannictwa (np. 1 Krn 15,27; 1 Mach 6,15), a także obraz poddania się Bożej woli, gdyż zdjęcie ubrania było w Biblii wyrazem sprzeciwu (np. Iz 20,1–6). Połączenie obrazu płaszcz z symbolem wonnej ofiary wnikliwemu czytelnikowi powinno nasuwać skojarzenia ze znamienym fragmentem Księgi Ezechiela (Ez 20,18–41), gdzie Bóg objawia Izraelowi prawdę o karze niewoli i ucisku za popełnione grzechy i zdradę, dając mu jednocześnie obietnicę wyzwolenia spod cudzej władzy, a także nadzieję na przyszłą szczęśliwość w wybranej dla niego ziemi. W warstwie ideowej oznacza to przede wszystkim przestrogę przed odejściem od własnej religii, przed zaprzęciem się fałszywym bogom (lub obcym) pod groźbą wielkiego nieszczęścia, a z drugiej strony wieści ludowi wspaniałą nagrodę za wierność i wytrwałość. W czasach powstania tekstu służby Pavlovicia niewątpliwie obcą wiarę i władzę utożsamiano z ateistyczną ideologią komunistów⁵⁷², obecnie kojarzy się uniwersalnie z wszelkim odstępstwem lub uległością wobec pokus „świata”.

⁵⁷¹ „Jeśli weźmiesz w zastaw płaszcz twego bliźniego, winienes mu go oddać przed zachodem słońca, bo jest to jedyna jego szata i jedyne okrycie jego ciała podczas snu. I jeśli się on żalił przede Mną, usłyszę go, bo jestem litościwy”.

⁵⁷² Por. sticherę z cyklu „innych” na WW (ton 2): „Гдѣ владычество агарянское, навѣты вражьи всѹ странѹ Сѣрвскую обдержаше, и служима вѣше прѣлестъ безбожная, тогда ты Божественнымъ мановѣниемъ, сѣрдцемъ же ѹсѣрднымъ и теплотою вѣры, къ вышестественному подвигу отлѹчила еси, оплевѣвши кѹзни вражя, и дерзостно исповѣдавши Христа Господа”.

Symbolika skrzydeł łączy się ponadto z symboliką Apokaliptycznej Niewiasty, której w sytuacji zagrożenia dane zostały dwa skrzydła, by mogła schronić się przed wrogiem na pustyni (Ap 12,14)⁵⁷³, mimo iż w przypadku utworów poświęconych Złacie nie ma żadnego bezpośredniego nawiązania do tego wersetu Pisma (nigdzie nie wymienia się dwóch skrzydeł). To kolejny przykład opiekuńczej i ochronnej roli Boga, a zwłaszcza Jego Matki w codziennym życiu wiernych. Troska o Niewiastę przypomina nieustanne czuwanie Boskiej Opatrzności nad swoim ludem i pomoc okazywaną mu w najtrudniejszych chwilach doczesnej egzystencji.

Męczeństwo Złoty ukazane poprzez pryzmat symboliki ptaków posiada także apostołskie (misyjne, nauczycielskie) funkcje⁵⁷⁴: „Радуј се, Цркве Православне птицо богогласна!” (Ak1, ikos 12) czy „Радуј се, Злато грлице златоуста!” (Ak2, ikos 3). Figura ptaka akcentuje w pewnym stopniu poza hierarchiczny porządek tego apostolatu, gdyż oficjalny urząd głosiciela/nauczyciela był kobietom niedostępny. Motyw ten pogłębia symbol liry przypisany Złacie – boskiego wręcz instrumentu, na którym grał biblijny Dawid, wyśpiewując Bożą chwałę⁵⁷⁵: „Радуј се, Златногласна лиро свете Вере!” (Ak1, ikos 4).

Postać świętej i jej osobista historia stają się nośnym wzorcem w czasach szczególnych napięć o podłożu etniczno-narodowym związanych z prawnym statusem Republiki Kosowa. Przykład Złoty przywoływany był przez środowiska narodowe przed pierwszymi niezależnymi samorządowymi wyborami w Kosowie w listopadzie 2013 roku. Medialna kampania prowadzona przez władze w Belgradzie miała na celu skłonienie serbskiej społeczności na Kosowie do aktywnego udziału w wyborach. Namowy te niektóre środowiska przeciwne niezależności Republiki przyrównywały do fragmentu z życia Złoty, który opowiada o jej spotkaniu z rodzicami i siostrami, którzy usiłują skłonić ją, aby dla ocalenia swojego życia wyrzekła się wiary i przyjęła islam. Urywek powyższy został sparafrazowany w następujący sposób:

Тада, Србима са Косова и Метохије, дођоше београдске власти са свештеницима. И рекоше им: „браћо наша, смилујте се себи и нама, »Србији својој« и »цркви«, одреците се Косовског Завета привидно, да будете срећни и ви и ми, а Христос је милостив, опростиће вам грех, учињен у нужди живота”⁵⁷⁶.

⁵⁷³ „I dano Niewieście dwa skrzydła orła wielkiego, by na pustynię leciała do swojego miejsca, gdzie jest żywność przez czas i czasy, i połowę czasu, z dala od Węża”.

⁵⁷⁴ Analogicznie do św. Cyryla Filozofa, który również jako apostoł Słowian porównywany był w hymnografii do ptaka.

⁵⁷⁵ *Leksykon symboli...*, hasło: *lira*; por. Ps 96 (95), Ps 98 (97), Ps 147 (146).

⁵⁷⁶ Dostępne online: <<https://pravoslavljepzv.wordpress.com/2013/10/26/iskusenje-zlate/>>, dostęp: 14.11.2016.

Wykreowany w tekstach liturgicznych wizerunek świętej przedstawia prostą wieśniaczkę – cnotliwą, pobożną, ale twardą i nieustraszoną, stałą w poglądach, za które gotowa jest cierpieć i oddać życie. W celu uwypuklenia jej cnót kontrastuje się ją z obrazem innowierców – bezbożnych, okrutnych, agresywnych, działających poza prawem. Dla wiernych święta ma bowiem stanowić wzór cierpliwości/wytrzymałości oraz odwagi do wytrwania w wierze (czy nawrócenia się na prawosławie) mimo wszelkich przeciwności, zachęt, pokus, a nawet wbrew woli najbliższych. Złata ma być przykładem bezwarunkowego trwania w wierze, wierności narodowi i tradycji ojców, czego wyrazem jest fragment serbskiego akatystu świętej stylizowany na pieśń ludową:

Шта се сија у земљи Србији?
Је ли сунце ил' су звезде сјајне?
Нит' је сунце нит' су звезде сјајне,
Него душа злаћане девојке,
Душом својом земљу обасјала,
Све Хришћане вером позлатила,
Христа Бога ради да поју:
Радуј се, Злато, Христова агинице,
Златозарна Великомученице! (ikos 8)

Symbolicznie wyobrażana jako orlica czy gołębica reprezentuje najwyższe wartości i tradycje chrześcijaństwa (prawosławia). Dzięki jej wstawiennictwu państwo, jego niezależność i granice, a także Cerkiew prawosławna mają pewność ochrony przed „obcym”, rozumianym jako nośnik wartości innych niż tradycyjne serbskie i co za tym idzie – prawosławne. Poza funkcją patronki, jako gołębica czy jaskółka staje się wzorem chrześcijańskich (w tym kobiecych) cnót, ludzkiej doskonałości w naśladowaniu Chrystusa poprzez cierpienie, które przynosi lepsze owoce duchowe niż zdrada czy zaprzedenie duszy doczesnej wygodzie albo przyjemnościom.

ZAKOŃCZENIE

Serbskie imaginarium narodowe, tożsamość narodu od początku istnienia państwa kształtowana była pod wpływem ideologii dynastycznej, wzorowanej na modelu bizantyńskim. Bizantyńska teologia i myśl polityczna, szczególnie zasada diarchii, a także wzorce kultury duchowej, były inspiracją dla kolejnych władców przy tworzeniu struktur eklezjalno-państwowych państwa serbskiego. Jej wyraz w największym stopniu dawały kulty członków poszczególnych dynastii panujących w Serbii – Nemanjiciów, Hrebeljanowiciów, Brankowiciów. Jest to niezwykle interesujące ze względu na fakt, że nie ma podobnego fenomenu w innych kulturach słowiańskich, tym bardziej, że trwa on od czasów średniowiecza, przez niewolę ottomańską, odrodzenie narodowe, do współczesności – czasy Federacji Jugosłowiańskiej i okres po jej rozpadzie, kiedy Serbia i Serbowie reinterpretują swoją tożsamość i symboliczne wyobrażenia w kontekście politycznym, ekonomicznym, społecznym. Badania, poświęcone tej tematyce, serbskie i zagraniczne (w tym polskie) nigdy nie stawiały w centrum zainteresowania figur kobiecych, nie opisywano zakresu i sposobu wykorzystania ich postaci w procesie formowania zbioru mitów narodowych, służących budowaniu wspólnotowych wyobrażeń o narodzie, państwie i Kościele serbskim. Niniejsza praca wypełnia tę badawczą lukę, w centrum stawiając najważniejsze kulty kobiece i podejmując próbę zrównoważenia dysproporcji w analizach poświęconych kultom mężczyzn i kobiet. Prezentowane kulty badane były w świetle różnorodnych źródeł, ale najważniejszą bazę stanowiła literatura liturgiczna w wielu odmianach gatunkowych – hagiografia, hymnografia, kaznodziejstwo, w wybranych wypadkach teksty publicystyczne i euchografia. Rozprawa udowadnia, że problematyka świętości kobiet, nie może być traktowana marginalnie, stanowi bowiem istotną część serbskiej kultury, literatury i spuścizny duchowej.

Przedstawione w pracy analizy pokazały postaci kobiet w nowej perspektywie. „Milczące” często w historii, „przemówiły” w kultach cerkiewnych. Kobiety – żony, matki, władczynie, mniszki, anachoretki – w analizowanych utworach prezentowane są jako aktywne uczestniczki życia państwa i Kościoła, wywierające wpływ na ich kształt zarówno w średniowieczu, jak i w wiekach następnych. Ich kulty stanowią integralny komponent utrwalonego modelu kulturowego opartego na idei dynastycznej, trwałości organizacji państwowo-kościelnej i narodowym charakterze prawosławia. W tym specyficznym paradygmacie serbskiej kultury duchowej żeńskie obrazy świętych – królowych, księżnych, ale też pustelnic czy wieśniaczek-męczennic – odgrywają nie mniej ważną rolę ideową (ideologiczną) jak postaci świętych mężczyzn. Są nie tylko ich towarzyszkami i

doradczyniami, ale także – gdy wymagają tego okoliczności – równie sprawnie organizują życie państwowe i społeczne. Figury serbskich świętych, bez względu na czas powstania tekstów im dedykowanych, budowane są w opraciu o stałe symbole, porównania, epitety. Skupiają się one wokół dwóch osi: biblijnej i maryjnej. Z jednej strony najważniejsza jest przynależność do „dynastii mnichów”⁵⁷⁷, którą literacko wyraża się jako bezpośrednią lub symboliczną przynależność do „świętego drzewa”, „świętego korzenia”, „narodu wybranego”. Tą zaś łączy się ze szczególną dziejową rolą, posłannictwem, oświeceniem i nauczaniem wiary, zakorzeniem w sferze religijno-politycznej. W związku z tym pojawiają się porównania do biblijnych proroków i mędrców, motywy powiązane z historią Izraela i jego przywódców. Towarzyszy temu rozbudowana symbolika solarna. Z drugiej, istnieje wymiar „kobięcy”, w pierwszej kolejności nawiązujący do figury Bogurodzicy – matki, przewodniczki, obrończyni – a także do innych żeńskich figur, których historie przywoływane są *per analogiam*, w celu budowania serbskiej historii świętej. Regularnie występują odwołania do Oblubienicy z *Pieśni nad pieśniami* czy roztropnych panien, oczekujących nadejścia Oblubieńca-Zbawiciela. Sfera symboli poszerzona jest również o wyobrażenia zwierzęce albo przyrodnicze, często pojawiają się ptaki: gołębica (synogarlica), orlica, twierdza lub skała. Powtarzalne elementy tworzą kanoniczny zestaw znaczeń, budują warstwę ideową opartą o zasadę wybraństwa, narodu, w którym aktywnie działa Bóg. Wyznaczają również paradygmat „serbskości” którego fundamentem są wartości chrześcijańskie, narodowe i tradycja „matek i ojców”.

W przedłożonej pracy kultury świętych zostały przedstawione również w aspekcie funkcjonalnym – ich roli w budowaniu tożsamości państwowej, duchowej i kulturowej. Funkcje, które pełnią święte, podlegają nieustannym przemianom w zależności od sytuacji społeczno-politycznej. Ukazane w pracy przykłady dowiodły, iż jest to proces dynamiczny i zasadniczo nie zakończony. Święte to przede wszystkim obrończynie państwa i narodu – przed wrogiem rozumianym dosłownie (np. Turcy) albo metaforycznie (pokusy konsumpcjonizmu, destrukcyjny wpływ Zachodu). Autorzy przedstawiają je w opatrnościowych dla kraju, Kościoła, społeczeństwa rolach. To nosicielki i strażniczki narodowych wartości, idei ciągłości państwa i jedności politycznej, poszanowania władzy centralnej. W literackie świadectwa ich życia wplecione zostają całe programy polityczne (idea drzewa [krzewu winnego] Nemanjciów, zasada diarchii i symfonii), religijne (idea wybraństwa, narodu-Teodula), społeczne.

⁵⁷⁷ Określenia tego używa I. Lis, w swojej książce *Śmierć...*, s. 115.

Są strażniczkami czystości wiary chrześcijańskiej (prawosławnej), którą przeciwstawia się katolicyzmowi czy islamowi jako inwazyjnym i dezintegrującym wspólnotę. Władczynie (później mniszki), jak np. Jelisaveta-Jevgenija (żona Dušana), dbają o łączność i dobre relacje z Kościołem powszechnym w imię jedności prawosławnej ekumeny. Patronują ojczystej Cerkwi, w zgodzie z tradycją i ramami wypracowanymi przez „ojców dynastii” – na przykład kult Angeliny i pozostałych Brankoviciów przyświecał ideom konsolidacji i próbom odbudowy struktur serbskiej Cerkwi wokół patriarchatu w Peci.

W czasach kryzysu i destabilizacji święte patronują ideom duchowego i politycznego odrodzenia. W sferze społecznej strzegą czystości obyczajów, opiekują się matkami, pannami (strzegą czystości, dziewictwa) i ogniskiem domowym. Czuwają nad małżeństwami. Wspomagają w chorobach ciała i umysłu. W zależności od nakazu chwili nieaktualne funkcje i cechy są eliminowane, a dodawane nowe, ważne i potrzebne z punktu widzenia ideałów państwowych, duchowych czy społeczno-kulturowych. Spośród omówionych w pracy postaci największe przekształcenia (rozszerzenie) modelu świętości widoczne są w przypadku św. św. Paraskiewy-Petki i męczennicy Złoty Megleńskiej. Zyskały one w pełni narodowy kształt, a wraz z nim głęboko polityczny wymiar na wzór Serbek z królewskich dynastii panujących.

Święte ukazywane są jako prawdziwe kobiety stanu, o wielkich umysłach, sercach, pobożności. Wszystkie przedstawione w tekstach postaci kobiet charakteryzuje niezwykła aktywność właściwie w każdym momencie życiowym, wykraczająca nawet poza ograniczenia narzucone przez reguły zakonne. Jako żony (władczynie, księżne, caryce), matki, mniszki niezmiennie pilnują spraw państwa, Kościoła, rodziny – rozumianej nie tylko jako związek krwi, ale także, czy może przede wszystkim – jako wspólnota, naród. Stanowią symbole wiedzy, są nauczycielkami zaradności, sprawności zarządzania i organizacji. Nie tylko wspierają mężów dobrą radą w latach pokoju, jak Ana Nemanjić, lecz potrafią radzić sobie w najtrudniejszych czasach i sytuacjach – tak jak Milica czy Angelina. Sprawują samodzielne rządy (Jelena Andegaweńska) lub je sprawnie przejmują, gdy zabraknie męża. Ratować synów, jak Jelena, żona Dušana, gdy nie potrafią samodzielnie sprostać wymaganiom polityki i gospodarki. Umiały podejmować odważne decyzje, stawiając ponad swój własny interes bezpieczeństwo i stabilność państwa, czego przykładem może być historia Milicy – jej pertraktacje z sułtanem w obronie syna, Stefana Lazarevicia, czy wydanie córki Olivera do sułtańskiego haremu.

Święte promują ojczystą kulturę, w tym liturgiczną, zlecając przepisywanie i przekłady ksiąg liturgicznych (Ewangelii, synaksarionów, typikonów, apostołów) na język

serbski⁵⁷⁸. Wzbogacają swoje prywatne zbiory, ale także zaopatrują w księgi dworskie i monasterskie biblioteki. Szczególnie aktywne na tym polu były Angelina, Jelena Andegaweńska, Jelena (żona Dušana), Milica. Do dziś zachowały się niektóre księgi należące do Angeliny. Jej osobista i większa, rodzinna, biblioteka były bardzo bogate. Mówi się nawet o tym, że podczas życiowej tułaczki zawsze wozila księgi ze sobą⁵⁷⁹.

W postaciach świętych idealnie łączą się sfery sacrum i profanum. Sprawy świeckie nie przesłaniają im spraw Bożych, a z drugiej strony pobożność i aktywne życie liturgiczne nie zamykają na problemy codzienności. Prowadzą działalność fundacyjną, otwierają sierocińce i szkoły dla dziewcząt. Nieustannie otaczają troską biednych, chorych i potrzebujących. Nie zamykają się za monasterskimi murami, pozostają w nieustannej łączności ze światem „zewnątrznym”, wypełniając nakazaną im *dużnost služnja*.

Kulty kobiet pojawiają się niemalże równocześnie z kultami mężczyzn i zasadniczo powinny być traktowane jako współistniejące, co ukazuje niniejsza praca. Oczywiście nie we wszystkich przypadkach udawało się jednocześnie stworzyć korpus tekstów służących liturgicznej oprawie kultu, bywało, że posługiwano się tekstami ogólnymi (np. służb), by czcić pamięć danej świętej. Niemniej jednak, zebrany w niniejszym opracowaniu materiał źródłowy – serbska hagiografia i hymnografia oraz w mniejszym zakresie euhografia – powstające w większości omawianych tu kultów na przestrzeni wieków (od średniowiecza po czasy współczesne) – ukazuje nieustające dążenie do aktualizacji, uzupełniania sfery patronatu.

Wiele nowych tekstów dedykowanych kobietom napisano w ostatnich latach jako uzupełnienie dotychczas istniejącego korpusu lub zupełnie od nowa w przypadku świętych, które nigdy nie posiadały utworów służących oprawie dni ich pamięci. Proces ten się nie zakończył, w Serbii nieustannie tworzy się i wydaje hymnografię i hagiografię im poświęconą. Szczególnie bujnie rozwija się hymnografia, czego przykładem jest ciągłe dopełnianie zawartości *Srbljaka* oraz najnowsza twórczość serbskich mniszek. Współcześni hymnografowie i hymnografki nawiązują dialog z piśmienniczą tradycją minionych wieków pisząc utwory w języku cerkiewnosłowiańskim. Wstępne analizy tych tekstów dokonane w niniejszej rozprawie ukazują silną tendencję do zachowania ciągłości piśmienniczej tradycji w zakresie obrazowania, wykorzystywania symboli (orlica, gołębnica, roztropne panny i inne) i stałych motywów przy kreowaniu figur świętych kobiet. Rozwijająca się współcześnie

⁵⁷⁸ Zob. С. Томин, *Књиголубиве жене српског средњег века*, Нови Сад 2007, szczególnie rozdział pt.: *Књиголубиве жене средњег века. Пролог познавању*, s. 47-74.

⁵⁷⁹ Ibidem, s. 51.

literatura o charakterze obrzędowym oczekuje na szczegółowe opracowanie (jakościowe, tekstologiczne, porównawcze, językowe), co otwiera drogę do dalszych pogłębionych rozważań na przedstawione tu tematy.

Do niniejszej pracy nie włączyłam opracowań dwu świętych rosyjskich – Kseni Petersburskiej i Matrony Moskiewskiej – które stają się coraz bardziej popularne w Serbii i coraz bardziej „serbskie”. Wstępne założenia do dalszych analiz serbskojęzycznego materiału związanego z postacią św. Kseni zebrałam w artykule pt. *Kult św. Kseni Petersburskiej w Rosji i Serbii*⁵⁸⁰. Jest to przyczynek do przyszłych badań nad fenomenem jurodstwa w duchowości Słowian południowych, zwłaszcza, że ostatnia kanonizacja świętej w SCP dotyczyła właśnie rodzimej „szalonej w Chrystusie” błogosławionej Stefanidy Skadarskiej (dzień pamięci: 4 maja).

Podsumowując – znaczenie świętych kobiet, ich obraz i funkcje, odnoszą się do całości życia duchowego i politycznego Serbii i utrzymują swą ważność do dzisiaj. Ich wizerunki oraz funkcje w narodowym imaginariu ewoluują zależnie od czasu i miejsca, od realiów religijno-politycznych i społecznych, są aktualizowane zgodnie z potrzebami wiernych i podlegają stałemu rozszerzaniu.

⁵⁸⁰ D. Gapska, *Kult św. Kseni Petersburskiej w Rosji i Serbii*, „Kultury Wschodniosłowiańskie – Oblicza i Dialog”, t. III, 2013, s. 11-16.

SUMMARY

In my doctoral thesis entitled *Woman – Church – State. Cults of saints in the literature of Serbian Orthodox Church* I focus on the description of the cults of female saints in the Serbian Orthodox Church and their place in religious, cultural, social and political life of the Serbs. The main selection criterion for the described saints is not ethnic but functional – it is based on the importance that a given saint had in the Church and the state. The thesis presents the most characteristic female saints for the ‘national’ Serbian spirituality. I have shown the cults of national saints in the historical-literary context, with the emphasis on the most important periods (i.e. Christianisation of Slavdom, the medieval Golden Age) and the most important events in the history of Orthodox Slavs (i.e. the battle of Kosovo, the breakup of Yugoslavia). I have attempted to reconstruct the causes of cults’ transformations in the face of the changing situation of the country and the different stages of societal development.

My research involved an examination of the initial stage of cults’ existence as well as analysing the original forms of their manifestation, i.e. liturgical texts such as vitae and hymns of praise. Moreover, I examined the modern literary tradition (i.e. prayers, sermons) and, partly, opinion journalism (i.e. political speeches and opinions of the heads of the Orthodox Church).

In my thesis, I have emphasized the importance of liturgical texts dedicated to the female saints which were used to establish a cult, and especially to create its autonomy within the Orthodox liturgical calendar. An essential role in these processes was played by the medieval and subsequent (also modern, i.e. nun Martha-Kassija [Tatiana A. Sienina – born 1972]) writers who, by the specific modelling of female holiness, promoted and often created the national world-view as well as the ecclesiastical and political ideology. The above-mentioned authors portrayed female saints’ figures as active participants of the Orthodox religious community focused on the continuous support of the Serbian Church, state and nation. In a sense, during the transitional periods, female saints became functional equivalents of ancient holy kings, patrons of the Church, guardians of the Orthodoxy, patrons of the faithful and mothers of those in need.

The doctoral thesis shows the impact that female cults have had on the spiritual, cultural, social and political life of the Serbian Orthodox Church. Women saints were patrons of national (i.e. St. Angelina Branković) and ecclesiastical institutions (i.e. St. Paraskeva of the Balkans) which were founded on specific national traditions and religious norms that legitimize the national identity. The revision of the old female cults played (and still play) an important role in modern religious and political contexts. Women’s holiness had, among other things, an impact on the proclaimed ideas of cultural and spiritual rebirth, or was used to confront the heterodoxy (at the time of Ottoman domination; i.e. St. Zlata of Meglen). More recently, this holiness was exploited in an ecumenical dialog between the Roman Catholicism and Orthodoxy.

The current study fills the gap in the state of knowledge in Slavic Studies about the sanctity of women. My thesis is a step to balance the existing disproportions between the studies on male and female holiness. It contributes not only to verifying the traditional views on the subject but also, I hope, to rectifying the existing stereotypes. It also describes the current condition of the Serbian Orthodox Church through the women spirituality. In the wider sense, the dissertation contributes to a better understanding of the Balkan Orthodoxy, and thus it complements the knowledge on the European culture and tradition with the Eastern component.

BIBLIOGRAFIA

Bibliografija podmiotowa:

- Akatyst do świętej mniszki Paraskiewy Serbskiej*, transkrypcja tekstu cerkiewnosłowiańskiego na cyrylicę z „graždžanki” i tłumaczenie na język polski ks. Mitrat E. (Stanisław) Strach, Białystok 2018.
- Данило II, *Житије краљице Јелене*, у: *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, прев. Л. Мирковић, Београд 1988.
- Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, прев. Л. Мирковић, Београд 1988.
- Dar Słowa. Ze starej literatury serbskiej*, red. A. Naumow, przeł. T. Wątor-Naumow, A. Naumow, W. Kotwiczowa, Łódź 1984.
- Димитриј Ростовский, *Житие св. Симеона*, w: idem, *Жития святых*. Dostępne online: <https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/>, dostęp: 14.03.2019.
- Доментијан, *Житије Светога Саве*, пред., прев. дела и коментари Љ. Јухас-Георгиевска, издање на српскословенском Т. Јовановић, Београд 2001.
- Доментијан, *Живот светога Саве и Живот светога Симеона*, прир. Р. Маринковић, Београд 1988.
- Филарет Черниговский (Гумилевский), *Святые южных славянъ. Описание жизни ихъ*, издание 4-е, Санкт Петербургъ 1894.
- Иванова К., *Житието на Петка Търновска от Патриарх Евтимий*, „Старобългарска литература” 1980, 8.
- Јагић Б., *Живот Стефана Лазаревића*, „Гласник Српског Ученог Друштва”, књ. XLII, 1875.
- Јосиф Троношац, *Троношки родослов*, прев. Д. Протић, Шабац 2008.
- Кадих С., *Акатист Светој великомученици Злати Мегленској*, Тиват 2007.
- Књига Правила. Зборник канона Православне цркве*, Шибеник 2003.
- Константин Филозоф, *Повест о Словима. Житије деспота Стефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Београд 1989.
- Левушкина Р. С., Станчевић З. А., *Сербское гимнографическое творчество конца XX – начала XXI веков*, „Fontes Slavicae Orthodoxae” 2017, 1, s. 31–41.
- Милеуснић С., *Свети Срби*, wydania: Крагујевац 1989, Београд 2000, Београд 2003.
- Милојевић М.С., *Правила св. Петке Параскеве Српске*, „Гласник СУД” 1871, XXXI.
- Миловска Д., *Житија на жени-светици*, Скопје 2005.

Мирковић Л., *Живот Стефана Лазаревића*, у: *Старе српске биографије XV и XVII века* – Цамблук, Константин, Пајсије, Београд 1936.

Novaković S., *Život sv. Petke. Od patrijarha bugarskoga Jeftimija*, Starine IX, Zagreb 1877.

Пајсије, *Сабрани списи*, Београд 1993.

Поповић Ј., *Житија светих за октобар*, Београд 1977.

Повесно слово о кнезу Лазару, прев. М. Башић, у: *Стара српска књижевност*, књ. III, ред. Д. Павловић, Нови Сад-Београд 1970.

Siedem niebios i ziemia. Antologia dawnej prozy bułgarskiej, wybór, przeł., wstęp T. Dąbek-Wirgowa, Warszawa 1983.

Служби на българските светии, Атон 2007.

Srbljak – Rimnički z 1761 r. (starodruk ze zbiorów Biblioteki Macierzy Serbskiej, sygn.. R 18, Sr II)

Srbljak – Wenecki z 1765 r. (tzw. *Moskiewski* z 1765 r.) (starodruk ze zbiorów Biblioteki Macierzy Serbskiej R 18, Sr IV)

Srbljak Belgradzki z 1861 r. (starodruk ze zbiorów Biblioteki Macierzy Serbskiej sygn. R19, Sr IV)

Србљак, прир. еп. рашко-призренски Павле, Београд 1986.

Србљак 1, 2, Добрунска Ријека 2015.

Старе српске биографије (XV и XVII века), прев. Л. Мирковић, предг. П. Поповић, Београд 1936.

Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Ј. Јухас-Георгиевска, Београд 1988.

Св. Параскева (Св. Петка-Петковача), написао по житијама свјатих Велимир П. Исаковић, Библиотека Српска Слава, Београд 1934.

Света Петка – слава српска и заштита верних, уредник протојереј Р. Никчевић, Цетиње 2009.

Преподобна мати Параскева. Житије, акатисти, чудеса, духовне песме светитељки, прир. С. Лазаревић, Рума 2014.

Свети Сава, *Сабрани списи*, прир. Д. Богданивић, Београд 1986.

Теодосије, *Житија*, прир. Д. Богдановић, Београд 1988.

Велимировић Н., *Охридски пролог*, Ниш 1928

Житија на светите, ч. 2, Издание на Българската Православна Църква, Ямбол 1998.

Житија свјатих на русском языке, изложени по руководству Четъих-Миней святого Димитрия Ростовского, 12 кн., Москва 2010; online: *Житие святого Стефана, царя Сербского*,
<<https://azbyka.ru/otechnik/books/download/8887->

%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%8F-
%D1%81%D0%B2%D1%8F%D1%82%D1%8B%D1%85.pdf>, dostęp: 11.10.2020.
Животи краљева и архиепископа српских од Данила Другог, прев. Л. Мирковић, предг.
Н. Радојчић, Београд 1935.

Bibliografia przedmiotowa:

- Adamiak E., *Kobiety w Biblii. Nowy Testament*, Warszawa 2010.
- Adamiak E., *Kobiety w Biblii. Stary Testament*, Kraków 2006.
- Adamiak E., *Milcząca obecność. O roli kobiety w Kościele*, Warszawa 1999.
- Apokryfy i legendy starotestamentowe Słowian południowych*, red. G. Minczew,
M. Skowronek, Kraków 2006.
- Biblia Tysiąclecia*, Poznań 2003.
- Bielik-Robson A., *Inna nowoczesność. Pytania o współczesną formułę duchowości*, Kraków
2000.
- Blagojević M., *Religija i crkva u transformacijama društva. Sociološko-istorijska analiza
religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*, Beograd
2005.
- Brown A., *Obrana žene, feminizam i Biblija*, Zagreb 1996.
- Brzozowska Z., *Twórczość literacka kobiet w średniowiecznej Serbii (XIII-XV w.)*, „Vade
nobiscum” 2011, nr VII, Łódź.
- Brzozowska Z., *Księżna Milica – między sakralizacją władzy monarszej, oficjalnym kultem
cerkiewnym i narodowym mitem*, „Poznańskie Studia Slawistyczne”, 2013/5, s. 59–73.
- Crushovalieva S., *Saint Petka: A Balkan Saint. A Case Study on Orthodox Women Saints*,
Saarbrücken 2008.
- Csevapovich G., *Synoptico-memorialis Catalogus Observantissimum Provinciae S. Ioannis
a Capistrano, olim Bosnae Argentinae a dimidio seculi XIII. usque recentem aetatem, ex
archivo et chronicis eiusdem recusus*, Budae 1823.
- Dąbrowska-Partyka M., *Literatura pogranicza, pogranicze literatury*, Kraków 2004.
- Evdokimov P., *Kobieta i zbawienie świata*, przeł. E. Wolicka, Poznań 1991.
- Evdokimov P., *Prawosławie*, przeł. J. Klinger, Warszawa 2003.
- Evdokimov P., *Szalona miłość Boga*, przeł. M. Kowalska, Białystok 2001.
- Falina M., „*Clerical Fascizm*” and Political Orthodoxy: *Orthodox Christianity and
Nationalizm in Interwar Serbia*, „Totalitarian Movements and Political Religions” 2007,
vol. 8, no. 2.

- Farlati D., *Illyricum sacrum*, VII, Venetiis 1813.
- Ferro M.Ch., *Il 'typos mariano'. Sulla topica del testo agiografico al femminile nella Rus'*, „Russica Romana” 2006, XIII, Pisa-Roma.
- Ferro M.Ch., *Sante madri. Una tipologia particolare di santé della Rus'*, „Studi Slavistici” 2007, IV, Firenze.
- Ferro M.Ch., *Santità e agiografia al femminile. Forme letterarie, tipologie e modelli nel mondo slavo orientale (X-XVII sec.)*, Firenze 2010.
- Fiedotow G., *Święci Rusi*, przeł. ks. H. Paprocki, Białystok-Bydgoszcz 2002.
- Filonov Gove A., *The Slavonic Akathistos Hymn: Poetic Elements of the Byzantine Text and Its Old Church Slavonic Translation*, Monachium 1988.
- Flis A., *Chrześcijaństwo i Europa. Studia z dziejów cywilizacji Zachodu*, Kraków 2001.
- Folklor. Sacrum. Religia*, red. J. Bartmiński, M. Jasińska-Wojtkowska, Lublin 1995.
- Gavrilović Z., *Women in Serbian politics, diplomacy and art at the beginning of Ottoman rule*, w: *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, red. Elizabeth Jeffreys, Cambridge University Press, 2006, s. 74-78; Online: <<https://books.google.pl/books?id=q0hMf5vu7kgC&printsec=frontcover#v=onepage&q=ilica&f=false>>, dostęp: 16.09.2020.
- Gil D., *Państwo - /naród/ - Kościół i specyfika serbskiej religijno-narodowej koncepcji diarchii*, w: *Język, Literatura i kultura Słowian dawniej i dziś – III*, red. B. Zieliński, Poznań 2001.
- Gil D., *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005.
- Gil D., *Sakralno-polityczny i ludowy aspekt serbskiej poezji liturgicznej*, w: *Literatura a liturgia*, red. J. Okoń, Łódź 1998.
- Gil D., *Serbska hymnografia narodowa*, Kraków 1995.
- Gil D., *Średniowieczna hagiografia serbska jako dokument stanu świadomości narodowej (zarys problematyki)*, „Pamiętnik Słowiański” 2000, L, Kraków.
- Gjuzelev V., *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda (1277–c.1346)*, „Zbornik radova Vizantološkog instituta” 2013, nr 50 (2).
- Gomola A., *Bóg kobiet. Studium językoznawczo-teologiczne*, Tarnów 2010.
- Grześkowiak J., *Misterium małżeństwa. Sakrament małżeństwa jako symbol przymierza Boga z ludźmi*, Poznań 1993.
- Hafner S., *Danilo II. und sein Schüler: Die Königsbiographien*, w: *Serbisches Mittelalter – Altserbische Herrscherbiographien II; Slavische Geschichtsschreiber*, t. 9, Graz 1976.

- Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives in English Translation*, A.-M. Talbot (ed.),
Dumbarton Oaks 1996.
- Holy Women of the Syrian Orient*, trans., intr. S.P. Brock, S. Ashbrook Harvey, Oakland
1998.
- Jagić V., *The Slavic Response to Byzantine Poetry*, w: *XII Congres des Etudes Byzantines*,
Rapports VIII, Belgrade 1961.
- Janion M., *Kobiety i duch inności*, Warszawa 1996.
- Jurewicz O., *Historia literatury bizantyjskiej. Zarys*, Wrocław 1984.
- Kaluźniacki E., *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393)*, Wien 1901.
- Kania W., *Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy. Teksty o Matce Bożej*, Niepokalanów 1981.
- Kaszlej A., *Odnaleziona kopia dzieła Danila II „Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih”*, w:
„Zbornik Matice Srpske za slavistiku” 1989, nr 36, Novi Sad, s.109-112.
- Klaniczay G., *Holy rulers and blessed princesses: Dynastic cults in Medieval Central Europe*,
Cambridge 2000.
- Kobiety i religie*, red. K. Leszczyńska, A. Kościańska, Kraków 2006.
- Koch M., *...kiedy dojrzejemy jako kultura... Twórczość pisarek serbskich na początku XX
wieku (kanon – genre – gender)*, Wrocław 2007;
- Kocój E., *Pamięć starych wieków. Symbolika czasu w rumuńskim kalendarzu prawosławnym*,
Kraków 2013.
- Kowalska B., *Święci nie przemijają – rozważania nad kobiecą świętością we wschodnim
i zachodnim chrześcijaństwie XIII wieku*, w: *Dziedzictwo chrześcijańskiego Wschodu
i Zachodu – między pamięcią a oczekiwaniem*, red. U. Cierniak, J. Grabowski,
Częstochowa 2006 (Człowiek – Wiara – Kultura, t. 2).
- Kuczyńska M., *Obraz św. Paraskewy-Petki Tyrnowskiej w hymnografii słowiańskiej. (Na
materiale polskich odpisów służb ku jej czci)*, w: *Stosunki kulturowo-literackie polsko-
wschodniosłowiańskie*, red. K. Prus, Rzeszów 1994.
- Kuczyńska M., *Paraskiewa-Petka Tyrnowska w rosyjskim wariacie służby –
„monarchiczny” obraz świętości*, „Poznańskie Studia Sławistyczne” 2013, 5.
- Kuczyńska M., *Południowosłowiańska poezja liturgiczna w zbiorach bibliotek polskich*,
Szczecin 2003.
- Kuczyńska M., *Teologia maryjna Joanicjusza Galatowskiego. Zarys problemu*, w:
*Krakowsko-wileńskie studia sławistyczne. Seria poświęcona starożytnościom
słowiańskim*, t. 4, red. M. Kuczyńska, W. Stępnia-Minczewska, J. Stradomski, Kraków
2009.

- Laiou S., *Christian Women in an Ottoman World: Interpersonal and Family Cases Brought Before the Shari'a Courts During the Seventeenth and Eighteenth Centuries (Cases Involving the Greek Community)*, in: *Women in the Ottoman Balkans. Gender, Culture and History*, A. Buturović, Í.C. Schick (eds.), London 2007.
- Leksykon symboli. Herder*, przeł. J. Prokopiuk, L. Robakiewicz, Warszawa 2009.
- Licharewa Z., *Jurodstwo, jako typ religijności rosyjskiej*, „Oriens” 1939, z. 3.
- Lis I., *Śmierć w literaturze staroserbskiej (XII-XIV wiek)*, Poznań 2003.
- Lis I., *Święci w kulturze duchowej Słowian prawosławnych w średniowieczu (do XV w.)*, Kraków 2004.
- Lis-Wielgosz I., *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*, Poznań 2013.
- Lis-Wielgosz I., *Tworzona przez mężczyzn – odtwarzana przez kobiety. Kultura i literatura staroserbska*, w: *Męskie światy w życiu kobiet. Literatura - historia - język*, red. B. Wałęciuk-Dejneka, Kraków 2018, s. 199-214.
- Literatura staroruska i jej kulturowe konteksty*, red. R. Łużny, Wrocław 1990.
- Literatury słowiańskie po 1989 r. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*, t. 1, *Transformacja*, red. E. Kraskowska, Warszawa 2005.
- Lomagistro B., *Jefimija monaca: storia di donna nella Serbia medievale*, Parnaso, 2020.
- Łach S. (ks.), *Próba nowej interpretacji hymnów o Syjonie*, „Studia Warmińskie” 1975, XII.
- Łoski W., *Teologia mistyczna Kościoła Wschodniego*, przeł. M. Sczaniecka, Warszawa 1989.
- Mandić S., *Molenije rabe božije Anastasije*, Beograd 1975.
- Marecki J., Rotter L., *Jak czytać wizerunki świętych? Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Kraków 2009.
- Marjanović-Dušanić S., *Patterns of martyrial sanctity in the royal ideology of medieval Serbia continuity and change*, „Balcanica” 2006, br. 37.
- Mazurkiewicz R., *Deesis. Idea wstawiennictwa Bogarodzicy i św. Jana Chrzciciela w kulturze średniowiecznej*, Kraków 2002.
- McClanan A.L., *The Empress Theodora and the Tradition of Women's Patronage in the Early Byzantine Empire. The Cultural Patronage of Medieval Women*, Athens-London 1996.
- McDaniel G.L., *On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena*, in: „Ungarn-Jahrbuch” 1982/1983, vol. 12.
- Meyendorff J., *Małżeństwo w prawosławiu. Liturgia, teologia, życie*, przeł. K. Leśniewski, Lublin 1995.

- Meyendorff J., *Teologia bizantyjska*, Warszawa 1984.
- Michalski M., *Kobiety i świętość w żywotach trzynastowiecznych księżnych polskich*, Poznań 2004.
- Minczew G., *Małżeństwo prawosławne*, w: *Rodzina w wielkich religiach świata*, red. Z.J. Kijas, Kraków 1999 (Biblioteka Ekumenii i Dialogu, t. 3).
- Minczew G., *Święta księga. Ikona. Obrzęd*, Łódź 2003.
- Misztal H., *Doskonali w miłości. Świeccy święci i błogosławieni*, Lublin 1992.
- Najdanović D., *Tri srpska velikana*, München 1975.
- Nardi E., *Né sole né luna. L'immagine femminile nella Bisanzio dei secoli XI-XII*, Città di Castello 2002.
- Naumow A., *Biblia w strukturze artystycznej utworów cerkiewnosłowiańskich*, Kraków 1983.
- Naumow A., *Święci Cerkwi Bułgarskiej*, „Tygodnik Podlaski” 1987, nr 9 (30), Warszawa.
- Naumow A., *W poszukiwaniu utraconej tożsamości – nowi męczennicy atoscy (1590-1830)*, w: *Religijna mozaika Bałkanów*, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, Gniezno 2008.
- Naumow A., *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polskolitewskich*, Kraków 1996.
- Naumow A., *Współczesna hymnografka między tradycją a wyzwaniem świata*, w: *Nel mondo degli Slavi. Incontri e dialoghi tra culture, Studi in onore di Giovanna Brogi Bercoff*, red. M. Salvo, G. Moracci, G. Siedina, vol. II, Firenze 2008.
- O'Shea S., *Morze Wiary – islam i chrześcijaństwo w świecie śródziemnomorskim doby średniowiecza*, tłum. R. Kot, Poznań 2009.
- Olteanu P., *„Damaskiński” prúd v slovansko-rumunskej literatúre: referáty a prednášky prednesené na VII-om kongrese slavistov, Varšava 21-27.VIII.1973*, București 1973.
- Orbini M., *Kraljevstvo Slavena*, prev. S. Husić, prired., uvod F. Šanjek, Zagreb 1999.
- Parker Ch.G., *Współczesna religia ludowa. Złożony obiekt badań dla socjologów*, w: *Socjologia codzienności*, red. P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska, Kraków 2008.
- Petry-Mroczkowska J., *Niepokorne święte*, Kraków 2007.
- Powołanie kobiety. Kobiecość – Uniwersytet – Świętość*, Poznań 2006 (Biblioteka Zeszytów Karmelitańskich, nr 6).
- Prodić S., *Osnivačka povelja manastira Hilandara kao zastraživanje vladarske ideologije Nemanjića*, „Kultura polisa” 2011, br. 16, Novi Sad.
- Putniković M., *Sveštenstvo u službi otadžbine*, „Naša Crkva” 1914, br. 1., god. 2, 6, Požarevac.

- Radisavljević Ćiparizović D., *Religioznost hodočasnika u Srbiji: Studija slučaja tri svetilišta*, „Filozofija i društvo” 2012, XXIII (1).
- Ramet S.P., *The Serbian Church*, in: *The Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia From the Death of Tito to the Fall of Milošević*, Boulder 2002.
- Rapp C., *Figures of Female Sanctity: Byzantine Edifying Manuscripts and it's audience*, „Dumbarton Oaks Papers” 1996, 50.
- Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce: katalog*, oprac. A. Naumow oraz Andrzej Kaszlej; przy współpr. E. Naumow i J. Stradomskiego, Kraków 2004.
- Robertson E.A., *The corporeality of female sanctity in The Life of St. Margaret*, in: *Images of Sainthood in Medieval Europe*, R. Blumenfeld-Kosinski, T. Szell (eds.), Ithaca-London 1991.
- Roux J.-P., *Kobieta w historii i micie*, przeł. B. Szczepańska, Warszawa 2010.
- Rudi T.R., *La santità femminile nell'antica Rus'*, w: A. Mainardi, *Forme della santità russa. Atti dell' VIII convegno sui santi russi (21-23 settembre 2000)*, Bose 2002.
- Salamon M., *Bela III, Aleksy*, w: *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002.
- Sawyer D.F., *Kobiety i religie w początkach naszej ery*, przeł. K. Ciekot, Wrocław 1999.
- Słownik obrazów i symboli biblijnych*, red. M. Lurker, tł. K. Romaniuk, Poznań 1989.
- Stantchev K., *Il posto della poesia liturgica nello spazio letterario della Rus' medievale (Storia e stato attuale della questione)*, „Russica Romana” 2002, IX.
- Stefanović B., *Stihira Serbima svetiteljima – problem teksta, melodije i mesta njenoga u službama svetim u Srbijaku*, Beograd 1964.
- Stradomski J., *Święta Paraskiewa (Petka) w literaturze, kulturze i duchowości Słowian południowych i wschodnich*, w: *Święci w kulturze i duchowości dawnej i współczesnej Europy*, red. W. Stępnia-Minczewska, Z.J. Kijas, Kraków 1999.
- Sulikowska-Gąska A., *Kult świętej Paraskiewy na Rusi*, „Ikonotheke” 2008, t. 21.
- Szefliński B., *Trzy oblicza Sawy Nemanjicia: postać historyczna – autokreacja – postać literacka*, „Byzantina Lodziensia” 2016, XXV, Łódź.
- Święci Cerkwi prawosławnej*, z. 1-12, zebrał, przeł. i oprac. J. Charkiewicz, Białystok 1995-1996.
- Święci i świętość u korzeni tworzenia się kultury narodów słowiańskich*, t. 1-2, red. W. Stępnia-Minczewska, Z.J. Kijas, Kraków 2000.
- Święci w kulturze i duchowości dawnej i współczesnej Europy*, red. W. Stępnia-Minczewska, Z.J. Kijas, Kraków 1999.

- Taft R.F., *The Veneration of the Saints in the Byzantine Liturgical Tradition*, w:
Θυσιααινέσεως. Mélanges liturgiques offerts à la mémoire de l'Archevêque Georges Wagner (1930-1993), J. Getcha and A. Lossky (eds.), Paris 2005.
- Talbot A.M., *Woman' Space in Byzantine Monasteries*, „Dumbarton Oaks Papers” 1998, 52.
- Tibbetts Schulenburg J., *Forgetful of Their Sex: Female Sanctity and Society, ca. 500-1100*, Chicago 2001.
- Timotojević M., *Serbia sacra u baroknom versko-političkom programu Karlovačke mitropolije*, SANU, Beograd 1998.
- Tomanić M., *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd 2001.
- Tomin S., *Poslednji Brankovići – izgnanstvo kao sudbina*, w: *Od banity do nomady*, red. J. Czaplínska, S. Giergiel, Opole 2010.
- Tomin S., *Žena kao demonsko iskušenje. Primer „Žitija svetog Maksima Brankovića”*, w: *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich*, cz. 9, *Ciało*, red. A. Matusiak, I. Gwóźdź-Szewczenko, M. Koch, E. Komisaruk, J. Rysicz, A. Ursulenko, Wrocław 2011 (Slavica Wratislaviensia, t. 153).
- Ward B., *Nierządnicie pustyni*, przeł. P. Długosz, Poznań 2009.
- Wellesz E., *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1961.
- Wodziński C., *Św. Idiota: projekt antropologii apofatycznej*, Gdańsk 2000.
- Vukovich A., *Motherhood as Authority in the 'Life of Queen Helen' by Archbishop Daniel II*, in: S. Kangas, M. Korpiola, T. Ainonen (eds.), *Authorities in the Middle Ages. Influence, Legitimacy, and Power in Medieval Society. Fundamentals of Medieval and Early Modern Culture*, t. 12.
- Ziemscy aniołowie, niebiańscy ludzie*, wybór i wstęp G. Minczew, Białystok 2002.
- Zimmer S., *Zion als Tochter, Frau und Mutter*, München 1959.
- Амфилохије (Радовић), *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*,
Споменица о шестој стогодишњици манастира Раванице, Београд 1981.
- Андреев Ї., Лазаров И., Павлов П., *Кой кой е в средновековна България*, Софија 1999.
- Антологија епских народних песама*, прир. С. Самарџија, Београд 2001.
- Батаковић Д.Т., *Нова историја српског народа*, Београд 2000.
- Билярски И., *Покровители на Царство. Св. цар Петър и св. Параскева-Петка*, Софија 2004.

- Благојевић Г., *Срби у Калифорнији: обредно-религијска пракса и етницитет верника српских православних парохија у Калифорнији*, Београд 2005.
- Богдановић Д., *Ликови светитеља*, Београд 1991.
- Богдановић Д., *Византијски књижевни канон у српским службама средњег века*, у: *О Србљаку. Студије*, Београд 1970.
- Бошков М., *О симболици дара деспотице Ангелине великом кнезу Василију Ивановичу*, у: *Мили Стојнић у част*, Београд 1999.
- Бранковић Ђ., *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, прев., пиред. С. Бугарски, предг. Ј. Ређеп, Нови Сад 1994.
- Бурмов А., *Историја из Българија през времето на Шишмановци*, „Годишник на Софийският университет” 1947, 43.
- Цамблак Г., *Књижевни рад у Србији*, ред. Д. Петровић, Београд 1999.
- Цонев Б., *Опис на рѣкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*, т. 1, бр. 415, София 1910.
- Ћирковић С., *Историја Српског Народа*, књ. I, Београд 1981.
- Ћирковић С., *Историја Српског Народа*, књ. II, Београд 1982.
- Ћоровић В., *Историја Срба*, Ниш 2001.
- Ћоровић В., *Историја српског народа*, Београд 1997.
- Чурчић Л., *Параклис Стефана Дечанском Јована Георгијевића из 1762 године*, w: idem, *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад 1988.
- Дамјанова С., *Ново читање традиције. Изазови историје српске књижевности*, Нови Сад 2002.
- Дамјановић Д., *Анастасија: Мајка свих православних Срба*, Београд 2011.
- Дамјановић Д., *Чуда српске светитељке – Анастасија*, Београд 2018.
- Дамјановић Д., *Пророчанство Немањине жене – света Анастасија*, Београд 2016.
- Даничић Ђ., *Језик старе српске књижевности*, у: Ђ. Трифуновић, *Српска књижевност у књижевној критици*, т.1, Београд 1965.
- Димевски С., *Историја на македонскама православна црква*, Скопје 1989.
- Георгиева С., *Жената в българското Средновековие*, Пловдив 2011.
- Георгиевски М., *Македонски светци. Живот и култ*, Скопје 1997.
- Гордон Мак Данијел, *Данило Други*, у: Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Београд 1988.
- Грујић Д.М., *Велика схима кнегиње Милице, удовице Лазареве*, „Гласник Скопског научног друштва” 1932, бр. 11.

- Грујић Р., *Павле, архиепископ пећки*, у: *Народна енциклопедија СХС*, књ. III, Загреб 1928.
- Хризостом Столић Хиландарац, *Православни светачник*, т. 2, Београд 1989.
- Игнатов В., *Българските царици – владетелките на България VII–XIV век*, София 2008.
- Илић В., *Религија и култура*, Ниш 1995.
- Иванов С.А., *Блаженные похабы. Культурная история юродства*, Москва 2005.
- Иванова К., *Стара българска литература*, т. 4. *Житијесни творби*, София 1986.
- Јаковљевић М.Ј., *Света мајка Ангелина (жена српског деспота Стефана Бранковића)*, „Гласник Српске православне цркве” 1961, бр. 10.
- Јелена. Краљица. Монахиња. Светитељка*, ред. С. Мишић, К. Митровић, Манастир Градац 2015.
- Јиречек К., *Историја Срба*, II, Београд 1952.
- Јовановић М., *Језик и друштвена историја*, Београд 2002.
- Јовановић Т., *Кратко повесно слово о светом Стефану Штиљановићу*, у: *Манастир Шишатовач. Зборник радова*, уред. Д. Даников, Београд 1989.
- Јовановић Т., *Похвално и повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу*, „Књижевна историја” 1978, X, 38, Београд.
- Караџић В., *Српске народне песме*, Беч 1845.
- Кнегиња Милица монахиња Јевгенија и њено доба*, ред. С. Мишић, Д. Јечменица, Трстеник 2014.
- Коматина И., *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016.
- Костић М., *Стефан Штиљановић. Историјско-хагиографска студија*, „Глас Српске Књижевне Академије” 1923, CX, Београд.
- Кожухаров С., *Неизвестно произведение на старобългарската поезия*, „Старобългарска литература” 1971, кн. I, София.
- Кучинска М., *Сакрализация болгарской земли по текстам балканской агиографии*, „Palaeobulgarica” 2015, t. XXXIX (201), nr 3.
- Ласкарис М., *Српске краљице. Византијске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1990.
- Левин И., *Христианские источники культа св. Параскевы*, в: *Двоеверие и народная религия в истории России*, пер. А.Л. Топоркова, Москва 2004.
- Лихачёв Д.С., *Древнеславянские литературы как система*, в: *Славянские литературы, VI Международ. съезд славистов (Прага, авг. 1968), Докл. сов. делегации*, Москва 1968.

- Лихачёв Д.С., *Поэтика древнерусской литературы*, Москва 1979.
- Лукић Н., *Историја Железника 1528-1945*, Чукарица 2011.
- Магловски Ј., *О београдском култу свете Петке и манастиру Фенеку*, „Зборник Народног музеја. Историја уметности” 2007, XVIII-2, Београд.
- Марјановић Ч., *Историја српске цркве*, Београд 2001.
- Марјановић-Душанић С., *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1989.
- Марковић В., *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Београд 2002.
- Мијатовић Ч., *Ко је краљица Јелена?*, „Летопис Матице српске” 1902, 217, Нови Сад.
- Милошевић-Ђорђевић Н., *Косовска епика*, Београд 1990.
- Миловска Д., Таковски Ј., *Македонската житијна литература IX-XVIII век*, Скопје 1996.
- Мирковић Ј., *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд 1961.
- Мироненко-Маренкова И.К., *Концепт святости в культурной традиции России и Франции XIX столетия*, Москва 2005.
- Митић М., *Свето писмо у Житију краљице Јелене од архиепископа Данила II*, у: *Српска књижевност и Свето писмо*, 26. научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, Манасија, 9–14. 9. [1996.], ред. Ј. Ређеј и др., Београд 1997.
- Народна митологија на Македонците. Етнографски и фолклорни материјали*, ред. Т. Вражиновски, Скопје-Прилеп 1998.
- Наумов А., *Служба као жанр*, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане, Реферати и саопштења*, Београд 1986, бр. 16, с. 5–18.
- Наумов А., *Службата на преподобната Филотея Темнишка като отражение на православната духовност през XIII век*, в: *In Honorem ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟ. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.фил.н. Христо Трендафилов*, ред. В. Панайотов, Шумен 2013.
- Недельковић Н., *Српске славе: чувари огњишта*, Београд 2013.
- Никчевић В., *Пренос моштију Преподобне Петке Српске*, у: *Света Петка – слава и заштита верних*, уред. протојереј-ставрофор Р. Никчевић, Цетиње 2009.
- Николај (еп.), *Вера светих; Катехизис Источне православне цркве*, четврто издање, Шабац 1988.
- Новаковић С., *Апокрифно житије свете Петке*, „Споменик СКА” 1895, XXIX, Београд.

- Новаковић С., *Косово, српске народне песме о боју на Косову*, Београд 1906.
- Новаковић С., *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960.
- О манастире Любостини*, „Христианское чтение” 1865, ч. 2.
- О Србљаку. Студије*, ред. Ђ. Трифуновић, Београд 1970.
- Пандуровић В., *Из прошлости барањских Срба*, *Straža*, 5, *Osijek* 3, I 1923.
- Павловић Ј., *Култови лица код Срба и Македонаца. (Историјско-етнографска расправа)*, Смедерево 1965.
- Перић Ђ., *Мајка св. Саве, госпођа Анастасија, према историји и предању*, „Теолошки погледи: двомесечни верско научни часопис” 1986, год. 18, бр. 3/4.
- Петковић С., *Опис рукописа манастира Шишатовца*, Београд 1951.
- Плећевић Д.З., *Српски светачник*, Београд 2008.
- Поповъ Х., *Жития на светите почитани отъ Православната църква*, София 1930.
- Поповић Д., *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006.
- Поповић М., *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010.
- Поповић М., *Видовдан и часни крст*, *Belgrad* 1976.
- Поповић М.И., *Историјска улога Српске цркве у чувању народности и стварању државе*, Београд 1933.
- Поповић Р.В., *Српска црква у историји*, Београд 2002.
- Пурковић М., *Јелена, жена цара Душана*, Диселдорф 1975.
- Пурковић М., *Попис цркава у старој српској држави*, Скопље 1938.
- Пурковић М., *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор 1956.
- Пурковић М., *Принцезе из куће Немањића. Историјска студија*, Београд 1996.
- Пушкарева Н.Л., *Женщины Древней Руси*, Москва 1989.
- Пузовић П., *Госпођа Ана, незнаног порекла*, „Српско наслеђе: историјске свеске” 1998, бр. 5, стр. 35-41.
- Пузовић П., *Преподобна Анастасија-Ана*, w: *idem*, *Прилози за историју Српске православне цркве*, Ниш 1997.
- Раденковић Љ., *Кривотворење фолклора и митологије: Неки словенски примери*, „Зборник Матице српске за књижевност и језик” 2005, 53 (1–3).
- Радојичић Ђ.Сп., *Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима*, „Гласник Историјског Друштва у Новом Саду” 1939, књ. XII, св. 3-4, *Novi Sad*.

- Радојичић Ђ.Сп., *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967.
- Радојичић Ђ. Сп., *О првој српској црквеној песми – о Савиној служби Симеону Немањи*, „Зборник радова САНУ” 1952, бр. XVII.
- Радојичић Ђ., *Архиђакон Јован, писац стихова 18. века*, w: *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967.
- Радовић П., *Историја српског женског монаштва*, „Гласник СПЦ” 1963, бр. 1, Београд.
- Рајић Ј., *Историја Срба*, Беч 1874.
- Рандељ Ђ., *Светачник. Славе и верски обичаји код Срба*, Нови Сад 2006.
- Ранковић Љ., *Жена икона цркве и благо света*, Шабац 2009.
- Ристић С., *Дечански споменици*, Београд 1864.
- Руди Т. Р., *О композицији и топике "Житија Јулиани Лазаревској"* „Труды Отдела древнерусской литературы” 1997, т. 50, s. 133-143.
- Руди Т. Р., *Средневековая агиографическая топика (принцип imitatio и проблемы типологии)*, в: *Литература, культура и фольклор славянских народов*, Москва 2002.
- Руди Т. Р., *Житие Юлиани Лазаревској (Повесть об Ульянии Осорьиной)*, Санкт-Петербург 1996.
- Руди Т. Р., Семячко С.А., *Русская агиография: Исследования. Публикации. Полемика*, Санкт-Петербург, 2005.
- Руварац И., *Повесно слово о кнезу Лазару*, „Летопис Матице Српске” 1875, 117.
- Руварац И., *Повесно слово кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, „Летопис Матице Српске” 1875, 117.
- Руварац И., *Краљице и царице српске*, „Матица. Лист за књижевност и забаву”, III, 1868, s. 433-435 (Зборник Илариона Руварца, I, пр. Н. Радојичић, Београд 1934, s. 23-27).
- Сабрана дела Вука Караџића*, Београд 1988.
- Самарцић Р., Веселиновић Р., Поповић Т., *Историја српског народа у 6 књига. Срби под туђинском влашћу 1537–1699*, књ. 3, т. 1, Београд 2000.
- Семячко С.А., *Круг агиографических памятников, посвященных Анне Кашинской. I. Сказание об обретении и перенесении мощей*, „Труды Отдела древнерусской литературы”, 1996, т. 50, Санкт-Петербург, s. 531-536.

- Семячко С.А., *Круг агиографических памятников, посвященных Анне Кашинской. II. Агиографический цикл*, „Труды Отдела древнерусской литературы”, 1999, т. 51, Санкт-Петербург, s. 221-231.
- Семячко С.А., *Почитание Анны Кашинской и агиографические памятники, ей посвященные*, „Русская литература” 1998, 3, s. 147-154.
- Слијепчевић Ђ., *Историја Српске Православне Цркве*, књ. I, Београд 2002.
- Соловьевъ П., *Христiанскiе мученики пострадавшiе на Востокъ со времени завоеванiя Константинополя турками*, Санктпетербургъ 1862.
- Спасский Ф.И., *Русское литургическое творчество*, Париж 1951.
- Спремић М., *Бранковићи и Света Гора. Друга казивања о Светој Гори*, Београд 1997.
- Списи о Косову*, прир. М. Грковић, Београд 1993.
- Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996.
- Станчев К., *Исследования в области средневековой литературы православного славянства*, „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne” 2012, t. 7, red. A. Naumow, S. Temčinas, Kraków.
- Станкова Р., *Култ и химнографија. Служби за местни јужнославјански и балкански светци в рѣкописи от XIII-XV в.*, София 2012.
- Стојановић А., *Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. године из НДХ у окупирану Србију*, „Токови историје”. Часопис Института за новију историју Србије 2012/1, s. 69-86.
- Стојковић А., *Српски народ на размеђу Истока и Запада. Пролози историографији, историологији и историозофији*, Београд 1999.
- Суботић Г., *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, „Историјски гласник” 1958, 1–2.
- Суботин-Голубовић Т., *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1999.
- Суботин-Голубовић Т., *Утицај преноса моштију св. Петке у Деспотовину на развој њеног култа у српској средини*, у: *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*, София 2005.
- Сувајџић Б., *Народна књижевност. Епске песме у старијим записима*, Београд-Крагујевац 1998.
- Шекуларац Б., *Врањинске повеље, XIII–XV вијек*, Титоград 1984.
- Търновска книжовна школа. Антология*, съст. ред. В. Велинова, София 2000.

- Таисия (Карцова) мон., *Русские святые: 1000 лет русской святости*, Санкт-Петербург, 2000.
- Тимотијевић М., *Од светитеља до историјских хероја. Култ светих деспота Бранковића у XX веку*, „Култ светих на Балкану” 2002, бр. 7.
- Тимотијевић М., *Римничко издање Србљака и барокна примењена амблематика*, „Зборник Матице Српске за Књижевност и Језик” 2002, 50 (1-2).
- Томин С., *Деспотица и монахиња Ангелина Бранковић – света мајка Ангелина*, Нови Сад 2009.
- Томин С., *Мужаствене жене српског средњег века*, Нови Сад 2011.
- Томин С., *Допринос жена српској култури средњег века*, у: *Књиженство теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*, уред. проф. др Б. Дојчиновић, проф. др А. Вранеш, проф. др З. Бечановић-Николић, Београд 2015, s. 1-26.
- Томин С., *Књигољубиве жене српског средњег века*, Нови Сад 2007.
- Трофимов А., *Святые жены Руси*, Москва, 1994.
- Трифонов Р., *Србски препис на нај-ранната служба за св. Петка Търновска*, „Търновска Книжовна Школа” 1999, т. 7, Велико Търново.
- Трифуновић Ђ., *Служба преносу моштију свете Петке*, у: *Зборник Владимира Мошина*, Београд 1977.
- Трифуновић Ђ., *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968.
- Васић М., *Архиепископ Данило II*, „Прилози за КЈИФ” 1926, VI.
- Велимировић Н., *Блажена Стојна*, у: *Изабрана дела: Владика Николај у служби Богу и роду. Живот светог Саве. Чланци, беседе и посланице. Свети Срби. Блажена Стојна*, Београд 1996.
- Велимировић Н., *Српски народ као Теодул*, Београд 2003.
- Вуковић С. (еп.), *Српски јерарси од деветог до двадесетог века. Азбучни и хронолошки преглед*, Београд-Нови Сад 1996-2012.
- М. Вушковић, *Монахиња Анастасија и манастир Свете Богородице у Куришумлији*, w: *Стафан Немања и Топлица (тематски зборник)*, уред. Д. Бојовић, Ниш 2011.
- Злоковић М., *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, „Гласник Скопског научног друштва” 1936, XV–XVI.
- Жанровска структура акатисника у српској средњовековној књижевности*, „Зборник Матице Српске за Књижевност и Језик” 2003, књ. LI, св. 3, Нови Сад.

Publikacije internetowe:

Акатист на св. великомъченица Злата Мъгленска. Dostępny online:

<<http://akafist.narod.ru/Z/Zlata.htm>>, dostęp 7.06.2016.

Антологија српске књижевности, elektroniczna wersja opracowana przez Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Belgradzie, 2009. Dostępne online:

<www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikDela.aspx>, dostęp: 13.02.2020.

Вартоломеј, монах, *Служба и житије Свете Петке*, 1780, sygn. PP III 42. Dostępne online: <<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2146&m=2#page/44/mode/2up>>, dostęp: 10.10.2019.

Bardski K., *Symbol – ikona tajemnicy*. Dostępne online:

<<http://pracownicy.uksw.edu.pl/KrzysztofBardski/publikacje/2009-2/05-symbol-ikona-tajemnicy/>>, dostęp: 19.02.2018.

Царица Милица као пример охрабрења и наши страшљивци – Беседа владике жичког Николаја у Љубостињи, „Политика” 1940, бр. 11489. Dostępne online:

<<https://svetosavlje.org/kosovo-i-vidovdan/15/>>, dostęp: 1.03.2019.

Ђорђевић В., *Историја Срба*, Београд 1997. Dostępna online: <www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/3_4_1.html>, dostęp: 5.02.2016.

Danas je Sveta Petka, veliki praznik i crveno slovo: Žene ne bi trebalo da rade ove stvari prema narodnom verovanju. Dostępne online: <<https://www.telegraf.rs/vesti/srbija/2906869-danas-je-sveta-petka-veliki-praznik-icrveno-slovo-jednu-stvar-ni-slucajno-nemojte-da-radite-a-to-nije-sve-foto>>, dostęp: 7.01.2019.

Ђорђевић-Јовановић Ј., *Цар Лазар и царица Милица у грчкој књижевности*, „Прилози за књижевност и језик, историју и фолклор” 2010, књ. 76, Београд. Dostępne online:

<www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-6673/2010/0350-66731076095D.pdf>, dostęp: 15.05.2012.

Ђукић С., *О Србима, историји и Kosmetu*. Dostępne online:

<<https://www.bastabalkana.com/2017/10/dragan-damjanovic-publicista-strpimo-se-i-otrpimo-sve-je-u-vremenu/>>, dostęp: 25.03.2020.

Ж. Фајфрић, *Света лоза кнеза Лазара*, Београд 2000. Dostępna online:

<www.rastko.rs/kosovo/istorija/zfajfric-lazarevici.html>. Dostępna online:

<www.rastko.rs/kosovo/istorija/zfajfric-lazarevici.html>, dostęp: 15.04.2012.

Giljen N., Šaranović O., Jovičević-Jov S., *Princeza Olivera, zaboravljena srpska kneginja*, Beograd 2009. Dostupne online: <www.princezaoliverafond.org.rs/flash/download/biografija.pdf>, dostup: 04.07.2012.

Хрестоматия по историји средних веков в трех томах, ред. С.Д. Сказкин, том II, X-XV века, Москва 1963. Fragmenty dostupne online: <www.illuminats.ru/component/content/article/31---xi-xv-/1275-the-songs-on-the-battle-of-kosovo-qmurat-on-the-kosovo-fieldq-qking-lazar-and-queen-milica-serbia>, dostup: 13.04.2012

Христова А., *Тържествено оповестяване откриването на мощите на св. новомъченица Акилина*, „Църковен вестник“, бр. 12, 1 – 15 юни 2012 г. Dostupny w sieci: <http://digilib.nalis.bg/dspviewerb/srv/viewer/eng/53eecd16-865a-482c-9eb1-d7404db3d508?tk=U-7NFoZaSCyesddATbPVCAAAAABfgGfG.cWZbtMbdsul79vJNOOO5zQ&citation_url=/xmlui/handle/nls/32611>, dostup: 18.10.2020.

Иларион Руварац, в: *Историјска библиотека. Енциклопедија на српском језику*. Dostupna online: <www.istorijskabiblioteka.com/art:ilarion-ruvarac>, dostup: 18.12.2018.

Ивановић Д., *Црква Свете Петке у Великом Орашју*, „Саборност“ 2008, 2. Dostupne online: <https://casopis.sabornost.org/files/sabornost_II_2008_12.pdf>, dostup: 28.12.2018.

Izvor svete Petke. Dostupne online: <<http://www.izvorsvetepetke.com/>>, dostup: 6.02.2019.

Jovan (Purić), *Ukrepi decu moju u blagovernosti*, kazanie z 2005 roku. Dostupne online: <<http://pravoslavlje.spc.rs/broj/909/tekst/ukrepi-decu-moju-u-blagovernosti/>>, dostup: 20.05.2012.

Knjiženstvo. Teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine: <<http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/autorke/jelena-mrnjavcevic-jefimija>>, dostup: 9.10.2020.

Манастирска слава. Dostupne online: <<http://www.manastirfenek.com/manastirska-slava>>; <<http://www.manastirfenek.com/images/stories/monografija.pdf>>, dostup: 10.05.2019.

Милосављевић М., *Највољенија српска царица*, „Православље. Новине српске патријаршије, Информативно-издавачка установа Српске Православне Цркве“ 2007, бр. 959, Београд. Dostupne online: <www.pravoslavlje.org.rs/broj/959/tekst/najvoljenija-srpska-carica/>, dostup: 5.04.2012

Молитва Светој Петки Параскеви. Dostupna online: <<http://www.crkvaub.rs/crkva/novosti/item/2705-molitva-svetoj-petki-paraskevi>>, dostup: 27.11.2019.

- Монашки живот*. Dostępane online: <<http://www.svetapetkaizvor.com/manastir/>>, dostępane: 10.05.2019.
- Монографија о Светој Петки*. Dostępane online: <<http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/8/kultura/245851/monografija-o-svetoj-petki.html>>, dostępane: 10.05.2019.
- Oficjalna strona monasteru „Vavedenje”: <<http://manastirvavedenje.org/prepodobna-jelena-dechanska/>>.
- О манастиру. Историја и оснивање*. Dostępane online: <<http://manastirgradac.rs/o-manastiru/istorija-iosnivanje/>>, dostępane: 5.03.2013.
- Перић З., *Света Петка – Преподобна Мати Параскева*. Dostępane online: <www.crkvaub.rs/crkva/zitija_svetih/item/2223-sveta-petka-prepodobna-mati-paraskeva>, dostępane: 13.01.2019.
- Pieśni uczniów klasy szóstej. Dostępane online: <www.crkvaub.rs/crkva/veronauka/item/2793-sveta-petka-kroz-likovne-radove-osnovaca>, dostępane: 22.03.2018.
- Pietras T., *Z orłem białym przez wieki. Z dziejów polskiej symboliki państwowej*, Aleksandrów Łódzki 2013. Dostępane online: <http://warszathistoryka.uni.lodz.pl/heraldyka/orzel_2.pdf>, dostępane: 11.03.2018.
- Popov R., *Paraskeva and her 'sisters': Sainly personification of women's rest days and other themes*, in: *Cult of the Saints in the Balkans*, M. Detelić, G. Jones (eds.), [b.m.]. Dostępane online: <<http://www.mirjanadetelic.com/docs/CULT%20OF%20SAINTS%20IN%20THE%20BALKANS.pdf>>, dostępane: 4.01.2019.
- Поповић Ј., *Житија светих*, Ваљево 1998. Dostępane online: <www.svetosavlje.org/biblioteka/avajustin/zitijasvetih/Lat_ZitijaSvetih10.htm>, dostępane: 21.04.2016.
- Поповић Ј., *Житије Преподобног и Богоносног оца нашег Саве, првог Архиепископа српског*. Dostępane online: <http://spc.rs/sr/arhimadrit_justin_popovitsh_zhitije_prepodobnog_bogonosnog_oca_nasheg_save_prvog_arhiepiskopa>, dostępane: 1.02.2020.
- Pravoslavni kalendar. Dostępane online: <<http://www.pravoslavnikalendar.iz.rs/>>, dostępane: 23.04.2016
- Преподобна Анастасија Српска*. Dostępane online: <http://www.spc.rs/sr/prepodobna_anastasija_srpska>, dostępane: 25.03.2019.

- Преподобна Ангелина – мајка небеске доброте и милости*. Dostępane online:
<http://www.spc.rs/sr/prepodobna_angelina_majka_nebeske_dobrote_milosti_2>, dostęp:
12.08.2020.
- Преподобна Јелена Дечанска*. Dostępane online: <www.svetosavlje.org>, dostęp: 4.08.2020.
Prolog za 14. oktobar. Dostępane online:<<https://svetosavlje.org/dan-prologa/14-oktobar-pojulijanskomkalendaru/2019-10-27/>>, dostęp: 11.03.2019.
- Раb Божји Ђорђе Сандић, *Света Петка Параскева – писане речи из мог срца*. Dostępane online: <www.crkvaub.rs/crkva/najbolji_vaspitac/item/2710-sveta-petka-paraskeva-pisane-reci-iz-mog-srca>, dostęp: 28.04.2018.
- Руварац И., *Критика. I – О раду Милоша С. Милојевића у Гласнику*, „Летопис Матице Српске” 1873, 115, Нови Сад. Dostępane online:
<<https://archive.org/details/ZbornikIlarionaRucarca/page/n95> >, dostęp: 28.12.2018.
- Stošić L., Stojanović S., *Ћudotvorni izvoru Źelezniku: Vernici hrle po spas*, reportaž z 21 wrzešnia 2016 r. Dostępny online: <<http://mondo.rs/a940979/Info/Drustvo/Izvor-Svete-Petke-u-Zelezniku.html>>, dostęp: 30.01.2019.
- Страдање свете великомученице Злате Мегленске*, у: Ј. Поповић, *Житија светих за октобар*. Dostępane online: <<https://svetosavlje.org/zitija-svetih-11/14/>>, dostęp:
23.04.2018.
- Света Петка – српска слава и заштита верних*. Dostępane online:
<http://www.spc.rs/sr/sveta_petka_srpska_slava_zastita_vernih>, dostęp: 10.05.2019.
- Св. великомъченица Злата Мъгленска*. Dostępane online: <http://www.pravoslaviето.com/life/10.18_sv_Zlata_Muglenska.htm>, dostęp: 7.06.2016.
- Synaxaristes neomartyron*, Солун 1984. Dostępane online:
<http://www.pravoslaviето.com/life/10.18_sv_Zlata_Muglenska.htm#2>, dostęp:
8.11.2016.
- Тафт Р., *Почитание святых в византийской литургической традиции*, перев. С.В. Голованов, 2007. Dostępny online: <<http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/1660/>>, dostęp: 11.07.2016.
- Tihi glas*. Dostępane online:<<https://svetosavlje.org/tihi-glas/47/?pismo=lat>>, dostęp:
17.03.2019.
- Велимировић Н., *Охридски пролог*, Ниш 1928. Dostępane online:
<<http://www.svetosavlje.org/biblioteka/prolog/index.php?m=10&d=4&a=1&date=10-2015>>, dostęp: 12.09.2016.

Vučičević J., *Zaboravljena srpska princeza koja je iz turskog harema mnogo učinila za Srbiju*. Dostupne online: <<https://rslat.sputniknews.com/kultura/201812291118300231-princeza-Olivera-Lazarevic-despina/>>, dostup: 5.07.2012.

Worldwide Guide to Women in Leadership. Women in Power 1300-1350. Dostupny online: <www.guide2womenleaders.com/womeninpower/Womeninpower1300.htm>, dostup: 12.09.2016

Жития на светиите, под ред. на Партений, епископ Левкийски и архимандрит д-р Атанасий (Бончев), София 1991. Dostupne online: <http://www.pravoslavieto.com/life/10.18_sv_Zlata_Muglenska.htm>, dostup: 20.04.2018.

Житие и страдание на св. великомъченица Злата Мъгленска, Солун 1984. Dostupne online: <www.pravoslavieto.com/life/10.18_sv_Zlata_Muglenska.htm>, dostup: 13.03.2018.